T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

FAS'TA DİN DIŞI İNANÇLARIN YÜKSELİŞİ: DEİZM, ATEİZM

Assia OULHAİZOUM

Danışman
Prof. Dr. Mehmet AKGÜL

Konya 2021

ÖN SÖZ

Din olgusu insanlık tarihi boyunca toplumların hayatında önemli bir unsurdur. Bilinen tüm toplumlarda karşımıza çıkan bu olgu, bireyin yaşadığı çevreyi nasıl algılayacağını ve o çevreye nasıl tepki vereceğini belirleyerek toplumsal yaşantının önemli bir parçası olmuştur. Bilim ve teknolojinin gelişmediği dönemlerde insan, cevabını bulamadığı soruları din vasıtasıyla cevaplamıştır. Modern dönemde bilimin ilerlemesi, teknolojinin geniş alanları etkilemesi önemli değişimlere sebep olmuş, bilimsel yöntemlerle elde edilen bilgi hakikatin ölçüsü haline gelmiştir. Bilimin önem kazanması, giderek daha kapsamlı bir şekilde düşüncelerimizi ve içinde yaşadığımız kurumları etkilemesi, dinin söylemlerine muhalefet etmesi, din ile bilim arasındaki çatışmaları kaçınılmaz kılmıştır .

Genel olarak modern Arap dünyası ve özelde Fas toplumu çeşitli sorunlardan muzdariptir. Bu sorunlardan biri dinsizlik (ateizm ve deizm). Nitekim eski ve yeni Arap yazarlar ateizm ve deizm üzerine birçok kitap yazdılar, ancak yazdıkları bu kitaplar sadece ateizmin tanımı, türleri, nedenleri, tarihi vb. başlıklardan başka bir şey değildir. Fas toplumunda dinsizlik konusunun daha önce akademik düzeyde çok fazla çalışılmamış ve ayrı ayrı ele alınmamış olması tezin önemini artırmaktadır denilebilir.

Tezimiz giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde tezin konusu, amaç ve önemi, Evren ve örneklem**,** sınırlılıkları, tezde kullanılan yöntem ve tezin içerisinde geçen temel terim ve kavramlara kısaca değinilmeye çalışılmışır.

Birinci bölümde, din dışı yönelimler: bilimsel, inanç ve düşünce dayanan sebepler tartışılmaktadır. Deizm ve ateizmin kavram olarak tanımına, çeşitlerine ve tarihçesine kuramsal bir çerçeve içinde bakılmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde Fas'ta ateizm ve deizmin tarihi, çağdaş dönemde Fas'ta deist ve ateistlerin durumu çalışmıştır, Modern çağdaki ateizm ve deizme farklı yaklaşımlar Fas'ta tartışılmış, böylece ateist ve deist mürted kabul edenler, Ateist ve deist mürted kabul etmeyenler Alimlerin görüşlerinin sunulmuştur.

Üçüncü Bölümde ise mülakatlerden elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Sonuç bölümünde ise elde edilen veriler değerlendirilmiş.

Bu çalışmaya danışmanlık yapan, birçok tavsiye ve yönlendirmede bulunan ve araştırmanın sonuçlandırılmasında katkıda bulunan Prof. Dr. Mehmet Akgül'a teşekkür ederim

Assia OULHAIZOUM

KONYA- 2021

İÇİNDEKİLER

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Assia Oulhaizoum	
	Numarası	17810201001	
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri \ Din Sosyolojisi	
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X
		Doktora	
	Tezin Adı	Fas’ta Din Dışı İnançların Yükselişi: Deizm, Ateizm	

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Assia Oulhaizoum		
	Numarası	17810201001		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri \ Din Sosyolojisi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mehmet AKGÜL		
	Tezin Adı	Fas’ta Din Dışı İnançların Yükselişi: Deizm, Ateizm		

Fas'ta inanç ve dindarlık geniş çapta çalışılırken, ateizm ve deizm din sosyolojisi alanındaki araştırma konuları arasında yer almamaktadır. Hiç şüphe yok ki, dindar olmayan Faslılarla ilgili çalışmalar var, ancak bunlar çok sınırlı ve bu durum, Fas'ta ateizm konusunun hala araştırılması gerektiğini ortaya koyuyor. Bu nedenle, bu çalışma özellikle Fas'ta dini olmayan inançların yükselişinin nedenlerini bulmayı amaçlamaktadır: Ateizm, Deizm.

Nitel bir desenle karakterize edilen bu çalışmada yapılandırılmış bir görüşme tekniği kullanılmıştır. Bu kapsamda 30'u ateist, 10'u deist olmak üzere 40 gönüllü ile 22 açık uçlu soru hazırlanmış ve yürütülmüş, veriler yüz yüze görüşülenlerle ses kayıt cihazı ile kaydedilmiştir. Geri kalanı da sosyal ağ siteleri aracılığıyla onlarla iletişim kuruldu. Sonra dikkatlice yazıya dökülerek sözleri not edildi.

Bu araştırma ateist ve deistlerin İslam'dan dönmelerine neden olan etmenleri incelemektedir ve bunları psikososyal açıdan analiz etmektedir. Ateizmin ve deizmin tanımları ve Batı ve islam dünyasındaki tarihleri hakkında kısa bir açıklamanın ardından, katılımcıların ailevi ilişkileri çocukluk ve ergenlik döneminden başlayarak tartışıldı. Dinî yetiştirilme biçimlerini ve toplumla ilişkilerini gösterdikten sonra, İslam algıları ve onları ateizme ya da deizme götüren şartlar, hayatlarında travmatik bir olay maruz kalıp kalmadıkları ve tekrar inanabilirlikleri incelendi. Ayrıca ateistler ve deistler arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları düşünce tarzları açısından belirlemeye çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Ateizm, deizm, dinsızlık, kötülük problemi, insanın özgürleşmesi.

Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fak. A1-Blok 42090 Meram Yeni Yol /Meram /KONYA
Tel: 0 332 201 0060 Faks: 0 332 201 0065 Web: www.konya.edu.tr E-posta: sosbil@konya.edu.tr

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Assia Oulhaizoum	
	Student Number	17810201001	
	Department	Felsefe ve Din Bilimleri \ Din Sosyolojisi	
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X
		Doctoral Degree (Ph.D.)	
	Supervisor	Prof. Dr. Mehmet AKGÜL	
	Title of the Thesis/Dissertation	THE RİSE OF NON RELİGİOUS BELİEFS İN MOROCCO : DEİSM, ATHEİSM	

While belief and religiosity are widely studied, atheism and deism are not considered among the research topics in the field of religious sociology in Morocco. There is no doubt that there are studies on non-religious Moroccans, however, they are very limited and this situation reveals that the issue of atheism in Morocco still needs to be investigated. Therefore, this study specifically aims to find the causes of the rise of non religious beliefs in Morocco : Atheism, Deism .

A structured interview technique was used in this study, which is characterized by a qualitative design. In this context, 22 open-ended questions were prepared and conducted with 40 volunteers, 30 of whom were atheists and 10 deists. The data was recorded by a tape recorder with those who were met face to face. And the rest was communicated with them through social networking sites. Then their words were written down, by carefully transcribing them.

In this research, i examined the reasons that led atheists and deists to convert from Islam and analyzed them from a psychosocial perspective. After a brief explanation of what atheism and deism are and their history in the Western and Islamic world, the familial relationship of the respondents was discussed starting from childhood and adolescence. And show their religious upbringing and their relationship with society, after that, their perception of Islam and the circumstances that led them to atheism or deism were examined, and whether they had been subjected to a painful event in their lives, and whether they could believe again. I have also sought to identify the similarities and differences between atheists and deists in terms of way of thinking.

Keywords: Atheism, deism, ruthlessness, the problem of evil, human liberation.

TABLOLAR LİSTESİ

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

Modern zamanlarda Fas'ta din dışı inançların yükseliği gözlemlenmektedir. Dünyada geçerli olan ideolojik ve fikirsel düzeydeki tercihlere ilave olarak, Fas toplumunun yaşadığı bireysel inançlar düzeydeki dönüşümler de gözlenmektedir. Bununla küresel dünyada yaşanmakta olan genel surecin etkisiyle, özellikle bireylerin referans aldığı ve hayatını düzenleyen dini inançların dini ve tarihsel değişmesine kastedilmektedir.

Fas, stratejik ve coğrafi konumu göz önüne alındığında; onu önde sırılanan husus Avrupa kıtasının sınırında ve Afrika kıtasının giriş kapısında yer almaktadır. Fas'ı önemli hale getiren bu durum, çeşitli aşamaları ve birbirini izleyen dalgalanmalarıyla,onu modern düşüncenin menşei ve üretildiği Avrupa'ya en yakın yer olması sebebiyledir. Buna ilaveten, Fransız ve İspanyol sömürge yönetimi altında 50 yıldan fazla bir zaman yaşamaları, daha sonra bu sömürgecilerin geride bıraktığı bürokratik kurumlar, frankofoni hükümet sistemleri ve Batı düşüncesiyle büyük ölçüde özdeş olan siyasi ve kültürel elitlerin etkisi de söz konusudur. Tüm bunlar, çok hızlı olamasa da, Fas'ta yetişen yeni kuşak ve ailelerin üzerinde büyük bir etkiye sahip olmuştur.

Fas, diğer komşu ülkeler gibi muhafazakâr bir devlet kabul edilir. İslami dünya görüşü ve gelenekler, merkezden kenara doğru gidildikçe, gelenekselleşerek aynen devam ve muhafaza edilmek ile birlikte şehirlerde, dışa açık etkelişm ile birlikte kısmen ve değişime uğramaktadır. İnançtan, düşünceden, bilgiden vb. şeylerden başlayarak, gündelik hayat içinde kıyafet, yemek, alışveriş ve hayatın diğer alanlarındaki değişimlerle sonuçlanmaktadır.

Bu yeni durum ve hızla meydana gelen değişimlerin gölgesinde, Fas toplumunda geçmişinden ve mirasından kaçan, onlara karşı bir tür isyan ve darbe ile şekillenen, yaygın olmayan yeni inançlar ve fikirler türemektedir. Bu yeni nesil söz konusu inançları kucaklamakta, geçmişinin ve atalarının değerlerine saygı göstermemekte ve hiçbir sorumluluk almamaktadır. Tüm gayretini, hedefini Batı'ya ve onun maddi kapitalist değerlerine yöneltmektedir. Devlet yönetimi ve toplum organizasyonundaki

başarısızlıklar, geleneksel inanç ve düşüncelerin gençler nezdinde tenkide tabi tutulması ve yeni inanç ve düşüncelerin benimsenmesini kaçırılmaz hale gelmektedir .[1]

Bu fikirlerin ve düşüncelerin su yüzüne çıkardığı sonuç, geleneksel inançların karşı karşıya kalınan problemleri çözme gücünün azalması sebebiyle, ateizm ve deizme mensup genç bir nesil ortaya çıkmasıdır, yeni neslin hayat tarzına uygun gelen, bu olgu çok çarpıcı hale geldi ve böylece genç erkekler ve kadınlar arasında yayılmış oldu. Daha önce de bahsedildiği gibi hızlı bir şekilde olmasa da bu düşüncelerin artmasına katkıda bulunmuştur. Ancak gençlerin içine düştüğü durumu açıklamak ve bu konularda neyin etkili olduğu sorusunu gündeme getirmek için ciddi çalışmalra ihtiyaç vardır.

"Ateizm ve deizm" denince, on altıncı yüzyılda önce Avrupa ortamında sonra geri kalan diğer ülkelerde büyüyen şüpheci felsefenin ortaya çıkışından kaynaklanan yeni düşünce yönelimidir. İlk epistemik belirleyici, bilim ile Kilise arasında veya bir taraftan fikir adamları ile diğer taraftan din adamları arasında veyahut akıl ve hurafeler arasındaki ölümcül mücadeleden oluşmaktaydı.

Devrimciler, Kilise karşısında zafer kazandıklarında, Avrupa toplumu, kendi Rönesans'ını inşa edecek bilimsel ve epistemolojik teorilere şiddetle ihtiyaç duymaya başladı. Bu durum, siyaset, ekonomi, hukuk, doğa bilimleri, matematik, mühendislik vb. diğer çeşitli alanlarda aydın filozofların yazılarının rol oynadıkları alan oldu. Bu filozoflardan en önemlileri şunlardır: Benidictus Spinoza (1632-1677) John Locke (1632-1704), David Hume (1711-1776), Voltaire (1694-1778), Montesquieu (1689-1755), John Jacques Rousseau (1712-1778), Immanuel Kant (1724-1804) ve diğer aydınlanmacı düşünürlerdir.

Bu fikirlerin yeni bir dünyanın kurulabilmesi için ,önce Avrupada, sonra dünyanın çeşitli yerlerine yayılması gerekiyordu ve bu gerçekleşti. Ancak her coğrafyanın kendine özgü özellikleri, benzersiz deneyimleri vardı. Aynı şekilde, başarılı ve başarısız olma şansı vardır.

[1] Çağdaş Fas bağlamında bu konuyu önemseyen ve ilgi duyan en önemli kişilerden biri, "Kültür, Küreselleşme ve İslami İlimlerde Reform ile Düşüncenin Yenilenmesi Sorunları" adlı kitabıyla Said Şebâr'dır. Bk. Said Şebâr, Kültür, Küreselleşme ve İslami İlimlerde Reform ile Düşüncenin Yenilenmesi Sorunları, Bilgi ve Medeniyet Araştırmaları Merkezi, Birinci baskı 2012. Beni Mellal, Fas.

Bu fikirler, politik baskı, insan halkları ve özgürlüklerını kısıtlama, sosyal azgelişmişlik, bilimsel araştırmanın zayıflığı ve bilişsel boşluk sebebiyle sıcak karşılandı ve gençlere her yeni fikri benimsemek için büyük bir cesaret ve imkan verdi. Özellikle kültüre, geleneksel insan yetiştirme tarzına ve eğitim modeline karşı, bir yandan nefret ve öfkeyle, diğer yandan küreselleşmenin yaygın tezahürleri nedeniyle isyan tohumlarını kitlelere taşıyarak, yeni fikir ve düşüncelerin yaygınlaşmasını kolaylaştırmıştır.

Fas'ta yaygınlaşan yeni ve farklı düşünce ve inanç biçimlerinden olan tüm deist, ateistler ve agnostikler de göreceğimiz gibi, bu konudaki referansları genellikle iki ana nedene dayanmaktadır: önce ülkede yaşanan, sosyal ve ekonomik krizin etkisi, sonra da herhangi bir koşul olmaksızın, toplumun tüm kategorilerine açık özgürlük kapılarını açan dijital iletişim devrimine muazzam bir katılımdır. Bu nedenle, birçok yabancı değer ve fikir toplum katmanlarına yayılmaktadır. Büyük bir ivme ile hızlandırılmış bir tempoda, geleneksel inançların sağladığı zayıf bağışıklık sebebiyle yeni fikirler büyük çapta olumlu duygularla karşılaştı. Bu yüzden herhangi bir araştırma ve eleştiri olmadan doğrudan kabul edildi. Fas'taki ateizm ve deizm olgusunun yaygınlaşması, uyaran ve tepkinin dualitesine dayanan psikolojik bir davranış olduğu anlamına gelir, yani araştırma, inceleme ve keşfetmedeki derinlikten kaynaklanan özgür bir eylem değil,bilakis bir tepkidir. Saha araştırmasında elde edilen verilerin analiziyle birlikte ilgili konuların üzerinde durulacak,incelenek, ve bunların nedenlerini bilimsel olarak ortaya koymaya çalışacaktır .

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın bir dizi amaç ve hedefleri vardır. O amaç ve hedeflerden bazıları teorik bilgiyle alakalı, bazıları ise eğitimsel farkındalıkla ilgilidir. Bütünüyle şu şekilde ifade edebilmektedir:

- Fas’taki ateizm ve deizm olgusunun kavramsal arka planı, doğası, nedenleri ve etkileri hakkında bilgi sahibi olmak ve bunlarla ilgili sorulara anlamlı cevap bulmaktadır.
- Fas’taki ateist ve deistlerin yaşamı ile Fas toplumuna yönelik algılarının doğasını bilmektir.
- Fas toplumunun ateizm ve deizm olgusuyla etkileşiminin doğasını bilmek ve onlarla nasıl başa çıkılmaya çalıştıdığını öğrenmektir.

- Ateist ve deizm, bireylerin psikolojisine nasıl yansınmaktadır?. Bu fikre olan bağlılığa yönelme boyutunu öğrenmek ve bunun aile ile topluma nasıl yansıdığını göstermektedir.
- Ateistin ve deistin arzu ettikleri toplumun doğasını bilmek ve erdemli bir topluma ilişkin tasavvurları nedir, onun hakkında bilgi sahibi olmaktır.
- Ateist ve deistin din ve dindar insanlarla olan ilişkilerinin mahiyetini belirlemek; bu ilişki düşmanca bir ilişki mi yoksa hoşgörülü ve farklı görüşlere saygı duyulan bir ilişki midir, tespit etmektir.

Bu nedenle, bu araştırmada üzerinde çalışılan problem, Fas'ta ateizm ve deizm durumunu incelemek, bilişsel, sosyal ve psikolojik yönlerini öğrenmek ve bu tip yönelişler ve iletişimdeki etkisinin kapsamını tespit etmektir. Ayrıca dünyanın çeşitli bölgelerinden ithal edilen bu hazır bilgi yükü ile bireyin milli ve kültürel sınırları içerisinde kişiliğini nasıl etkilediğini ortaya koymaktır. Bununla birlikte Fas toplumunun ve çevrenin daha önce görülmemiş yükselen bir çizgide olan bu yeni üyelere, tepkisini bilmenin yanı sıra bu tip görüş ve inanışları, benimseyen grupların yönelme sebeplerini öğrenmektir.

Araştırmanın Önemi

Araştırmanın konusunda bahsedildiği gibi mesele az çok kendisini göstermektedir. Ya da en azından bu sorunun etrafında döndüğü alanı netleştirmek, gerekli ve ilgili bazı hususların bilinmesine ve anlaşılmasına katkı sağlamaktır.

Fas toplumunda bu alanda yeterli çalşmalar bulunmamaktadır. Bununla birlikte sadece Murâd Lamhantar'ın çalışması mevcuttur .Bunun dışında akademik düzeyde henüz bir çalışma yapılmamıştır.[2] Bu çalışma "İslami arka plandan hareketle ateizm üzerine bir çalışma" olduğundan, içeriği bizim konumuzla irtibatı zayif bir çalışmadır. Ayrıca bu konuyla ilgili ortaya çıkan gerçek sorunlara değinmemiş, çalışma konusu ile ilgisi olmayan sadece uzak bir bağlantısı olan konu ve kaynaklara dayanmıştır.

Bu çalışmanın önemi, bu sorulara cevap aramak ve onları çeşitli yönleriyle tanımlamak, meseleyi çeşitli yönleriyle sınırlandırmak ve meseleyi teorik ve pratik boyutlarıyla derinlenmesine araştırmaktır.

[2] Murâd Lamhantar, Faslı Dinsizler: İslami Arka Plandan Ateizm Üzerine Bir Araştırma, Hypatia Araştırma ve Düşünme Merkezi. 1. Baskı, 2016 Rabat- Fas.

Modern dünyada ilgili yönelişlerin psikolojik, dini, felsefi, ideolojik ve siyasi sebeplerini tartışmaktır. Fas'ta din dışı yönelimleri, ele alan bu çalışma, önemli bir boşluğu dolduracak niteliğe sahiptir.

Problem ve Araştırmada Cevap Aranan Sorular

İnsanların inanç karşısındaki tutumu birbirlerinden farklı olabilir. Bazı kişiler inanmayı ve bir dine bağlanmayı tercih ederken; bazıları inandığı halde kurumsal dini reddedebilir. Bir kısım insanda, sadece dini değil; Tanrı fikrini de reddetme eğilimi gösterebilir. Bunların arasında kalanlar da ise, daha farklı formlar söz konusu olabilir. Bununla birlikte, inanan insanları inanmaya ve bir dine bağlanmaya iten çok farklı nedenler olduğu gibi inançsızları da inançsızlığa götüren çok farklı sebeplerden bahsedilebilir. Bu araştırmada "inanmayan insan neden inanmamayı tercih eder?" sorusuna cevap aranmaktadır. Bu bağlamda bireyi inanmamaya iten faktörlerin neler olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır. Kuşkusuz inanmamayı belirleyen faktörler kendi içinde farklı inançsızlık tiplerini beraberinde getirebilir. Söz konusu bu sorunun dışında bu çalışmada cevap aranan alt sorular şunlardır:

1. Ateizm ve deizmin Fas'ta tarihsel bir uzantısı var mı, yoksa çağdaş toplumdan doğan bir fenomen mi?
2. Ateistler ateistlerin inandığı Tanrı'yı nasıl algılamakta ve değerlendirmektedir?
3. Ateizm ve deizm olgusunun yayılmasına yardımcı olan ve bunların yetiştirilmesi için verimli ve uygun bir ortam yaratan en önemli çağdaş yaklaşımlar nelerdir?
4. Fas dindarlığının durumu nasıl? Fas'taki dindarlığı etkileyen ve kontrol eden en önemli kutuplaşmalar ve etkileşimler nelerdir? Aileler ve bireyler üzerindeki etkisi nedir?

Araştırmanın Yöntemi

Bir araştırmanın yöntemi, araştırma yürütmek için kullanılan tüm yöntem ve teknikler olarak tanımlanabilir. Bir başka ifade ile, bir araştırmacının araştırma işlemini gerçekleştirirken kullandığı yolu ifade eder. Araştırma yöntemleri veya teknikleri, bu

nedenle, araştırmacı tarafından araştırma problemini incelerken kullandığı tüm yöntemleri ifade eder.[3]

Genel olarak sosyal bilimlerde, özel olarak din sosyolojisi çalışmalarında bir teorik bir de sahaya yönelik olmak üzere iki araştırma çeşidi yer almaktadır. Esasında bu iki tip çalışma, birbirini bütünleyen ve destekleyen özellikler taşır. Ancak, seçilen konuya ve ele alış biçimine göre teori ve uygulama boyutu birbirini tamamlamakta veya iki boyuttan biri ön plana çıkmaktadır.

Bu çalışma, nitel bir araştırma yöntemine uygun olarak yapılmıştır. Ayrıca tarihi dökümantasyon tekniğinden yararlanarak ele alınan konunun tarihi ve felsefi arkaplanın anlaşılması için literatür taraması yapılarak, kanunun teorik ve bilimsel boyutu tespit edilmektedir.

Nitel bir desene sahip olan bu araştırmada, betimsel yöntem kapsamında ve yazın taraması doğrultusunda, araştırmanın amacına uygun olan tam yapılandırılmış (güdümlü) mülakat tekniği kullanılmıştır. Bu teknik farklı şekillerde yapılandırılmamış, yarı yapılandırılmış ve tam yapılandırılmış bir şekilde uygulanabilir.

Araştırmada kullanılacak soruların tespiti için öncelikle literatür taraması yapılmıştır. Buradan elde edilen bilgilere dayalı olarak 22 soru demetinden oluşan bir mülakat formu oluşturulmuştur.

Araştırma, 30'i ateist, 10u deist, toplam 40 gönüllü kişi ile önceden tahlilde çalışmada hem doğrudan gözlem, hem soru-cevap tekniği, hem de yapılandırılmış görüşme tekniklerinden istifade edilmiştir. Bu bağlamda görüşme yapılacak kişilere "Daha önce mensup olduğunuz din ile aranızdaki ilişki nasıldı?", "Ateist veya Deist Olmadan Önceki Ateizm veya Deizm hakkındaki kanaat nasıldı?", "Travmatik Bir Olay Yaşadın mı ?", "Topluluk İçinde Kendinizi Nasıl Hissediyorsunuz?", "Tanrı yoksa hayatın anlamı ve amacı nedir?", "Ölüm sizin için ne ifade ediyor?", "Tekrar Dine İnanabilirmısınız?" vb. 22 soru sorulmuş, bazı ateistler ve deistlerin onaylarıyla verdikleri cevaplar ses kayıt cihazı ile kaydedilmiştir. ve diğerler katılımcılar sosyal medya aracıyla iletişim kurulmuştur.

[3] Saim Kaptan, Bilimsel Araştırma Teknikleri, Tekışık Web ofset 1998, s 22 .

Evren ve örneklem

Araştırmaya başlamadan önce 20 mart 2020 tarihinde Rabat'ta "Mali " hareketi Dernek üyelerle görüşüldü, onlara öncelikli olarak bu araştırma hakkında bilgi ve açıklamalarda bulunulmuştur.

Mülakat görüşmesi ise, bu araştırmaya gönüllü olarak iştirak etmek isteyen 40 dernek üyesinin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. 30 ateist ve 10 deistten oluşmaktadır. Cinsiyet bakımından toplam 27 erkek ve 13 kadın katılımcı bulunmaktadır, katılmıcı kadınlar genel olarak 17 ile 35 yaş arasındadır, erkekler 18 ile 37 yaş arasındadır.

İlk gün 6 katılımcıyla görüşüldü her katılımcıya ortalama 20 dakika süre ayrılmıştır Mülakat görüşmesinde önceden hazırlanmış sorular katılımcılara yöneltilmiş. Geri kalan katılımcılara gelince, Covid salgın sebebiyle, onlarla tanışmak imkansızdı ve İletişimin çoğu sosyal medya aracılığıyla uzaktan yapıldı çünkü Araştırmanın saha ve pratik kısmı, ülkedeki salgın hastalık durumuna denk gelmiştir. Katılımcılara, çalışmanın bilimsel amaç dışında başka bir amaçla yayınlanmayacağii kişisel bilgileri ve isimlerinin kodlanarak verileceği taahhüt edilmiştir.

Veriler, yüz yüze görüşülen kişilerle, onların izni ile ses kayıt cihazına kayıt edilmiştir. Ve sosyal medya aracılığıyla onlarla iletişim kuran diğer katılımcılar. dikkatlıca ve birebir dökümü yapılarak yazılı hale getirilmiştir.

Görüşülen kişilerin çoğu Facebook'taki grupların ve ateist sayfaların öncüleriydi, örneğin: "Hişâm Nostik" sayfası, hayran sayısı 78.000'den fazladır. Darwin'in yaratılış / evrim, ve ortaya çıkış teorisini ve bazı çağdaş ateizm sözlerini destekleyen bir sayfadır. Deizmi ve ateizmi tanıtan bir sayfa olan üç bin takipçi sayısını geçmeyen "Faslı deistler" sayfası ve ardından gruplar ve diğer sayfalardır bulunmaktadır.[4]

[4] Bu sitlerin internet adresleri ; https://www.facebook.com/HichamNostikOfficial
https://www.facebook.com/groups/atheismwithoutborders2
https://urlz.fr/fPvZ

Sınırlılıklar

Nitel araştırmalarda olasılıklı örnekleme yapılmadan genellikle az sayıda kişiyle çalışılır ve kesin sonuçlara varma ya da sonuçların topluma genellenmesi kaygısı güdülmez.[5]

Bu nedenle örneklem 30'i ateist, 10'i deist, toplam 40 kişi ile sınırlandırılmıştır. İletişimin çoğu sosyal medya aracılığıyla uzaktan yapıldı çünkü Araştırmanın saha ve pratik kısmı, ülkedeki salgın hastalık durumuna denk geldi ve haliyle ilgili kişilerle doğrudan görüşmeyi ve buluşmayı imkansız hale getirdi.

Çalışma nitel veri toplama aracı olarak planlanan tam yapılandırılmış mülakat sorularıyla sınırlıdır. Başka sorularla daha farklı neticelere ulaşılabilir.

Tanımlar

Ateist: Allah'ın varlığını ve dini inkâr eden kişiye denir.

Deist: Tanrı'nın evreni yarattığına inanan, ancak dinler aracılığıyla insanlarla iletişimini inkâr eden kişilere denir.

[5] Zeki Karataş, Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi, 1 (1): 62-80.

BİRİNCİ BÖLÜM: MODERN DÜNYADA ÇEŞİTLİ İNANIŞ BİÇİMLERİ VE YÖNELİŞLER

1. DİN DIŞI YÖNELİMLER: BİLİMSEL, İNANÇ VE DÜŞÜNCE DAYANAN SEBEPLER

"Tanrı'nın varlığı" konusu, insanın en çok ilgilendiği ve üzerinde fikir yürüttüğü temel meselelerin başında yer almaktadır. İnsanın bulunduğu her yerde, Tanrı'ya olan inancın ve bu inanca karşı şekillenen düşüncelerin izhar edilmesinden daha tabii bir şey yoktur. Tanrı inancı ve bu inanca karşı oluşan tepkiler, insanın tarihi seyir içerisinde evrensel bir tecrübe kazanmasını sağlamıştır.

Teolojinin yanı sıra, felsefe tarihinin ve özellikle de din felsefesinin öncelikle üzerinde durduğu konuların başında Tanrı'nın varlığı problemi gelmektedir. İnsanların ekserisi için Tanrı topyekûn yaşamın ve varlıklar aleminin temel esası olup, düşüncenin zorunlu olarak ulaştığı sonuç ve aklın şüpheye mahal bırakmayacak şekilde kabul ettiği yüceler yücesi bir varlıktır.[6]

Bazılarına göre Tanrı, herhangi bir şekilde insan aklına girmiş olan ve ne yapılırsa yapılsın, hiçbir şekilde zihinden atılması mümkün olmayan suni bir idea ve halledilmesi mümkün olmayan bir sorundur. Bu görüşü benimseyenlerden, Annie Besant (1847-1933) gibi düşünürler, ateizmi "Tanrı fikrine sahip olmamak" biçiminde anlamış ve tarif etmişlerdir. Bu yaklaşıma göre Tanrı'nın varlığının reddedilmesi veya yalanlanması ilk planda söz konusu olmadığı gibi, Tanrı insan zihninde ve dış dünyada mevcut olmadığından, olmayan bir şey hakkında da herhangi bir kavrama veya bilgiye sahip olmak mümkün değildir. [7]

Tarihi incelediğimiz zaman bütün toplumların mutlaka bir dini inanca sahip olduğu gerçeğiyle karşı karşıya kaldığımız gibi, buna paralel olarak tarihin her döneminde toplumlar arasında din dışı yönelimlerin ve dine karşı çıkan yaklaşımların bulunduğu bir hakikattir. Bütün toplumlarda yaygın olan dini anlayış ver düşüncenin aksine fikir beyan eden kişilere, toplum tarafından iyi bir gözle bakılmasa da, yaşanılan toplum ve kültürün birbirinden farklı fikir ve düşüncelere olan bakış tarzına göre dini

[6] Abdussamed Ed-Deyâlimî. Arap Dünyasında Ateizm Sosyolojisi, s.56, https://urlz.fr/fybf 21.06.2016

[2] Manu S. Pillai, Annie Besant: An inconvenient woman, Mint Dergi 2017 , https://urlz.fr/f300 26.10.2017

kabul etmeyip reddeden kişiler, bir dine inandığını belirten kişilere nispeten bazı durumlarda fikirlerini daha açık bir şekilde ortaya koymuşlar, bazen de dine karşı olan menfi durumlarını gizlemek mecburiyetinde kalmışlardır.

Düşünce dünyası ve hayata bakış açısı birbirinden farklı olan insanın, dini mevzularda da yaklaşımlarının farklı olması doğaldır. Bazıları için bu farklılık sadece dinle ilgili farklı yorumlar yapmakla sınırlıyken, bazıları için yaygın dini kanının aksine düşünceleri çok daha farklılaşarak sonuçta dini ve Tanrı'yı tamamen reddetmek gibi bir anlayış ortaya çıkmıştır. Bu anlayış beraberinde deizm, ateizm, ilhad gibi kavramları getirmiştir.

Bu durumda akla, toplumlarda görülen bu din dışı yönelimlerin sebepleri nelerdir, şeklinde bir soru gelmektedir.

Bu sebeplerin başında, insanlığın tarih boyunca doğa ile olan münasebeti ve tarihi seyir içerisinde doğada gizemli olarak addettiği bazı olayların iç yüzünü ve gerçek sebebini anlamak ve keşfetmek isteği gelmektedir.

Bilim ve teknolojide artan gelişmeler aynı zamanda teorik alandaki bilim ve din sürtüşmesini de arttırmış, adeta bilim mi ya da din mi şeklinde birini kabul etmenin öbürünü yok saymak anlamına geldiği bir anlayış sosyal hayata da yansımıştır. Bu noktada bilimsel düşünceyi savunan bilim adamları ile dini düşünceyi savunan bilim adamlarını katı tutumları bu ayrışmayı iyice körüklemiştir. İçinde bulunduğumuz dönemde bilimsel açıklamaların daha somut veriler ortaya koyduğu düşünüldüğünde ve bu gerçeğin bilim mi ya da din mi diye sunulan anlayış ile mukayesesi ele alındığında bazı insanların bilimden yana tavır almasının kaçınılmaz olduğu ortaya çıkmaktadır.[8]

Bilimsel anlamda artan gelişmelerle birlikte, din dışı yönelimlerin de artmasında bilim adamlarının, filozofların ve sosyologların din dışı yönelimlerle ilgili olarak dile getirdikleri söylemleri etkili olmuştur. Örneğin bilimin hayatın bütün safhalarında etkili bir rol oynamasıyla birlikte başlayan "God of the gaps" yani evrende açıklanması imkânsız olan ögelerin, dindar insanlar tarafından "Tanrının iradesinin bir sonucudur" şeklinde yorumlanması, bilim insanları tarafından kabul görmemiş ve onların, "dinlerin bu dünya için bir açıklaması yok, boşluklar Tanrıyla doldurulup geçiştirilmektedir" demelerine sebep olmuştur. Bu fikir özellikle bilimsel düşüncenin geliştiği toplumlarda rağbet gören bir fikir olmuştur.[9]

---

[8] Mikael Stenmark, How To Relate To Science And Religion. s54

[9] David Snoke, In favor of God-of-The-Gaps Reasoning, University of Pittsburgh 2001, s 7

Diğer bir sebep de, din-bilim ilişkisinin sağlam bir zemine oturtulamamış olması yanında dini insanlara tebliği yapılan ilmi araştırmalarla elde edilen kesin buluş ve tespitlere ters düşmesidir. Semavi dinlerden biri olan Hıristiyanlık inancında olduğu gibi, İslâm'ın da bilime ters düşen prensipler içerdiğini, insanın bütün özgürlüğünü kısıtladığını, İslâm'ın akılla kavranamayan ve akılla çatışan bazı ilkeler içerdiği, dünya yaşantısını bir tarafa bırakıp ahiret hayatına öncelik verdiği, bütün bunlardan dolayında İslâm ülkelerinin geri kaldığını ileri süren din karşıtı bazı kesimlerin bulunduğu bilinmektedir.[10]

Bu ve benzeri düşüncede olan insanlardan bazıları bir dine inanmanın ve bağlanmanın mantıki bir anlam taşımadığı düşüncesiyle, dinsel ögelerden ve dini inançlardan kendilerini tamamen arındırmak maksadıyla ya dini ögeleri toptan kabul etmemişler ya da dinde mantıksız olarak nitelendirdikleri hususları bir tarafa atıp kısmi bir reddetme iradesi ortaya koymuşlardır.

İnanç hususunda teizm veya ateizmin yanı sıra, birbirinden tamamen farklı olan deizm, panteizm ve agnostisizm gibi anlayışlar da kendilerine has ortaya koydukları fikirleriyle düşünce tarihinde özel bir yer edinmişlerdir. Ancak bahse konu bu ekoller içinde en çok tartışılan ve hiçbir vakit gündemden düşmeyen teizmle ve ateizm olmuştur.[11]

İnsanların dini tümüyle kabul etmeme veya kısmen kabul etme durumları göz önüne alındığında, yukarıda da izah edilmeye çalışıldığı gibi, din dışı yönelimlerin tek bir isim altında ifade edilmesi mümkün olmadığından, teizm veya ateizmin yanı sıra, birbirinden tamamen farklı olan deizm, panteizm ve agnostisizm gibi inanç ve bilimsel sebepler tabiatcilik ve materializm, akilicilik da, sistemlerinin her birini ayrı bir kategoride ve farklı isimler altında ele alınması daha doğru olacaktır.

1.1 Bilimsel Sebepler : Kavramlar

1.1.1 Tabiatçılık (Naturalizm)

Antik çağ felsefeleri düştüğünde ve Avrupa düşüncesinin hızlı gelişimine artık ayak uyduramadığında, bazı Aydınlanma filozofları, doğaya olan inanç temelinde önceki tanrıların yerini alacak yeni bir tanrı icat etmeyi başardılar.[12]

---

[10] Selim Özarslan, Ülkemizde Ateizme Yönelme Sebepleri, Diyanet İlmi Dergi 2019 s. 1011-1025 https://dergi.diyanet.gov.tr/makaledetay.php?ID=33025, 25.04.2020

[11] Topaloğlu Aydın, Teizm yada Ataizm, Furkan Kitaplığı, 1. Basım, İstanbul, 2001, s. 9-10

[12] Hişâm Azmî, Yeni Başlayanlar İçin Ateizm, Ateizm Çalışmaları ve İtikadî Sorunların Delilleri Merkezi, 2015, s. 14.

Tabiatı, tek gerçeklik, bilgi ve değer kaynağı olarak kabul eden ve insan zihnini doğal kavramlarla açıklayan sistemlerin genel adına tabiatçılık denilmektedir. Bir başka ifadeyle natüralizm; felsefe, ilim, ahlâk ve sanat alanındaki her çeşit yorumu tabiat ve tabiat ilkelerini esas alarak yapan, bütün fizik ve metafizik gerçekleri tabiata ve maddeye indirgemeye çalışan doktrinin adıdır. Bu anlayışa göre, ister bu hayatta ister bu hayatın ötesinde olan, ancak tabiata indirgenmesi imkânsız olan hiçbir şey bulunmamakta ve aynı zamanda tabiatın dışında, varlığı ve eşyayı izah etmekte kullanılabilecek aşkın (müteal, transcendant) bir ilke de yoktur.[13]

Filozofların doğa konusunda yaptıkları gözlemlemeler ve 'evrenin temel maddesinin ne olduğu'sorusuna aradıkları cevaplar, tabiatçılık düşüncesinin ortaya çıkmasında en büyük etken olmuştur. Önceden bir takım mitolojik öyküler bazında izaha çalışılan doğa olaylarının, yapılan gözlemler sonucunda akli delillerle açıklanmaya başlanması, tabiatçılık fikrinin ortaya çıkmasının ilk belirtilerini teşkil etmiştir. Mesela tarihin ilk dönemlerinde meydana gelen bir kuraklık, tanrıların insanları cezalandırması olarak nitelendirilmiş ve Antik Yunan'da bu konu hakkında mitolojik hikayeler anlatılagelmiştir. Ancak daha sonraları filozoflar yaptıkları doğa gözlemlerine dayanarak kuraklık ve benzeri doğa olaylarını farklı yorumlamışlar ve yaptıkları açıklamalarda mümkün mertebe mitolojik ögeleri kullanmayarak her olayı doğaya bağlamaya başlamışlardır. Yapılan bu gözlemler hem felsefi, hem de bilimsel düşüncenin temel taşlarını oluşturmuştur.[14]

Yaşadığımız çağın bilim çağı olması hasebiyle, bilimde deney ve gözlemin esas alınması büyük bir önemi haizdir. Dolayısıyla Antik Yunan döneminden itibaren felsefi ve bilimsel alanda sistemli olarak yapılan çalışmaların ne denli önemli olduğu izah edilemez.

Bu çalışmaların yapılmasında doğa filozofları diye nitelendirilen ilk filozofların çok büyük etkisi olmuştur. Her ne kadar bu filozofların ortaya koydukları düşünceler ve ele aldıkları konulara benzer konular daha önceki dönemlerde gündeme gelmiş bile olsa, bilimde yazılı kaynaklar üzerinden yapılan yorumların tercih edilir olması yönüyle tabiatçılık düşüncesi ilk ortaya koyan kişiler olarak doğa filozofları kabul edilmektedir.

[13] https://sorularlaislamiyet.com/kaynak/naturalizm-tabiatcilik, 25.04.2020
[14] John Shook, The Future Of Naturalism, Humanities Press; Annotated edition 2009. s 67

Çünkü bu doğa filozoflarının ortaya koydukları fikirlerinin tamamı değilse bile, büyük bir kısmı yazılı kaynak halinde günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır.[15]

Tabiatçılık düşüncesi kendisinden sonra ortaya çıkan bütün düşüncelere etki etmiştir. Bu etkiler arasında İslam düşüncesine olan etki de bulunmaktadır. İslâm tarihi ve İslam felsefesi kaynaklarında tabiatçı filozof olarak bilinen ve bu isim kendisine hakkıyla verilen âlim Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyyâ er-Râzî'dir. Yaşadığı dönemde Platon'un görüşlerinden etkilenerek deizme yakın bir fikir sistematiği ortaya koyup fikirlerini bu çerçevede oluşturmaya gayret eden er-Razi, gerçeği ve hakikati bulmada peygambere ve dine gerek olmadığını, onlara ihtiyaç duyulmadığını ifade etmesi sebebiyle ağır bir dille eleştirilmiş, hatta mülhidlik ve zındıklıkla suçlanmıştır.[16]

1.1.2 Materyalizm

Materyalizm, Latince kökenli bir sözcük olup (Fransızcası; matérialisme) "maddecilik" (özdekçilik) manasına gelmektedir. Evrende yer alan her şeyin kökünün madde olduğunu, maddeden ayrı ve bağımsız hiçbir fizikötesi alanın bulunmadığını, içinde bulunduğumuz duygu ve düşüncelerin de kaynağının madde olduğunu, doğada cereyan eden bütün sebep ve sonuçların maddeden kaynaklandığını, bundan dolayı da tabiat üstü bir gücün bulunmadığını savunan, tanrıtanımaz olarak nitelendirilen akımların tamamına verilen ortak isimdir. Bu ve benzeri fikirlere sahip olan kişilere de Materyalist denmektedir.[17]

Dolayısıyla materyalistler maddeyi ezeli, kendine yeterli ve hâricî bir sebebe ihtiyaç duymayan mahiyette kabul edip kâinattaki her şeyin ve her türlü açıklamanın merkezine yerleştirmişler; her şeyi maddenin sınırları içine mahkûm edip onun dışında bir hakikat kabul etmemişlerdir.[18]

Tarihî materyalizmde ezelî bir maddenin varlığı ve her çeşit canlı faaliyetin kaynağı olduğu tezi hiçbir bilimsel araştırma tarafından doğrulanabilmiş değildir. Tam tersine bilim dünyasının ortaya atıp tartıştığı büyük patlama, genişleyen evren görüşleri ve termodinamiğin yasaları, âlemin yaratılmış olduğu tezini destekler mahiyettedir.[19]

---

[15] Hikmet hasheem, Felsefi doktrinler, Suriye Üniversite Kütüphanesi 1952. s 45
[16] Bedevi, Abdurrahman, Min tarihil-İlhad fi el-islam, 2. el-Müessesetu'l-Aerabiyye li 'Dirasati ve'n-Nechr: Beyrut, s. 38
[17] André Comte-Sponville, "une education phylosophique", presse universitaire de france 1988, s 86
[18] Temel Yeşilyurt, çağdaş inanç problemleri,6 baskı ankara 2020,s 35
[19] Çoşkun İbrahim, Modern Çağ Ateizm, konya 2007, s83

Çünkü eğer madde, büyük patlama sonucu ortaya çıktı ve ondan önce mevcut değildi ise, bu durumda onun ezelî olabilmesi de mümkün değildir. Ayrıca bu patlamaya neyin yol açtığı ve bu konuda bir muharrike ihtiyaç olup olmadığı ise materyalist düşüncenin açıklamakta zorlandığı bir husustur.[20]

Asrımızdaki bilimsel ilerlemeler ve özellikle fizik alanında yapılan yeni keşifler de çağmızda materyalizmin ortaya koyduğu iddialarını büyük oranda geçersiz hale getirmiştir. Bilim insanlarının atom, kuantum ve entropi teorileri yanı sıra, elektrik (ısı ve ışık), yer çekimi, manyetik alan gibi maddî olmayan bazı varlıkların bulunması, her şeyin maddi olduğu varsayımını geçersiz bir hale getirmiştir.

Diğer yönden maddenin nasıl ve hangi yollarla insanı oluşturduğu, ona ruh verip onu düşünce sahibi ve ahlakî bir varlık haline getirdiği sorusu şu ana kadar materyalizm tarafından cevaplandırılmamıştır. Her türlü laboratuvar şartlarında dahi canlı bir hücrenin kendiliğinden oluşamaması, oluşmasının da imkansızlığı, materyalizmi daha işin başında çıkmaz hale getirmiş ve materyalizmin savunucularını varlığı izah etme konusunda geçiştirici türden izahlar yapmaya sevk etmiştir.[21]

1.1.3 Akılcılık

Akılcılık, bilginin kaynağının akıl olduğunu; doğru bilginin ancak akıl ve düşünce ile elde edilebileceği tezini savunan felsefi yaklaşıma verilen isimdir. Bu düşünce, bir grup Aydınlanma filozofunun yeni bir Tanrı'ya ve kendi görüşlerine göre önceki tüm tanrıları aşan daha büyük bir Tanrı'ya, yani akla inanmaya çalıştığı için bu adı almıştır. Akıl bu düşüncede önde gelen yöntemlerden biri olarak kabul edilir.

Rasyonalizm ya da akılcılık, doğru bilgiye sadece insan aklı ve düşüncesi vasıtasıyla ulaşılabileceğini savunan felsefi bir düşünce olarak nitelendirilmiştir. Bu görüş, kesin ve evrensel bilgilere erişebilmenin ancak planlı bir düşünme ile mümkün olabileceğini savunur.[22]

Bilim insanları rasyonalist düşüncenin başlangıcının Antik Yunan'da Parmenides'e kadar uzandığı görüşündedir. Bu görüşe göre duyuların değişebilme

---

[20] Temel Yeşilyurt, çağdaş inanç problemleri. s 36
[21] Temel Yeşilyurt, çağdaş inanç problemleri. s 37
[22] Brand Blanshard, Rationalism, Britannica dergi, 15.5.1015 https://www.britannica.com/topic/rationalism

özelliğine sahip olması sebebiyle evrensel bir bilgi kaynağı olamayacaklarından, evrensel bilgiye erişim ancak akıl ile mümkündür.[23]

Platon insan aklına vermiş olduğu önemi idealar öğretisi düşüncesi ile ortaya koymuştur. Ona göre dünyada beş duyu organı vasıtasıyla algıladığı nesneler idealar dünyasının bir yansıması olup, değişmeyen formlar ve bilgiler idealar dünyasındadır. Platon'un idealar dünyası ile neyi kastettiği tam olarak bilinmemektedir. Ancak onun insan aklıyla ilgili ortaya koyduğu görüşler sebebiyle bundan insan aklını kastettiği ön görülmektedir. Platon'un böyle düşünmesinin altında, o dönem sofistler arasında yaygın bir kanaat olan şüpheciliğe olan itirazları yatmaktadır. Zira "Platon, Herakleitos'un varlık fikrinden etkilenmiş olan sofistlerin, objektif ve tümel olan ilkeleri göreceli ve bireysel bir düzlemde ele almalarından oldukça rahatsızdır".[24]

Aristo, rasyonalist düşünceyi hem savunmuş hem de sistemli hale getirmiştir. Ortaya koyduğu tümdengelim yöntemi ile rasyonalist düşüncenin temellerini atan ve ilk kurucu filozofların başında gelen isim Aristo'dur, aristoteles'e göre bilgiye ulaşma gücüne sahip olan tek şey bir vardır, o da akıldır. Akıl da kendi içerisinde edilgen akıl ve etken akıl olmak üzere iki gruba ayrılır. Edilgen akıl yani duyular sayesinde bilginin malzemesi elde edilir ve bu malzemeye şekil veren sadece etkin akıldır. İnsan aklında doğuşta bulunan bazı temel kalıplar yani kategoriler sayesinde insan bilgiyi şekillendirir, genel kavramlar haline getirir ve böylelikle bilginin anlaşılmasını daha da kolay hale getirmiş olur.[25]

Descartes bu düşüncesiyle "Mademki her şeyden şüphe ediyorum, öyleyse düşünüyorum; mademki düşünüyorum, öyleyse varım" (Cogito Ergo sum) formülüne ulaşır. O'na göre bu apaçık ve kesin bir sonuçtur. Zira kendisinde var olan düşünme kabiliyeti Tanrı'yı ispatladığı gibi, en yetkin ve aldanmaz-aldatmaz olan Tanrı fikri de dış dünyayı kanıtlar. Descartes'in rasyonalizmi, iyi idare edilebilen her zihnin; kesin, genel ve geçerli bir bilgiye ulaşabileceği görüşüne dayanır.''[26]

İmanuel Kant aklın insanın bütün yönlerini tam olarak kuşatamayacağı düşüncesindedir. O bu düşüncesiyle saf aklı savunanları eleştirir. Kant'tan sonra "akıl

---

[23] Abdallah Musa, Çağdaş Arap düşüncesinde rasyonalite sorunu, 2001,s 27-34

[24] Yunus Emre Akbay, "İdealar Teorisi Bağlamında Platon'da Akıl İlkelerinin Analizi" Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 2017/3, Sayı:28, s.133-155,

[25] Zeki Nejib Mahfud, Modern felsefenin hikayesi,Lejnet e'teklif ve e'neshr el kahire,1978 ,s 124

[26] Macit Gökberk, "***Felsefe Tarihi***" http://felsefekulubu.pau.edu.tr/filozoflar/39.html, 25.04.2020

her şeyi çözer" fikrinin daha çok sorgulanmaya tabi tutulması felsefeye yeni bir boyut getirmiştir. Çünkü "katı akılcılık" konusunda o kadar ileri gidilmiş ki, "gerçeği bilmek için akıldan başka hiçbir araç yoktur" iddiasına bile kalkışılmıştır. İşte tam bu noktada Kant, "aklın tenkidi"ni yaparak; aklın 'madde ötesi' felsefi gerçekleri ve "mutlak gerçeği" çözemeyeceğini; akıl için birçok gerçeğin "giz" olarak devam edeceğini vurgulamıştır.[27]

İslam düşünce tarihinde İslam filozoflarından İbn Sina, Farabi, İbn Rüşd gibi isimler Aristo mantığından etkilenmişlerdir. Felsefî sistemleri arasında bazı farklar olsa da bu filozofların Meşşâîlik adıyla bir ekol kurmalarını sağlayan bazı ortak görüşleri şu şekilde sayılabilir:

Felsefî doktrinlerini ve bilimsel araştırmalarını temellendirirken Meşşâîler yöntem olarak Aristo'nun mantığından yararlanmışlar ve Aristo'nun Organon isimli mantık külliyatı dikkatli bir şekilde analiz ederek hemen hemen anlaşılmayan bir husus bırakmamışlardır. Ayrıca mantığın içerdiği konular hakkında muhtelif eserler kaleme almışlar ve bu konuda çok detaylı bir literatür bırakmışlardır. [28]

Bu filozofların rasyonalist bir bakış açısına sahip olmalarının temelinde gerek ontik varlıkla ilgili değerlendirmelerinde gerekse diğer felsefi problemlerin çözümlenmesinde insan aklına öncelik tanımaları yatmaktadır. İnsan aklı ile dini metinler arasında herhangi bir çelişki söz konusu olduğunda aklı tercih edip, dini metni te'vil ederler. Bu filozoflar din felsefesinin ve daha özelde Teist düşüncenin en başarılı felsefi örneklerini vermişlerdir. Bunların ortak olukları an önemli noktaların başında din ile felsefenin çelişmediğini ifade etmeleridir.[29]

1.2 İnanç ve Düşünceye Dayanan Sebepler

1.2.1 Ateizm

Sözlükte ilhâd (ateizm) kelimesi "bir şeye yönelmek, bir şeye meyletmek, bir şeyden sapmak" anlamına gelir. Arapça "l-h-d" kelimesinin mastarıdır. Bu kelime ile doğru yoldan sapmış olanlar kastedilmektedir.[30]

---

[27] http://www.varliktanveriler.com/akilcilik-rasyonalizm-nedir-ne-degildir, 25.04.2020
[28] Abdul Rahman Badawi, Araplar arasında Aristoteles , Kuveyt Yayın Ajansı 2, 1968, s 67
[29] Abdul Rahman Badawi, Araplar arasında Aristotele, s 68
[30] İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, Dârü's-Seyl: Beyrut, 3/388.

Modern ateizm ise şu şekilde tanımlanır: Daha büyük bir yaratıcının varlığını reddetme fikri etrafında merkezlenmiş her fikrî ve felsefi akımı tanımlamak için kullanılan genel bir terimdir.[31]

Tarih süresince ateizme çeşitli tanımlar yapılmış ve hakkında farklı fikirler ortaya konulmuştur. Bunun sebebi ateizm ve teizmin de farklı şekillerde sunulmuş olmasından kaynaklıdır. Aynı zamanda teizmin gerçekte olmadığı kadar tanımının geniş yapılması, ya da ateizmin de bazen ön yargılı bir şekilde kullanılması bu meseledeki zorlukları daha da güçlendirmiştir.

Ateizm, pek çok kimse tarafından bilimsel ve felseft bir sistem olarak görülse de hakikatte hiçbiri değildir. Zira bilimsel ateizm yoktur. Çünkü hiçbir bilim, tek başına Tanrı kavramını değerlendirme yetkisine sahip değildi[32]

Eğer teizm doğru bir şekilde yorumlanıp idrak edilmiş olsa, aynı şekilde de ateizm doğru yorumlanır ve anlaşılır. Bunun sebebi de teizmin gün ışığına çıkmasıyla birlikte, ateizmin ortaya çıkmasıdır ve ateizm teizme son derece bağımlıdır. Gerçeği söylemek gerekirse ateizmin bazı konular hariç kendine malzeme bulması ve teizme bağlı olmadan ortaya çıkmasının olasılığı yoktur. Bir bakıma teizme karşı bir görüş olarak, ateizm zuhur etmiştir. Fakat tanımlama konusunda sadece ateizm değil teizm de sorunlar yaşamıştır. Bu nedenle ateizmin tarifindeki güçlükler, teizmin çeşitli şekillerde kavranmasından da kaynaklanmaktadır: Öncelikli olarak ilk söylenmesi gereken şeylerin başında, dünyanın farklı konumlarında teizm ve ateizm hakkında birbirinden farklı çok sayıda teorik görüşlerin bulunduğudur.

1.2.1.1 Ateizmin Tarihçesi

Rönesans ve Aydınlanma sırasında teorilerin patlamasına ve onlar için bu muazzam ivmenin yayılmasına yakından bakarsak, bu sıcaklığın Batı toplumundaki uzun süredir acı çeken sancıların bir sonucu olduğunu açıkça anlarız. Yani bir meydana gelen bir durumun sonucu değildir. Bu açıdan öne çıkan sebeplere şu şekilde değinebiliriz:

---

[31] Richard Dawkins, Tanrının Yanılgısı, s. 36.
[32] Temel Yeşilyurt, çağdaş inanç problemleri, s28

1.2.1.1.1 Antik Yunan'da Ateizm

Batı çalışmaları, Yunan döneminde ateizmin yayılmasını iki bakış açısına göre değerlendiriyor:

Birinci bakış açısına göre Yunanlıların ateizmi, popülist bir karaktere veya yaygın popüler olgulara sahip değildi, daha ziyade bireysel filozoflar ve kendi fikirlerine dayanarak ateizm teorilerini geliştirmeye cesaret eden diğerleri şeklindeydi.[33]

Bir diğer bakış açısına göre ise Yunan ateist teorilerinin varlığını bazı filozofların bildiği bir olgu olarak görür ve bu görüş gerçeğe en yakın görüştür.

Maddenin dünyanın kökeni olduğu ve kaynağının su olduğu iddia eden Thales[34] teorisi gibi ilk Yunan felsefi ateist teorileri geçmişte ortaya çıktı ve bir yaratıcının varlığını inkâr etti.

Yunan çağında dinin çeşitli krizleri yaşaması, Yunan felsefesindeki sofistik yönelimin ortaya çıkışıyla daha da şiddetlendi, ta ki tüm dinsel sabiteleri neredeyse Yunan zihniyetinden tümüyle kaldırıyordu.[35]

Sofistiklerin yönelimi aşağıdakilerle sınırlandırılabilir:

1.Somut olanlar dışında başka varlık yoktur. Onlar da sürekli değişim ve hareket halindedirler.

2.Sabit nesnel gerçeklik bu evrende gerçekleşmediği sürece, her insan için hak kendisine görünen şeydir. Böylece hakikat insanların sayısı kadar olur.[36]

Bu yüzden sofistik düşünce etkili olmuş ve ateist düşüncenin çoğunun ortaya çıkışında önemli bir faktör olmuş, Demokritos ve Thales gibi filozofların ortaya koyduğu bazı ateist teorilerin ortaya çıkmasıyla birlikte tüm somut aksiyomlara ve gaybî meselelere şüphe ilkesi yerleşmiştir.

---

[33] Michel Martin, The Cambridge Companion to Atheism, Cambridge University Press; 1er édition, p 11.

[34] Millatan önce beşinci ve altıncı yüzyılda yaşamış olan bir Yunan filozofudur. bkz. Muhtasar Felsefe Ansiklopedisi, Jonathan R.W.G veya Armson, s.199

[35] Mustafa en-Neşşâr, Doğu Perspektiften Yunan Felsefesi Tarihi, Kahire, Dârü'l-Mısriyye el-Lübnâniyye, 2014, s. 337.

[36] Neşşâr, Doğu Perspektiften Yunan Felsefesi Tarihi, s. 338.

1.2.1.1.2 Hristiyanlığın Geç Orta Çağında Şüphecilerin Ortaya Çıkışı

Orta Çağın başlangıcı ile ortası ve sonlarını ayırmamız gerekir. Çünkü başlangıçta ateizme ve hatta ateist düşünceye yer olmayan yoktu. İlk başta insanlar kilise karşısında eşit idi. Kral ile köle arasında fark yoktu. Orta çağ felsefesinin göze çarpan özelliği, kavramlarını Hristiyan dinine uyacak şekilde sunan Aristoteles felsefesiydi.

Thomas Hobbes şöyle der: Orta çağ üniversitelerinde felsefe, Roma dininin bir hizmetkarından başka bir şey değildi.[37]

Orta çağın sonu gelince, Batı dini kavramlara karşı önemli bir devrimci gelişme aşaması olarak kabul edilir. Orta çağ Hristiyanlığın metafiziğindeki şüpheci kısımlar temizlendi ve Aristoteles felsefesinden kurtuldu. ve on ikinci yüzyıl, Aristoteles metinlerinden kurtuluş yüzyılıydı.[38]

1.2.1.1.3 Batı Ülkelerinde Ateizm

On sekizinci yüzyılın sonu ve on dokuzuncu yüzyılın başı, şüphe çağının sonu ve ateist filozoflarının ulaştığı kesinlik aşamasının, dine ve dindarlara karşı düşmanlığın olduğu aşamanın başlangıcı olarak kabul edilir. Dinin aklı onaylaması artık onlar için nihai şart değildir. Daha ziyade, dinin tamamen inkâr edilmesi onların arzu ettiği şeydi. Asıl istedikleri şey Tanrı'nın isminin[39] inkâr edilmesi ve "madde" olarak adlandırılan yeni tanrıyla değiştirilmesiydi.[40]

On sekizinci yüzyıl başlar başlamaz, kilise ve adamları ile ateizm teorisinin savunucuları arasında savaş çıktı. Ateistler kilise ve ruhbanlarının karşısına çıkarak teorilerini halka ilan ettiler ve o dönemde felsefeciler arasında şöhret bulmuş "din afyondur" ve "Tanrı öldürüldü" gibi sözler halk arasında yayıldı.[41]

---

[37] Anthony Gottlieb, Aklın Rüyası, tercüme: Muhammed Talabî Neccâr, Hindavî Eğitim ve Kültür Vakfı, Kahire 2015, s. 436.
[38] Neşşâr, Doğu Perspektiften Yunan Felsefesi Tarihi, s. 339.
[39] Gottlieb, Aklın Rüyası, s. 448.
[40] A. Giddens, The Consequences of Modernity, Polity Press; New edition 1991, p. 23
[41] Richard Dawkins, Tanrının Yanılgısı, s. 44.

John Paul Sartre de şöyle der: On sekizinci yüzyılda ortaya çıkan ateist teoriler, felsefi olarak Tanrı fikrini yok ettiler.[42]

On dokuzuncu yüzyıla gelince, ateizmin tüm boyutuyla durduğu ve entelektüel seçkinler ve Batılı aydınların saygı duyduğu entelektüel bir konum olarak saygı duyulan bir dönem olmuştur. Cambridge Ateizm El Kitabının görüşüne göre, genel seçkinlere gelince, tutumları agnostisizm veya bilinmezcilik ile benzerlik taşımaktadır.[43]

Böylelikle bilgi ve tecrübe, doğrudan veya dolaylı olarak incelenip[44] kanıtlanabilmeleri için tüm dini bilgileri ve diğerlerini ispatlamada güvenilir ve esas haline geldi. Bu düşüncenin temellerini çalışmamızda daha önce açıklamıştır.

Bu çağda, verileri ve kaynaklarında farklılık gösteren birçok ateist düşünce okulu ortaya çıktı. Sizin için, özellikle ateist düşünceye sahip her ekolünün öncüsü ile bu düşünce okulları hakkında kısaca bir fikir edeceğiz:

1. Faydacılık Ekolü: Temsilcilerinin en önde gelenleri arasında Paul Henri Thiry d'Holbach bulunmaktadır. O bir Fransız filozof ve dinleri hastalıkların kaynağı olmakla suçluyordu ve faydacı tüm liderler gibi, o da faydacılığın bilgi, etik veya diğer alanlarda tüm değerlerin ilkesi olduğunu ve bu yönde fayda sağlayan bir ideoloji olduğuna inanıyordu.

2. Bilimsel Ateizm/Darwinizm: En önemli temsilcisi Charles Darwin'dir. Aydınlanma çağının en ünlü ateizm filozofudur. Darwin teorisi, ateizmin insanlar arasında yayılmasına büyük katkı sağlayan en önemli modern teorilerden biri olarak kabul edilir. Zira birçoğu bu teoriyi aksi ispatlanamayan bilimsel gerçeklere dayandığını ve evrendeki tasarımların ilahi tasarımdan kaynaklanmadığını düşünür. Daha ziyade, tesadüfen veya maddenin[45] etkisiyle doğal düzenin bir sonucu olarak ortaya çıktı ve fikirleri hakkındaki tartışmalar hala bugün de devam etmektedir.

3. Marksist Ekonomi Sistemi: Temsilcisi Karl Marx'tır. Aydınlanma ve sonrasında birçok filozof tarafından benimsenen ve Karl Marx tarafından geliştirilen en önemli ateist teorilerden biridir. Marx'ın teorisi maddenin determinizmidir. Bu çerçevede şöyle der: İnsanlara hükmeden maddi menfaattir. Bu nedenle şöyle der: Allah

---

[42] John Paul Sartre, Varoluşçuluk, tercüme: Abdulmunim el-Hafnî, Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1974, s.12.
[43] Michel Martin,The Cambridge Companion to Atheism, p30.
[44] Michel Martin,The Cambridge Companion to Atheism, p31.
[45] Neşşâr, Doğu Perspektiften Yunan Felsefesi Tarihi, s. 328.

yoktur ve hayat maddedir. Ona göre din insan zihninin gelişimi sırasında ürettiği fikir ve değerlerdir. Ekonomiye bakış açısı da şu şekildedir: Ekonomik faktörler tüm sosyal kalıpları ve sistemleri kontrol ettiğini belirtir ve böylece komünist ideolojinin idealizmini ifade etmektedir.[46]

1.2.1.2 Ateizmin Çeşitleri

Ateizmi kavramsal düzeyde teorik ve pratik olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür.[47]Teorik ateizm de kendi içerisinde pozitif ve negatif, pratik ateizm ise aktif ve pasif olmak üzere yine iki kısma ayrılmaktadır.

1.2.1.2.1 Teorik Ateizm

Teorik ateizm, zihinsel bir çabayla Tanrı'nın varlığını inkar etmek ve O'nun varlığını ispatlayan delilleri çürütmektir. Spekülatif ateizm olarak da tanımlanan bu çeşit ateizm, teizmin iddialarına ve Tanrı kavramına teorik seviyede eleştiri getirmiştir.[48]

Teorik ateizm, negatif ve pozitif olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Negatif ateizm, mutlak ateizm gibi temelde Tanrı fikrinin bulunmadığını iddia etmekte ve bu konuda tenkit edilebilecek bir şey bulunmadığını ileri sürmektedir. Pozitif ateizm de teorik seviyede bilinçli olarak Tanrı'yı inkar edip kabul etmemektir. Bu tür ateizmde özellikle teistik Tanrı kavramı hedef alınarak sistematik bir tarzda çürütülmeye çalışılmıştır. Aslında negatif ve pozitif ataizmin vardığı nokta aynıdır.[49]

1.2.1.2.2 Pratik Ateizm

"Bir insanın yaşamını sanki Tanrı yokmuşçasına sürdürmesi, dinî inançlara, değerlere ve tapınmalara karşı duyarsız kalması" olarak tanımlanan pratik ateizmde her zaman Tanrı'nın açıkça inkarı veya dinin eleştirisi söz konusu olmayabilir. Bu çeşit ateizm bilinçsizce yapılmasının yanında bazen teorik temel üzerine de kurulabilir. Bunun için pratik ateizmin teorik ateizm arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır.

Pratik ateizm kendisini daha ziyade moral değerler konusunda ortaya koymuş, hatta moral değerlerle Tanrı'nın varlığı arasında kurulan yakın bir bağdan dolayı çoğu

---

46 Anyon Jean, Marx and education. New York2011: Routledge Publishing,s 31
47 Temel Yeşilyurt, çağdaş inanç problemleri ,s29
48 Temel Yeşilyurt, çağdaş inanç problemleri ,s30
49 Antony Flew, "The Presumption of Atheism", Published By: The University of Chicago Press 1977 s. 9-10.

zaman polemik konusu olmuştur. Toplumda ateizme karşı oluşan önyargıda bu tür bir ateizm anlayışının büyük rolü olmuştur. Öyle ki bazen ateistleri ahlaksızlıkla suçlayacak noktaya bile gelmiştir. Kilise gibi dini kurumların yanı sıra bazı meşhur filozoflar dahi ateizmi ahlaksızlıkla bir tutmuştur. Örneğin J. Maritaine ahlaksızlıkta ve ikiyüzlülükte ileri gidenleri ateist olarak değerlendirmiş, ahlaksızlığı bir anlamda ateist olma nedeni saymıştır.[50]

1.2.2 Deizm

Bir grup Aydınlanma filozofu, Kilise dininden uzaklaşmak ve adamlarının zulmünden kurtulmak için yeni bir yolun icadına gittiler. Ortaya koydukları düşüncede vahyi inkâr etmekle birlikte Tanrı'ya inanmak gereklidir. Onlara göre Tanrı'nın işi, bu dünyayı yaratması ve sonra ortaya koyduğu kanunlar çerçevesinde dünyanın dönmesi ve işlemesine izin vermesidir.[51]

Deistler, Tanrı'nın bize bir din değil akıl verdiğini ve deizmin, aracı olmadan doğrudan Tanrı'yı bilmek ve tanımak olduğunu iddia etmektedirler. Deizmin ilkelerini oluşturduğu kaynaklar akıl ve tabiattır. Ancak deist din, dinin kökenini ve ona bağlılığın gerekliliğini inkâr etmez, bilakis onun lüzumunu ve önemini vurgular. Ve bir kimsenin Yaratıcısına karşı yapması gereken görevlerden biri olduğunu söyler. Bunların aksine, vahye bağlı indirilmiş dini reddeder ve bu nedenle dinlerin alaka düzeyini ve bunların Tanrı tarafından nazil olan herhangi bir şeye bağımlılıklarını şiddetle reddeder.[52]

Deist düşüncesini takip edenlerin eylemleri şu üç temel şeye dayanmaktadır:

1. Evrenin Yüce Allah tarafından yaratıldığına dair deliller getirilmektedir. Onlara göre Allah'ın varlığına dair iki tür delil yayılmıştır: Evrenin geometrisi denilen nizam delili ve buna izafeten nedenselliğin delili olarak adlandırılan ilk neden delilidir.

2. Peygamberlik ve vahiyleri geçersiz kılmak, mucizelerin imkansızlığını ispatlamak ve batıl inanç olduğuna yönelik delil oluşturmaktır.

---

[50]Abd al-Rahman Badawi, Encyclopedia of Philosophy, Arab Foundation for Studies and Publishing, Beyrut, Baskı,1 1984, Bölüm 1, Sayfa 219, Ayrıca ateizmin tanımı ve çeşitleri ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Korkmaz, Arif, Ateizmin Psiko–Sosyolojisi I: Teorik Çerçeve, Konya, Palet Yayınları, 2019, s. 56–103

[51] Hişam Azmî, Yeni Başlayanlar İçin Ateizm, s. 19.

[52] Sultan Abdurrahman, Dinin fenomenolojisi, Tekvîn Araştırmaları Merkezi, 2017, s. 237.

3. Allah ile güzel bir ilişki kurmak, adalet ve erdemli ahlakı tesis etmek için aklın yeterli bir kaynak olduğunu ve bu sayede vahyedilen dinlerin arzuladığı tüm hedeflere ulaşılabileceğini tespit etmektir.[53]

Ancak deizmin olumlu taraflarından biri, deizm İsrail, İbrahim ve Yakup'un tanrısını yerse bile, en azından hâlâ bir tanrının varlığına inanmaktadır. Vahyedilmiş dini inkâr etse bile en azından gökyüzünün boş olmasını istememekte ve insanı tek başına evrenin bir ölçüsü yapmamaktadır.[54]

1.2.2.1 Deizm Tarihçesi

Deizm İtalya'dan çıktı ve on altıncı yüzyılda Fransa'ya göç etti ve oraya yerleşti. Çünkü orada gerçek adreslerini buldu ve gizemli varlığını açıklığa kavuşturmak için sürekli gözden geçirilen tanımları vardı.[55] Deizm, milattan sonra 17. ve 18. yüzyıllarda Batılı düşünürler arasında geniş çapta yayıldı. İngiltere, yayılmanın olduğu en önemli yerlerinden biriydi, zira çoğalmış ve gelişmiş, kendisine uygun yeryüzü ve gökyüzünü bulmuş, evinde yandaşları ile muhalifleri arasında açık tartışmaların yükseldiği yerlerden biri olmuştur.[56] İngiliz deizmi, deizmin ya da doğa bilimcilerin babası olarak adlandırılan Lord Edward Herbert ile başlamış ve yazılarıyla deist doktrinin ana ilkelerini ortaya koymuştur.[57]

Herbert, dini hakikatin belirlenebileceği ortak din kavramlarını, dinin gerçeğini, teorik olduğu ölçü kadar pratik olduğu ortak kavramların özelliklerinden de tespit etmenin mümkün olduğunu açıklamayı önemsedi. Herbert, ortak etik ve bilim kavramlarını tanımlamaya çalışıyordu, ancak girişimini tamamlayamadı. Ortak dini kavramların farkına varmakla sınırlıydı ve bu çalışmanın İngiltere'deki deist hareketin kapsamı ve doğasını belirlemede etkisi oldu. Herbert tarafından tasarlanan ortak din kavramları şunlardır:

1- Yüce bir Tanrı vardır.

2- Bu Tanrı'ya tapılmalıdır.

3- Tanrı'ya kulluk etmek, iffet ile dindarlığın toplamından ibarettir.

---

[53] Sultan Abdurrahman, Dinin fenomenolojisi, s. 238.
[54] Paul Hazard, Batı düşüncesindeki büyük değişme , Milli Eğitim, 1973 İstanbul , s. 311.
[55] Paul Hazard, a.g.e , s. 309.
[56] Paul Hazard, a.g.e , s. 310.
[57] William Kelley Wright, Modern Batı Felsefesi Tarihi, tercüme: Mahmud Seyyid Ahmed, en-Nûr Yayınları, Beyrut 2010, s. 595.

4- İnsan günahları için tövbe etmeli ve onlardan dönmelidir.

5- Dünyada ve ahirette ödül ve cezanın olduğunu kabul etmek gerekir. Bu, Allah'ın adalet ve iyiliğine dayanır.[58]

Daha sonra Fransa yeniden deizmi kucakladı, gözlerinde yabancı bir özellik ile süslendi ve İngiltere'de yaşayan Voltaire, din felsefesini türetip oradaki deistlerin felsefesinden etkilenerek doktrinlerini Fransa'ya aktardı ve orada yaydı. Kilise ve devlet tarafından güçlü bir tepki aldı ve aralarında şiddetli çatışmalar yaşandı. İktidar ayrılığı teorisinin yazarı Montesquieu, Fransa'daki bu doktrinin öncülerinden biriydi ve onu güçlü bir şekilde savunmuştu.[59]

1.2.3 Ortadoğu'da Ateizm ve Deizm Tarihi

İslam tarihinde dinsizlikten bahsederken, peygamberlik kavramına ve peygamberlere itirazda bulunan din filozoflarına yoğunlaşır. Bu nedenle, diğer milletlerin ateizmi ile tanrının varlığını reddeden din ile karşılaştırdığımızda, onları peygamberlik kavramını veya nasların hakikatten sapan anlamlara yorumlanmasını reddeden İslam ve din ateistleriyle karşılaştırır.

Abdurrahman Bedevî şöyle der: Nietzsche "Tanrı öldü" diyerek ifade ettiği şeyi, Yunan ateizmi şöyle der: "Kutsal yerde ikamet eden tanrılar öldü" ve Arap ateizmi de şöyle der: "Peygamberlik fikri ve peygamberler öldü".[60]

Ussâm Mahfuz adlı yazar onun görüşünü şöyle destekler: "Dolayısıyla, Müslümanlar arasındaki ateizmin, aslında Tanrı'yı reddetmek anlamına gelen Batı konseptindeki ateizm karakterine uymadığını görüyoruz. Zira bunlar Tanrı'nın varlığını kabul ettiler, ancak onun adına işlediklerini iddia ettikleri hatalardan onu uzaklaştırmaya çalıştılar".[61]

İslam tarihine bir bütün olarak bakınca ise ,islam tarihinde ateist bulunmadığı; İbnü'Râvendi, Ebu Hayyan, ibnul-Mukafa, ibn Sina, et-Tevhidi ve diğer önemli şahsiyetlerin çağdaş geleneksel ateist tanımına uygun olmadıkları söylenmektedir. Onlar yalnızca ezoterik felsefenin izinden gitmişlerdi. Tacuddin es-Sübkı "Tabakatu'ş-

---

[58] William Kelley Wright, Modern Batı Felsefesi Tarihi, s. 596.
[59] Paul Hazard, Batı düşüncesindeki büyük değişme, s. 310.
[60] Abdurrahman Bedevî, İslamiyette Ateizm Tarihi, s. 9.
[61] Ussâm Mahfuz, Kültürdeki Ateistlerle Diyalog, Darü'l-Farabî, 2004, s. 18.

şafiiyye" adlı eserinde bu şahsiyetlerin çocuğunun kendi aleyhlerine çaba harcadığını ifade etmiştir. [62]

Ondan sonra Zehebî'nin "Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ" adlı eserindeki övgüsüne rağmen, islam aleminin en ünlü ateistlerinden biri olarak kabul edilen hekim Ebû Bekr er-Râzî gelir. Onun yazdığı her kitabın girişinde Allah'a hamd ettiği ancak Peygamber'e salât ve selam getirmediği görülür. Buna bağlı olarak Ebu Bekr er Razi'nin görüşünün sadece peygamberliği reddetmekle sınırlı olduğuna ulaşılmaktadır. O, "Tanrı'nın bazı toplumlara peygamber gönderdiği bazılarına ise göndermedigini, peygamlerleri insanlara tercih ettiğini, peygamberlerinin insanlara delil sunduğunu ve insanların peygamberlere muhtaç kaldığını da nereden çıkardınız? Hikmet sahibi yaratıcının hangi hikmetiyle peygamberleri diğer insanlara tercih ettiğini, insanlara karşı yükselttiğini ve insanları birbirlerine düşürüp böylelikle yok ettiğini ona layık gördünüz?[63]

Onlardan biri de daha önce Mutezilî olup sonra sapıtan ünlü ateist erRavendî'dir. İslam'ı kötülemek ve Kur'an'ı küçümsemek için "ez Zümrüd" adlı eserini yazmıştır. Kaçıp taraftarlarının evlerine saklandığı ve orada öldüğü rivayet ediliyor. Ancak garip olan şey, İbn Ravandi dinlerle alay etmesine rağmen, çağdaş ateistler gibi bir Yaratıcı'nın varlığını inkar etmemesidir. Sadece peygamberlik kurumunu reddettiğini itiraf etmişti.[64]

Son yıllarda Arap dünyasındaki sessizlik duvarlari yerle bir olmuştur. Kendisini ateist olarak görenlerin sesleri giderek artmış ve dünyanın dikkatini kendi üzerilerine çekmeye başlamıştır.

Yaratıcıyı reddetme fikri, her yüzyılda dışlanmış olmasına rağmen bireyin bir topluma ait olduğu ve o toplumdaki kişileri gözeterek kararlar verdiğine aşina olunmuştur; ılımlı olanları kendine yaklaştırmaya çalışan yenilikçi İslami hareketlerin oluşmasının yanında doğu toplumunun tabiati gibi çok sayıda sebepten ötürü Ateizmin Arap ve İslam dünyasında yaygınlaşması kolay olmamıştır.

---

[62] Haysem Tal'at (2014). el-Avdetu ila'l-İmân. Dâru'l-Kitâb :Mısır, s. 6
[63] Al-Razi, Ebu Hatim, a'alamu el nubuve, Dar Al-Saqi, Baskı 2003, s.57
[64] Bedevi, Abdurrahman, Min tarihil-İlhad fi el-islam. El-Müessesetu'l-Aerabiyye li 'Dirasati ve'n-Nechr :Beyrut, s. 45

1.2.4 Agnostitizm

Agnostisizm, doğanın gerçek bilgisinin imkânını tamamen ya da kısmen reddeden Tanrı'nın varlığı, evrenin sonu ve ruhun ölümsüzlüğü gibi metafizik konularının da bilimsel ispatlanamadığı ve gözlemlenemediğini, bu yüzden bilinemez olduğunu savunan felsefi bir düşünce akımıdır.[65]

İngiliz bilim adamı Thomas Huxley, agnostizm terimini ilk kullanan kişi olarak kabul edilmiş ve onu mutlak bilginin reddi ile sınırlandırmıştır. “Agnostisizm” terimi, on dokuzuncu yüzyılda, bilgiyi reddeden veya bilinemeyen bazı gerçeklerin varlığını kabul eden her filozofa atıfta bulunmak için özel bir yoğunlukla kullanılmıştır.[66]

Agnostisizm düşüncesi, şüphecilik okulunun kurucusu Peron ile ortaya çıkmış ve insanın bilemeyeceği ve bu hususta aciz olduğu için bazı şeyler hakkında hüküm vermeyi bırakma zorunluluğuna inanmak gerektiğini ortaya koymuştur. Bunu, bir şeyin varlığı ve bilgisine ulaşmanın mümkün olmadığını ve dolayısıyla bırakmayı söyleyen sofistlerin bir uzantısı olarak gördüm. Agnostisizm, Hume ve Kant ile geleneksel şeklini almıştır. Hume, bilgi için geçerli olan tek kaynağın matematik olduğunu iddia etmiş, diğer konular ise, bunların mantıksal olarak kanıtlanamayan gerçeklerle ilgili olduğunu söylemiştir.[67]

Bazıları agnostisizmi "tarafsızlık" olarak yorumlama eğiliminde olsalar da bu anlam, terimin sözcük anlamıyla uyuşmamaktadır. Çünkü olumsuz bir kelimedir ve tarafsızlığın anlamını hiçbir zaman içermemektedir. Tanrı burada açıkça inkâr edilmese bile, O’nun varlığı hakkında olumlu bir görüş belirtmemek bir tür inkârdır. Ancak bazı yazarlar din ve Tanrı ile ilgili sorulara kısaca “karşı değilim” derler. Bu düşünceye tarafsız insanların ateizmi diyorlar ve ateizmden daha tehlikeli olarak tanımlıyorlar.[68] Söz konusu tutum ve davranışlar genellikle ateist olarak kalan, kendileriyle ilgili endişelere sahip olan ve bunun da farkında olmayan bu insanların dini düşünceler alanında duyarsızlığı ifade eder.

Agnostikler, Tanrı'nın varlığını teyit etmekte başarılı olamadılar ve Tanrı'nın varlığını açıkça inkâr etme cesaretine de sahip olamadılar. Bu zihinsel karışıklık, şüphe

---

[65] İbrahim Medkûr. Felsefi Sözlük. Kahire: Matbaalar Genel Sekreteri, s. 45.
[66] Michel Martin, The Cambridge Companion to Atheism, p. 12
[67] Celaleddin Said, Terimler Sözlüğü ve Felsefi Kanıtlar. Tunus: Darü’l-Cenûb li’n-Neşr, s. 388, 387.
[68] Temel Yeşilyurt, Çağdaş İnanç Problemleri; 2015, s. 42.

halini en basit inanç meselelerinde bile kalıcı hale getirdi. Bu pozisyonun her Müslümanın sahip olduğu inancıyla örtüşmemesi bir yana, böylesi agnostik bir tutum, bireyin günlük hayatını da keşfe dönüştürecektir. Doğaya ve insanın metafizik boyutuna ilişkin şüpheci tutum, insanın kendisini ve içinde yaşadığı evreni tanıyamayacağı anlamına gelir ki bu, insan hayatını çıkmaza götüren bir durumdur.[69] Aydınlanma çağı ve sonrası agnostisizm teorisyenlerinin çoğu, düşüncelerini ateizmden ilham aldılar ve bu nedenle birçok ateistin agnostisizmin duruşunu teyit ettiklerini ve desteklediklerini görüyoruz. Richard Dawkins şöyle der: "Taraflardan biri için delil yokluğundan dolayı bilinemezcilikte hata yoktur, daha ziyade benzer durumdaki bilge bir duruştur. Buradan bilinemezcilik, yeni ateizmin gelişiminde önemli bir aşama olarak ortaya çıkmaktadır.[70]

[69] Temel Yeşilyurt, Çağdaş İnanç Problemleri; 2015, s. 43.
[70] Richard Dawkins, Tanrının Yanılgısı, çeviri: Bessâm el-Bağdâdî, ikinci baskı, s. 30.

İKİNCİ BÖLÜM: DEİZM, ATEİZM TARTIŞMALARI VE FAS'TA İNANÇ VE DÜŞÜNCE ÖZGÜRLÜĞÜ

2.1 Fas'ta Ateism

Fas'ta inanç özgürlüğünden ve sorunlarından bahsetmek, zamansal, mekânsal ve bilişsel etkileri olan sosyal bir olgu araştırmasından bahsetmektir. Farklı tarihsel bağlamlar orada hüküm sürmüştür. Zira Fas, Mesih'in doğumundan önce Yahudilik, Musevilik ve diğer farklı ırkların yaşamış, çeşitli dinlere ev sahipliği yapmış ve aynı durumu yaşayan Kuzey Afrika'nın bir parçası olmuştur.

Fas'ın antik tarihi, Fas'lı araştırmacı Abdullah Larouî'nin "Bir Sömürgecilikten Diğerine" şeklinde ifade ettiği tarihi aşamalarında çok sayıda kutuplaşmalar ve etkileşimlerin yaşanmasıyla bilinmektedir.[71] Bu, Fenike, Yunan, Roma ve Vandal medeniyetleri gibi bir takım medeniyetin peş peşe gelmesinden kaynaklanmaktadır. Bunlardan bazıları merkeze hükmetmiş, bazıları kenarlara ve bazıları da sahillere yerleştiği görülmektedir. Bütün bu medeniyetlerin her biri farklı dinlere sahipti. Her birinin doğal ve kevnî olguların dini yorumları mevcuttu ve yaşamın yorumlanmasında ilahi sözlere dayanıyordu.

Fas sonra Hristiyan dinine ardından da İslâmî fetihlerin ilk aşamasında Ukbe b. Nâfi ve sonrasında diğer fatihlerle birlikte İslam dinine girdi. Bölgeye Hâricîler, Şîa ve İbâdiye gibi fırkalar yerleşti ve çeşitli faaliyetlerde bulundular. Böylece bu bölge Doğu'dan kovulan farklı ideoloji ve inançların sığınağı oldu. Fas halkı yeni fikirlere açık olduğundan bunları rahatlıkla kabul edebiliyor, onlara ilgi gösteriyor, canla ve malla müdafaa edebiliyordu. Bu nedenle tarihine baktığımızda birçok darbeye sebep olan veya devrimi ateşleyen ya din adamıydı ya da yeni bir peygamberlik peşinde koşanlardan oluşuyordu.

Genel olarak, kurulduğu günden beri yüzyıllar boyunca Fas tarihine hâkim olan ve onun üzerinde etkili olan insani ve kültürel yapı, belirli bir inanca veya çoklu inanca olan bağlılığıdır. Onun değerli düşünce tarihi, türü ne olursa olsun dini sembol ve ibadetler tarihinden oluşmaktadır.

Ateizm ilk başta sosyal bir olgu olarak belirgin ve etkili değildi, savunucuları, okulları ve akımları yoktu, kitapları yazılmadı ve teorileri oluşmadı. Öncüleri,

---

[71] Abdullah Laroui, Fas'ın Bütün Tarihi, Arap Kültür Merkezi, 1996, s. 55.

düşünürleri ve destekçileri yoktu. Bunun bazıları tarihsel ve coğrafi, bazıları politik ve bazıları da dinsel olan birkaç nedeni vardır.

Hıristiyanlığın ortaya çıkmasından ve yayılmasından sonra Romalılar bu dini kabul ettiler. Ardından kral ve otoritesinin etkisiyle tüm Kuzey Afrika ülkeleri, Endülüs ve Mısır ülkesine de yayılmaya başlandı. E n-Nâsırî bu konuda şöyle der: "Romalılar, Kral Konstantin zamanında Hristiyanlık dinini kabul ettiklerinde çevrelerinde bulunan Habeşistan, Kıptiler, Franklar ve Gotlar gibi milletlere üstünlük sağlıyorlardı. Onları hakimiyeti altına almaya yöneldiklerinde, yanlarında dinlerini de götürdüler ve böylece ülkelerine ve tebaalarına bu dini yaydılar. Franklar Yakın Fas'ta Berberilere bitişikti ve Gotlar da Uzak Fas'ta onlara komşuydu. Aralarında Deniz Körfezi dışında hiçbir şey yoktu. Bu yüzden kıyı halkını ele geçirerek Hristiyanlığı kabul etmek mecburiyetinde bıraktılar. Bu durum İslam dini gelene kadar devam etti. Berberiler de daha sonra ifade edeceğimiz gibi İslam diniyle yakınlaştılar.[72]

Fas ülkesi, İslam dinine girdikten sonra o günden bugüne hala İslam dinine bağlılığı devam etmektedir. O dönemden beri Sünnî İslam çizgisini takip etmektedir. İtikatta İmâm Eş'arî, tasavvufta Cüneyd-i Bağdadî ve fıkıhta da İmâm Mâlik'in mezhebini benimsediler. Bunlarla birlikte bölgeye Şiilerden Fatımî, Haricîlerden Ezârika ve Süfriyye gibi birçok İslâmî fırka da yerleşti. Ayrıca "Barghawata Devleti" olarak ifade edilen bölgede sapkın bir örgüt ortaya çıktı. Ancak bu devlet yeni bir şey getirmedi. İslam dininden bazı ibadetler ve fıkhından bazı hükümler alarak tahrif ettiler. Bir kısım şeyler eklediler bir kısmını da çıkardılar. Böylece kendi isteklerine göre bir din oluşturdular.

Ateizm ve deizme gelince davetçileri ve destekçileri olan bir doktrin olarak, küçük ve bireysel bir şekilde sonraki asırlarda moderleşme çağında ancak görülebildi. Bundan sonraki bölümlerde bu konu üzerinde duracağız.

2.1.1 Ateizmin Tarihsel Gelişimi

Fas'ta ateizm olgusunun çok eski olmadığını, özellikle kolektif ve örgütsel düzeyde olmadığını daha önce belirtilmiştik. Ülkenin geçmişinde ateizm ve sekülerizm olarak bilinen fikirler veya Tanrı'nın varlığının reddedilmesi ve benzeri bir olgunun hakimiyeti bilinmemiş, kitaplar tedvin edilmemiş ve divanlar yazılmamıştı. Bu durum,

[72] Ahmed b. Halid en-Nâsırî, Uzak Fas Ülkelerinin Haberlerinin Araştırılması, Dârü'l-Kitâb, Kazablanka, s. 33.

Fas tarihinin her döneminin bağlamlarına bağlı birçok farklı nedenden kaynaklanmaktadır. Bu aşamaları dört döneme bölmeyi uygun gördük:

1. Hristiyanlığın ortaya çıkışından önceki dönem
2. Hristiyanlığın başlangıcından İslam'ın doğuşuna kadarki dönem
3. İslam'ın ortaya çıkışından aydınlanma çağına kadarki dönem
4. Aydınlanma çağından günümüze kadarki dönem

2.1.1.1 Birinci Dönem: Hristiyanlığın Ortaya Çıkışından Önceki Dönem

Fas'ta yaşayan nüfusun inançlarıyla ilgili tartışmaya girmeden önce hayatta üst düzey bir sivil örgütünü tanıtan, İbrahim Harekât'ın Antik Fas tarihini veya tarih öncesi Fas'ın inanç durumundan bahseden metninden iktibas edecektir.

Fas'ın coğrafi durumunu kısa bir şekilde özetlediği "Prehistoryada Fas" başlığı altında şunları söyler: "Dini inançlarla ilgili olarak, eski çağlardan beri oraya yerleşmiş insanlar doğayı yüceltmeye başvurmuş, tarımsal medeniyet dönemine girdikleri h alde, çiftliklerini ve hayvanlarını korumak maksadıyla çeşitli manevi yollara başvurmuşlardır. Cin korkusu bu dönemde kalplerine girmiş, bu yüzden onları ağaçlarda, mağaralarda ve taşlarda sanmışlar ve onların kutsallaştırılması geç döneme kadar devam etmiştir. Bazı Fransız tarihçiler, kimi insanların kutsal olduklarına dair inancın, bu derin geçmişin bir kalıntısı olduğunu ne Hıristiyan ne de İslam dinlerinin bunu yok edemediğini iddia etmişlerdir".[73]

Bu metin kısa olmasına rağmen, Fas halkının tarih öncesi dönemde içinde bulunduğu durum hakkında epistemolojik bir izlenim sağlamaktadır. "Doğa fenomenini en üst düzeye çıkarmak", "cin ve gayb korkusu", "bazı mekanların kutsallaştırılması" ve "bazı insanların kutsal sayılması" gibi hususlar dindar bir toplumda ortaya çıkan doğal tezahürlerden başka bir şey değildir. Bununla yaşamı, evreni ve etrafındaki çevreyi anladığını açıklar. Fas toplumu, ezici çağlarında bile belirli fikirlere ve inançlara bağlı kalan bir toplum idi.

Fas'a giren ve orada otoriteyi sağlayan ilk organize nüfus grupları arasında çoğunlukla Lübnan'da krallığını kuran Fenike uygarlığı bulunmaktadır. Fenikeliler, Fas kıyılarında MÖ 15. yüzyılda göründüler.[74] Fenike devleti, inanç dünyalarında benimsediği ve boyun eğdiği çeşitli adet ve batıl inançlara sahipti. Kendilerini koruyan

---

[73] İbrahim Harekât, Tarih Boyunca Fas, Dârü'r-Reşâd el-Hedîse, Kazablanka, c. 1, s. 16.
[74] Harekât, Tarih Boyunca Fas, s. 29.

tanrıların varlığına inanıyor ve kendi rızalarıyla bir takım katı ve çirkin ritüellerle onlara yaklaştıklarını düşünüyorlardı.

İbrahim Harekât: "Kartaca'da bulunan bazı yazıtların da kanıtladığı gibi, Fenikelilerin özellikle epik ve dini şiirleri içeren bir edebiyatının var olduğu görünmektedir. İbadetlerine gelince, Baal, Astarte ve Anah gibi bir grup tanrının kutsallaştırılması yanı sıra özel bir sınıf oluşturan rahiplerin gözetiminde gerçekleşen bazı katı ritüellerin etrafında dönüyordu".[75] Muhammed Bayoumî, aynı iddiayı şu sözlerle doğrular: "İnsanlar, ibadet edilen dağların ve nehir kıyılarında ve özellikle kırsal alanlarda olağanüstü güçlerin ortaya çıktığına inanıyorlardı. Ayrıca ilahi güçlerin genel ve yaygın şeylerde bulunabileceği inancı da vardı".[76]

Bu metinler, kadim Fas ülkesinin yaşamında dinin varlığının kanıtıdır. Daha ziyade bu dinin, batıl inancının mutlak kabulü noktasında onların düşünce ve toplumsal davranışlarına önemli ölçüde nüfuz ettiğinin delilidir. Değersiz olan yerlerin kutsallığına inanmanın gökyüzünden gelen vahiyle hiçbir ilgisi yoktur. Onların hayırlı ve bereketli olduğuna dair bir belirti de görünmemektedir. Dolayısıyla bu, insanların zihinlerini ele geçiren batıl bir inanç ve cehaletten başka bir şey değildir.

Aynı şeyi batıl inançları kutsamada ve son derece sapkın ve acımasız ritüelleri gerçekleştirmede istediğini elde eden, dini mantığını hurafelere dayalı oluşturan Kartaca devletinde de görmekteyiz. Harekât'in ele aldığı tarih ele aldığı şu sözleri de bu düşünceyi kanıtlamaktadır: "Kartacalıların kendilerine has yeni bir dinleri yoktu. Ritüellerini törenlerinde katı kurbanların öne çıktığı Keldanilerden almışlardı. Onlarda her şehrin Baal adında ilahları vardı ve bu ilahlara işlerin yoluna girmesi amacıyla evlatlarını takdim ederlerdi. Anneler çocuklarını kurban etmek için getirdiklerinde onları süslerlerdi. Bütün bunlar, Kartacalılar tarafından emirlerine itaatsizlik edildiğinde sinirlenen Baal'ı memnun etmek içindi."[77]

Konunun doğrulanması amacıyla şöyle denilmiştir: "Gerçekten de Kartacalılar çok dindardı. Hatta ileri gelenleri tanrılarına verdikleri insan kurbanlarıyla gurur duyuyorlardı. İsimlerinin çoğu doğrudan din ile ilgiliydi".[78] Görünen o ki, inanç duygusu bu tarihi çağda insanların yaşamları üzerinde büyük bir etkiye sahipti. Bu durum Fas'ta nüfusun bulunduğu her yerde ve asırlar boyunca yaygın hale gelmiştir.

---

[75] Harekât, Tarih Boyunca Fas, s. 29.
[76] Muhammed Bayoumî, Eski Fas, Dârü'l-Marife, İskenderiye Üniversitesi, Mısır 1990, s. 204.
[77] Harekât, Tarih Boyunca Fas, s. 35.
[78] Harekât, Tarih Boyunca Fas, s. 35.

Bu bölgedeki özellikle Eski Ahit inançlarının tarihini açıklayan açık bir şekilde ortaya çıkaran tarihsel kaynakların referans eksikliği ve yetersizliğine rağmen bazı tarihçiler tarafından aktarılan kazı, yazıt ve anıtların varlığı ateizmin günümüzde kullanılan şekliyle veya geleneksel kavramıyla var olmadığı, onu koruyan ve kucaklayan bir ortamın olmadığını göstermektedir. Bilakis yaygın olan şey, dini fikirlerin varlığının orada yaşayan insanların zihinlerine ve ritüellerine yerleşmesidir. Zira taşıdıkları hurafeler ve mitlerle çoğu kez insanları olumsuz etkilemekte ve onlara zarar vermekteydi. Bu nedenle doğanın öfkesini söndürmek için din adına ve Allah'a yakınlık amacıyla çocuklarını öldürdüler. Hristiyanlık ortaya çıkıncaya kadar bölgede Mecûsilik, Putperestlik ve Yahudilik inancı hüküm sürmüştür.

2.1.1.2 İkinci Dönem: Hristiyanlığın Başlangıcından İslami Fetihlere Kadarki Dönem

İbrahim Harekât, Fas'ta Hristiyanlığın ortaya çıkış bağlamından şöyle bahseder: "Hristiyanlık Fas'a Kartaca üzerinden girmiştir, ancak tam olarak ne zaman ve nasıl girdiğini bilmiyoruz. Yahudilik, tarihinin erken dönemlerinde Fas'a girme yolunu bulmuştu. Buna mukabil Hıristiyanlık, Kuzey Afrika'da ancak ikinci yüzyılda yayılmaya başlamıştır. Taraftarları özellikle şehirlerden olmuştur. Aziz Augustinus'un annesi Berberîlerdendi."[79]

Yahudilik Hristiyanlıktan önce erken evrelerde Fenikelilerle birlikte göç halinde bölgeye yerleşmiş, Hristiyanlık ise ortaya çıktıktan kısa bir süre sonra Fas topraklarına girmiştir. Genel olarak o dönemde Fas topraklarında birtakım dinler vardı ve aralarında çoğu zaman siyasi ve dini problemler yaşanıyordu. Bu durum bazen kanlı çatışmalarla da sonuçlanıyordu. Bu çatışmalar özellikle putperestler ve Hıristiyanlar arasında daha yoğun yaşanıyordu.

İbrahim Harekât bu hususu şöyle açıklamaktadır: "Hristiyanlık sadece Moritanya Tingitana bölgesinin büyük bir kısmına yayılmadı, aynı zamanda Arapların ve ardından Berberilerle İdrisîlerin savaşlarının tanıklık ettiği Fas'ın geri kalanına da yayıldı. Şüphesiz Tanca ve Volublis'ten ayrılan misyonerler Berberi kabileleri aracılığıyla Hıristiyanlığı Atlantik Okyanusu'nda bulunan el-Haouz'a kadar ulaştırdığı tespit edilmiştir".[80] Oradaki dini gruplar arasında meydana gelen itikadi ve mezhepsel çekişme durumunu şöyle açıklar: "Hristiyanlık Kuzey Afrika'da yayılırken, aynı

[79] Harekât, Tarih Boyunca Fas, s. 54.
[80] Harekât, Tarih Boyunca Fas, s. 55.

zamanda Katolik mezhebinin Avrupa'da hem de Güney Asya'da muhalifleri vardı. Mezhep çatışması sonra Kuzey Afrika'ya da sıçradı. Kurbanları Katolik kiliselerinden kovulan Dona'nın birkaç takipçisi olan kanlı bir kaosa yol açtı".[81] Öyleyse bu dönem hakkında hâkim olan görüş, dönemin çok dinli ve çok etnikli bir toplumda ritüeller, semboller, ibadet eylemleri ve dini dualar bulunduğunu ifade eden görüştür. Bölgede bazı insanlar güneşe ibadet ederken, diğerleri ateşe ibadet eder; bazıları ağaçlara taparken, diğerleri mekanları kutsallaştırır ve heykellere tapardı. Bunların yanı sıra bölgede Hristiyanlık yaşıyordu ve Yahudiler de dinlerini putperestler arasında yaymaya çalışıyor ve böylece onları kendi taraflarına çekmeye çalışıyorlardı. Bu durum, ateizm ya da Tanrı'nın varlığını inkâr etme fikirleri ve faaliyetlerinin o dönemde hiç olmadığı anlamına gelir. Belki de bunun nedeni toplumun medeniyetten, bilimden, bilgiden, özellikle de varoluş, yaratılış ve oluşum meselelerini tartışan felsefi tartışmalar ve kitaplardan uzak kalmalarından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte, Kuzey Afrika'nın büyük şehirleri yoğun bir şekilde Hıristiyanlaştırıldı, hakimiyet altına alınarak inançları ve sembolleri böylece yayılmış oldu.

Vandalların Kuzey Afrika'ya girişine rağmen Hristiyanlık devam etti, Hristiyanlığa teslim olup takipçisi oldular. "Dini otorite, Vandalların tabi olduğu Aryan Kilisesi'nin ellerindeydi. Bu kilise, Katolik kiliselerini Afrika'dan silmek için çalışıyordu, ancak bunda başarılı olamadı".[82] Daha sonra Bizans döneminde Hristiyanlık devam etti. Liderleri Herakleios Müslümanların tevhit fikrinden etkilendi, akidelerine hayran kaldı, yönetimi zamanında Hz. Peygamber'den (s.a.v.) bir elçi geldi ve kendisine bir mektup verildi. Bazı tarihi kayıtlara göre neredeyse İslam dinini kabul edeceği ifade edilmektedir. Söz konusu araştırma şu ifadeyle teyit edilmektedir: "Herakleios'e gelince, dini çevrelerde hakim olmaya başlayan Allah'ın birliği olan tevhit fikrini benimsedi.

Görünüşe göre, özellikle tevhide davet eden İslam'ın yayılmasından etkilenmiştir. Herakleios o kadar İslam'a sempati duyuyordu ki Arap kaynaklar onun hakkında halkının baskısından korkmasaydı İslam ile şereflenecekti ifadesini kullanmışlardır".[83] Bu durum, genel olarak Kuzey Afrika'daki putperestlik, Yahudilik ve Hristiyanlık inançları ile özellikle Uzak Fas arasında bir devlet için böyle devam etti. Ta ki sahabe ve tabiînlerin eliyle yapılan fetihlerle İslam dini oralara ulaşana kadar

[81] Harekât, Tarih Boyunca Fas, s. 56.
[82] Harekât, Tarih Boyunca Fas, s. 67.
[83] Harekât, Tarih Boyunca Fas, s. 69-70.

devam etti. Bu dinlere inanma yolculuğunun ortamında inanç grupları arasında seküler ve ateist olduklarına dair herhangi bir kazı, belge ve yazıt gibi tarihsel bir iz yoktur. Aksine şimdiye kadar kanıtlanan şey bunun tersini göstermektedir. Bununla birlikte, Hristiyanlık ya da İslam dininin farklı bölgelerden erkek ve kadınlarla çarptırılarak yanlış temsil edildiğine dair kanıtlar vardır, bunun arkasında büyük ölçüde sultanlık ve liderlik gibi nedenler vardır. Bu görünümler inançla ilgili bir sapkınlık ve zındıklık durumuydu ve biz deizm kısmında üzerinde duracağız ve onu kanıtlarıyla ortaya koyacağız.

2.1.1.3 Üçüncü Dönem: İslam'ın Ortaya Çıkışından Aydınlanma Çağına Kadarki Dönem

Bir yandan Hıristiyanlık diğer yandan Yahudilerin desteklediği putperest inançlar arasındaki bozulma, çatışma ve siyasi huzursuzluk içinde kötüleşen durumun ortasında genel olarak Kuzey Afrika bölgesi ve özelde Uzak Fas yeni bir dinin doğuşuna ve Allah Teala'nın saf tevhidini, şirkten ve başka ilahlardan münezzeh olmayı talep eden yeni bir inancın ortaya çıktığına şahit oldular. Bu inancın tamamlanması ve tam anlamıyla yerleşmesi uzun bir zaman aldı.

Hz. Peygamber (s.a.v.) vefat ettiğinde, dini tebliğ etmeye devam eden ve onu en uzak topraklardan dünyanın batısına kadar insanlara ulaştırma sorumluluğunu taşıyan sahabe neslini geride bıraktı. İlk halife Hz. Ebûbekir döneminde başlayan fetihler, Ömer b. Hattâb, Osman b. Affân, Ali b. Ebî Tâlib ve Hasan b. Ali (Allah onlardan razı olsun) dönemlerinde devam etti. Sonra sırasıyla Emevîler, Abbâsîler, Selçuklular ve Osmanlılar ve diğer dönemlerde sürdü.

Yezid b. Muaviye b. Ebî Süfyân'ın hükümdarlığı döneminde, Ukbe b. Nâfi', birinci seferde fethini tamamlayamadığı Uzak Mağrib bölgesinden ikinci sefer fatih olarak döndü. Orada birçok Berberî grubuyla karşılaştı ve aralarında sıcak çarpışmalar yaşandı. Berberiler önce inat ettiler sonra itaat etmek zorunda kaldılar. Müslümanların ordusu oradan ayrılıp başka bir yeri fethetmeye gidince hemen irtidat ettiler. Bu onların alışkanlığıydı ve Ukbe onlara kılıçla yönelmek zorunda kaldı.

Ahmed en-Nâsırî "Uzak Fas Ülkelerinin Haberlerinin Araştırılması" adlı eserinde Uzak Fas ülkesine ayak basan ilk Müslüman emirden şöyle bahseder: "Muaviye b. Ebî Süfyan vefat edince yerine oğlu Yezid geçti. Fas tarafına Ukbe b. Nâfi'yi gönderdi. Büyük bir orduyla çıkan Ukbe, Lamis kalesini ve Aures Dağı'na bakan

Bağaya şehrini fethetti. el-Cerîd topraklarını ikinci kez fethederek Fizân halkıyla antlaşma yapıp böylece ez-Zâb bölgesine ulaştı. Berberiler ve onlara katılan Franklar dağıldı, daha sonra Uzak Fas'a doğru ilerledi ve çevredeki denize ulaşana kadar devam etti. Böylece Ukbe ,Uzak Fas'a ayak basan ilk Müslüman emir oldu."[84]

Bu fetihten sonra Fas, İslam'ın öğretileri ve hükümleri ile yönetilen birkaç ülke gördü. Devrimler ve isyanlar yoluyla gelen yeni bir süreç ile bazı kolektif ve davranışsal sapmalar ortaya çıktı. Bu hareketlerden bazıları devlet statüsüne ulaştı ve devleti İslamî hükümlerle yönetti. Onlardan birisi ilk kurucusu Muhammed b. Tûmert tarafından mehdiliği iddia etme fikriyle başlayan Muvahhidler Devleti idi. Bu şahıs kendisini halka beklenen mehdi olarak sundu.

Ülkenin hakimiyeti, fetihten bugüne kadar her zaman İslam inancına sahip insanların elinde olduğundan dolayı bütün bu süreç boyunca bir kez bile kimse dinsizlik, irtidat veya ateizm fikrini iddia ederek ortaya çıkmadı. Evet, Barghawata hareketinde otoritesi ve egemenliği ile siyasi bir örgüt haline gelen ve Barghawata'nın Kusaila liderini miras alan Berberîlerin kâhini Dihyâ gibi itikadî alanda bazı sapmalardan bahsetmek mümkündür.

Şunu belirtmekte fayda vardır: Fas'ın İslam Tarihi, Doğu'nun tarihiyle aynı değildir. Sapkın itikadi gruplar orada daha önce var olmalarına rağmen bunların tümü Doğu'dan kaçarak geldiler. Ancak bununla birlikte insan kitleleri üzerinde aynı etkiyi göstermedi. Tüm kısıtlama ve baskılara rağmen Doğuda ateizm ve deizm gibi fikirler belli bir üne sahipti. Ancak Fas'ta bu fikirlerin yoğunluğu hiç duyulmadı ve genel anlamda halk üzerinde hiçbir etkisi olmadı.

Doğu'da ateizmle ilgili yazılar yazan düşünürler, şairler ve felsefeciler ortaya çıktı. Sultanın korkusundan kitaplarını ve malumatlarını gizlice değiş tokuş ettiler ve kitaplarını nakletmeye çalıştılar. Ülkede gizli bir hareket gibi davranılıyordu. Ebû Nuvâs, İbn Ebi'l-Avcâ, İbn Râvendî, Muhammed b. Yahya er-Râzî ve diğer ateist kişilerin çalışmalarıyla ilgilendikleri ortaya çıktı. Ayrıca Doğuda da yıldızların tanrısallığından söz eden filozoflar da ortaya çıktı, Sonra bazıları Tanrı'nın bilgisinin tikellerle sınırlı olduğunu söylediler, feyz teorisi, hulûl ve ittihat nazariyesini ortaya attılar. Böylece bu düşüncelerinden dolayı Ebû Hâmid el-Gazzâlî gibi bazı alimlerin tenkidine maruz kaldılar ve onların küfre düştüğünü söylediler. Gazzâlî bu konuyu

[84] Ahmed b. Halid en-Nâsırî, Uzak Fas Ülkelerinin Haberlerinin Araştırılması, c. 1, s. 38.

“Felsefecilerin Tutarsızlıkları” adlı eserinde ifade etmiştir. Şia ve Harici grupların varlığına rağmen Fas’ta bu tür düşünceler ortaya çıkmamıştır.

2.1.1.4 Dördüncü Dönem: Aydınlanma Çağından Günümüze Kadarki Dönem

Heysem Tal’at çağdaş ateizm tarihinin tanımlanması bağlamında, İslam web sitesi için ele aldığı bir makalede şöyle der: “Modern çağıda, çağdaş ateizmin ortaya çıkması için belirli bir tarih vermek çok zordur, ancak çoğu Batılı tarihçiler, Fransız Devrimi'nin başlamasıyla 1789 yılında Bastille hapishanesinin yıkılmasının ardından ateizmin başlangıcını tarihlendirir. Aslında Bolşeviklerin 1917 devriminin ardından Rusya'da iktidara gelmesiyle dünya sahnesine çıktığı ifade edilmektedir”.[85]

Muhammed Ahmed Yusuf, İdâât adlı web sitesinde yer alan bir makalede şunları söyler: “Aydınlanma çağından itibaren Tanrı'nın ilahi takdir gerçekliği tarafından değil, fiziksel yasalarla yönetilen bir evren fikri ortaya çıktı. Felsefe, hükümetlerin artık varoluşlarının meşruiyetini kazanmak için ilahi hakikat fikrine ihtiyaçları olmadığını göstermiştir. Daha ziyade, yönetilenlerin rızası veya rasyonelliği yoluyla, bu büyük ve tutarlı ahlaki teoriler Tanrı'ya atıfta bulunmaksızın var olabilir. Bu büyük bir olaydı. Avrupa artık evrendeki ahlak, değer veya düzen için bir kaynak ve referans olarak Tanrı'ya ihtiyaç duymuyordu. Aksine, felsefe ve bilim bizim için bunu yapabilirdi”.[86]

Bütün bunlar daha sonra insanlara yansıdı ve onlara karanlığın, cehaletin ve tüm geri kalmışlığın nedeninin din olduğunu hissettirdi. Bilim ve bilgi ilerlemesinin, sivil toplum inşa etmenin ilk adımının dinden, dini fikirlerden ve din adamlarından kurtulmaya bağlı olduğuna ikna noktasına getirdiler. Fransız Devrimi'nin bu düşünceyle ilgili şu ünlü sloganı dilden dile dolaştı: “Dünya üzerindeki son kralı, son papazın bağırsaklarıyla asın”, “Sezar'ın hakkı Sezar'a, Tanrı'nın hakkı Tanrı’ya”. Ateizmin belirtileri Yeni Çağ'da ortaya çıktı; böylece bu dönem kiliseyle ve dinin tüm yönleriyle birbirlerine yabancılaşma çağı, modernite asrı, sosyal sözleşmenin, rasyonalizmin ve laikliğin çağı oldu.

Bu yaklaşımı teşvik eden şey, kilisenin insanların zihnini bloke eden ve onların düşünmesini ve soru sormasını engelleyen dini despotizmdi. İnsanlar kilisenin vesayeti altında yaşamaya başladılar ve kilise doktriniyle çelişen yeni bir fikir ortaya atan herkes

---

85 Heysem Tal’at. Ateizmin Ortaya Çıkışı. İslamweb Sitesi. Yayın Tarihi 20/07/2016.
86 Muhammed Ahmed Yusuf. Nietzsche, Tanrı'nın ölümüyle sözüyle ne demek istedi? İda2at sitesi. Yayın Tarihi 02/10/201.

sapkınlıkla suçlandı ve ruhbanlar tarafından halkın göz önünde darağacına ders amacıyla asıldı. İnsanların zihnindeki kısıtlama, günahkarların hatalar ve günahların affedilmesi karşılığında kilise yetkililerine verdiği bir miktar para karşılığında Allah'tan bağışlama ve müsamaha yazılı bir belge olan af belgesi verilme noktasına geldi. Bu, kilisenin para toplama, insanlar üzerindeki nüfuzunu artırma ve kaderlerini kontrol etme geleneğiydi. Bu durum, sıradan halkın devrimin hemen ardından devrimcilerin saflarında yer almak tiranlıktan ve korkunç dini yozlaşmadan kurtulmak rolünde büyük bir nefret uyandırdı.

Başta 1789 Fransız Devrimi olmak üzere Avrupa devrimleri başarıya ulaştığında, insan, evren ve Tanrı hakkında yeni fikirler oluşmaya başladı. İnsan toplumunu düzenlemek için yorumlarını, fikirlerini ve çözümlerini sunmaya başladı ve bu bütünlükten ateist düşünce görünür hale geldi. Büyük bir güçle ortaya çıkan ve şüpheli bir şekilde yayılan hareket, Avrupa toplumunun kilisenin egemenliği altında yaşadığı şeye doğrudan bir tepkiydi.

Zayıf ve geri kalmış Arap toplumlarında düşünce, bilgi, toplum, siyaset ve diğer alanlarda sivil toplum fikir ve teoriler gibi hususların ortaya çıkmasından sonra laiklik ve ateizm fikri yayılmaya başladı. Batıdaki bu gelişmeler özellikle sömürge ülkelerinin ilgi odağı haline geldi. Çocuk ve gençlerinin birçoğunun çalışmalarını bilimsel araştırmalar yapmak üzere Batı üniversitelerine yönelttiler, Batı'nın siyaset, ekonomi, sosyoloji hukuk ve düşünce alanındaki fikirlerini kendi ülkelerine ve halklarına aktardılar.

Fas, Avrupa Birliği'nin komşu ülkelerinden biri, coğrafi hatları üzerinde olduğu ve uzun yıllar kolonileşmeye maruz kaldığı için Batı’nın fikirlerinden etkilenmesi ve onlardan bu fikirleri alması muhakkaktı. Sonra içimizde Fransızca konuşan, Batı aydınlanması ve modernliğinin değerlerinin uygulanmasını savunan ve sonra onlar hakkında teorileştiren bir aydınlar kuşağı ortaya çıktı. Ancak bu, ateist ya da seküler fikirler açısından kolay olmadı. Fas toplumu, Kur'an-ı Kerim'i ezberlemeye, Arap dilini pekiştirmeye, Kuran'ın rolünü yaygınlaştırmaya dayanan geleneksel eğitimi ve diğer özellikleri sayesinde, din dışı ya da ateizm fikirlerinin yayılmasına ve halkın zihninde güçlendirmesine engel oldu.

Ancak buna rağmen Fas, özellikle bağımsızlık sonrası dönemde,din dışı ateist ve sosyalist partilerin organizasyonlarının var olduğu, Fas Komünist Partisi, Demokratik

Yol Partisi, Kurtuluş ve Sosyalizm Partisi gibi partilerin ateizm ve sosyalizm çağrısında bulunduğu siyasi ateizmden büyük ölçüde etkilenmiştir. İle'l-Emâm (ileri doğru) ve 23 Mart gibi örgütlerin de ayrıca büyük etkisi olmuştur. Bunlar, resmi olarak ateizmi uygulayan forumlarında ve toplantılarında ateizmi savunan parti ve siyasi örgütlerdir. Bununla birlikte, zamanla Fsa kralı, İslam'ı devletin resmi dini olarak kabul etti ve eski ateizm fikirlerinin çoğunu terk etti, onlardan sadece sloganlar ve geçici sözler kaldı. Fas Komünist Partisi ulusal ilke ve değerleri ihlal ettiği gerekçesiyle yargılandı ve mahkeme kendisini feshetmeye mahkûm etti. Ancak parti "Kurtuluş ve Sosyalizm Partisi" adıyla yeniden geri döndü. Ardından bu adını "İlerleme ve Sosyalizm Partisi" olarak değiştirdi ve bu isimle günümüzde hala faaliyetlerini devam etmektedir.

Ateizm, Fas'ın çağdaş tarihinde siyasiydi ve radikal sol yönelim tarafından temsil ediliyordu. Sonra ideolojisini "İleri" ve devrimci "23 Mart" örgütü gibi sivil örgütler üzerinden formüle etti.

Abdurrahman Hasnîvî bu konuda şöyle der: "Marksist sol ortaya çıktığında şu beş temele dayanıyordu:

1- Fas'ta sosyalist bir siyasi sistemin kurulması.
2- Cumhuriyetçi bir siyasi sistemin kurulması.
3- Devletin cumhuriyetçi formla sosyalist içeriği oluşturma sisteminin kurulması. Bu yöntem devrimci şiddet yöntemidir.
4- Sosyalist projenin gerçekleştirilmesi için örgütsel araç: Gizli Leninist Parti
5- Fas'taki Marksist Sol projesinin felsefi temeli: Diyalektik materyalizm ve tarihsel materyalizm. Varlığın metafizik boyutunu reddeder, evrenin ilahi yaratılışının doktrinini reddeder ve tek bir gerçeğe inanır o da: Tanrı yoktur ve yaşam maddeden ibarettir."[87]

Et-Tallâbî, bu konuyla ilgili olarak şunları söyler: "Bu beş esastan pratikte sadece beşinci esas kaldı. Söz var ancak eylem yok. Bugün Sosyalizm'in ütopyası kuru samana dönmüş durumdadır."[88] Tallâbî'nin bu ifadeyle kastettiği şey,bütün dünyada olduğu gibi, ateist sol ideolojinin pratik içeriğinden boşaltılmış olması ve sadece eski zamanlardan beri muhafaza edilmiş bazı sloganlar olarak kalmasıdır. Bu, ilk ateist düşünceye bağlılığın ve sadakatin kanıtıdır. Nitekim partinin ilk kurucusu Leon Sultan

[87] Abdurrahman Hasnîvî. Fas'taki Radikal Sol. El-Cezîre Blogları. Yayın tarihi 21/03/2018

[88] Muhammed et-Tallâbî, Resmi ve Muhalif Fas'ın Siyasi Zihninin Eleştiri Raporu, Fas Renkleri Yayınları, 1. Baskı 2002,

bile Fransız idi. Sonra onun yerine Ali Yata geçti. Onun eğitimi de Frankofon idi. "İle'l-Emâm" adlı örgütün lideri Abraham es-Serfâtî de hayatının bir bölümünü Fransa'da geçirdi ve ilk ilkelerini burada aldı. Daha sonra orada Fransız Komünist Partisi'ne katıldı ve Fas'taki parti işine girdiğinde komünist ideolojisiyle dopdoluydu.

Bu nedenle, o dönemdeki parti, Fas halk kitleleri arasında geniş bir popülerliği ve çok önemli bir etkisi olmadı, aksine etkisi çok sınırlıydı, genellikle bir Frankofon oluşumuna sahip seçkinlerin sınırlarını veya o dönemde değişim ve zorbalığa karşı koyma gücü olarak Marksist düşünceden etkilenenlerin sınırlarını aşmıyordu.

2.1.2 Çağdaş Dönemde Fas'ta Ateistlerin Durumu

Fas'taki ateizm ve ateistlerin gücüne dair bilimsel bilgi veri neredeyse yoktur ve çoğunlukla bazı gazete makalelerinde, bazı bildiri ve elektronik sayfaları arasında yayınlanır ve derinlemesine akademik araştırma koşullarına tabi değildir. Örneğin, "Arap DW gazetesinde yayınlanan "Fas Ateisti"[89] makalesi ve ULTRA Voice gazetesinin web sitesinde yayınlanan "Faslı bir dinsizin anıları: Fas'ta ateistlerin ve agnostiklerin yaşamının portresi"[90] ve BBC News Arapçada yayınlanan "Fas'taki Dinsizler… Bir fenomen mi oluşturuyorlar?"[91] makaleleri gibi. Ayrıca Fas toplumunun dindarlık durumuna ilişkin uluslararası istatistiklerin aktarımına dayanan diğer yayınlar tarafından Faslı genç ateistlere bazı deneyimler aktarılmaktadır. Bu deneyimler dedikleri gibi inanç özgürlüğünü kabul etmeyen bir toplumla ilgili bir tür şikâyet ve şikayetlerle sunuldu. Bununla birlikte, ateistlerin ezici çoğunluğu tüm yeni inanç ve fikirleri reddeden Sünni Müslüman bir toplumun sıkıntı ve korkusu içinde yaşadıkları söylenebilir. Fas'ta ateizm olgusu üzerine bilimsel bir çalışmanın yokluğu da bu konudaki berlisizlikleri perdelenmektedir.

Fas'taki dini durum hakkında genel bir fikir vermek için, doktriner, mezhepsel ve davranışsal seçimleriyle Fas dindarlığı etrafında genelde dini istikrarın hâkim olduğu bir iklimden söz etmek mümkündür.

Antik çağlardan beri, bu tercihlere saygı duymak ve kurumsal olarak bunlara uymak konusunda bir fikir birliği vardı, zira bu taahhüt sabit hale geldi. Avrupa, Afrika ve başta Körfez olmak üzere birçok Arap ülkesinde bir artış kaydedildi. Birçok dini soruya arabulucu bir cevap olarak, hem dini alanın gereklilikleri arasındaki teorik

[89] 02/27/2014 tarihinde aşağıdaki gazetenin web sitesinde yayınlanan makale: https://bit.ly/3iSIvQt
[90] 14 Mart 2019'da yayınlanan makale: https://bit.ly/2Y96yAW
[91] 02/19/2018 tarihinde yayınlanan makale: https://bbc.in/3c5GzCA

düzeyde, birleşik ve kapsayıcı kalması amaçlanan tezahürleri çeşitlilik, farklılık, çatışma ve rekabet arasında kalmasıdır. Ayrıca pratik düzeyde, aynı zamanda bilişsel araştırmanın gerekliliklerini, dini ve ulusal sabiteler kapsamında manevi güvenlik için sorumluluk gereklilikleri ile birleştirmektir.

Fas'taki dini durumla ilgili olarak "Uzak Fas Araştırma ve İnceleme Merkezi" tarafından yürütülen araştırma ve raporlara göre, Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra İslam aleminde bilinen dört mezhep tercih edilmiştir. İster resmi düzeyde ister gayrı resmi halk nezdinde olsun bu dört mezhepten özellikle İmam Malik fıkıh doktrini esas alınarak hareket edilmiştir. Bölgede özellikle Yahudi ve Hıristiyan gayrimüslimlerin nüfusunun yüzdesi çok azdır. Hakeza Faslı Şiilerin oranları da çok küçük bir yüzdeye sahiptir. Ateistler grubuna gelince, Fas'taki ateizm olgusuna ilişkin uzmanlaşmış çalışma ve araştırma merkezlerinin kaydettiği istatistiksel rakamlar arasındaki farka rağmen, bunların oranı çok düşüktür ki, bu da açıklayacağımız üzere birçok açıdan kesin olmayan araştırmalardır.

Muhammed Er-Rûkî Fas'ın dini durumunu anlatırken şunları söyler: Faslılar, İslam ile buluşmalarının başlangıcında ve İdrîsîler döneminde, usûl, furû, itikat ve fıkıh alanında İmam Mâlik b. Enes'in mezhebine intisap edene kadar, İmâm Ebû Hanîfe ve İmâm el-Evzaî gibi selef alimlerin mezhebini takip ediyorlardı. O zamandan bugüne kadar Fas, İmam Malik'in mezhebi üzerine devam etmiştir. Bu onun fıkıhtaki ustalığı, yeteneği, hizmetinde mükemmelliğiyle, onu teorileştirme ve savunmada temayüz etmesini gösterir. Böylece Mâlikî mezhebi oraya yerleşti, usûl ve furûuyla ilgili derin ve geniş bir etkiye sahibi oldu".[92] Aynı şey itikatta Eş'arî mezhebi, tasavvufta Cüneyd'in ve kıraatte İmâm Nâfi'in mezhebi için de geçerlidir. Bu dört tercih, uzun zaman boyunca Fas'ın dindarlığını karakterize edenler olarak düşünülebilir.[93]

Abdussamed ed-Deyâlimî'nin Arap dünyasında ateizm üzerine hazırladığı bir araştırmada ise şunları söylemektedir: "Fas'ta, ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından yayınlanan bir raporda, Faslı ateistlerin sayısını 2013'te yaklaşık 10 bin kişi olarak tespit ettiğini ve bu rakamın Faslı Yahudi ve Hıristiyanların sayısını aştığını ifade ediyor. Fakat her yıl dünyadaki dindarlık haritasıyla ilgili yayınlanan bu rapor, dünyada özellikle irtidat ve inanç özgürlüğüne izin vermeyen ülkelerde ateist sayısını nasıl

---

[92] Muhammed er-Rûkî. Fas Mâlikîdir Neden? s. 50. Fas Vakıflar ve İslami İşler Bakanlığı'nın 2003 Yılı Yayınları.

[93] Daha fazla araştırma için "Profesör Ahmed Reysûnî'nin Din ve Doktrinde Fas'ın Tercihleri" kitabına bakın.

belirlediğini göstermiyor. Sonuç olarak, raporda yer alan sayıların güvenilirliği konusunda şüpheler devam etmektedir. Bilhassa "dünya değerleri anketi"[94] Merkezi tarafından hazırlanan bir başka raporda, Fas'ta ateist olduğunu açıklayanların sayısının yaklaşık 122 kişi olarak tahmin edildiğinden bahsetmektedir. Bu rakam ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından tespit edilen 10.000 sayısından çok daha düşük bir rakamdır.[95]

Bu rakamlardaki tutarsızlığın nedeni, ülke içinde örneğin bir ateistin yaşadığı sosyal durumdur. Bu düşüncede olan kişi ya ateizmini açığa vurmakta ya da aile ve toplumdan korktuğu için ateistliğini gizlemektedir. İkinci bir husus ise araştırmacı Murad el-Muhantar'in dediği gibi: "Fas halkının nezdinde çok fazla düşünme fobisi vardır, çünkü Faslılar genel olarak akıl ve mantığın kullanımındaki artışın zihin ve inanç bütünlüğüne tehdit oluşturduğunu düşünmekte ve çok soru sormanın aklı kullanmda bir aşırılık olarak görmektedir. Dolayısıyla Fas'ta bunu ifade eden şöyle bir inanç var: Çok okumak deliliğe yol açar".[96]

İse, bu korkunun sebebinin, temelinde ihlal edenlere karşı uyarıya dayanan İslam kültürünün içeriğinden ve içimizdeki soruyu dizginlemesinden kaynaklandığını söyler. Fıkıh âlimlerinin çok soru soranlara itiraz ettikleri zamandan beri insanlar bu soru sormaktan ve itiraz etmekten korkar hale geldiler. Sadece hayatın en küçük konuları olan gusül vb. şeylerin hükümleri hakkında fıkıhçılara gidip sorular yöneltiyorlardı. Bu konuyla ilgili görüşlerini şu ayetle temellendiriyorlardı: "*Ey iman edenler! Açıklandığı takdirde sizi sıkıntıya sokacak hususlarda soru sormayın*."[97]

Zihni kısıtlama sorununun temelinde Kuran'ın olduğu sözü yanlıştır, çünkü bu kısıtlama İslami yönetimin belirli zamanlarında kanıtlanmamış dindar bir davranıştır ve dini bir davranış değildir, yani dinin aslından ve özünün bir parçasından değildir. Fas toplumu muhafazakâr olduğu yüzyıllar boyunca içinde yetiştiği miras, kültür ve çevreyle ilgili değerli temsil eden eğitimsel ve etik kavramlar içinde yaşadı. Çocukları arasında ateizm çizgisini ve materyalizm doktrinini kabul etmesi mümkün değildir. Bu ona, toplum içinde hiçbir şekilde kabul edilemeyecek tuhaf ve yabancı bir mesele gibi görünecektir. Çoğu taraftarları ateizm fikrini topluma göstermekten korkan korkmaktadırlar.

---

[94] https://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp /tarih: 17/01/2011

[95] Abdussamed ed-Deyâlimî. Arap Dünyasında Ateizm Sosyolojisi, s. 5. Sınır Tanımayan Müminler Dergisi. Yayın Tarihi 21 Temmuz 2016.

[96] Murad el-Muhantar. Faslı Dinsizler: İslami Arka Plandan Ateizm Üzerine Bir Araştırma. Hypatia Araştırma ve Düşünme Merkezi. 1. Baskı, 2016 Rabat- Fas.s 109

[97] Maide Suresi 4/103.

Öte yandan, ateistlerin çoğu metodolojik ve bilimsel kurallara tabi kapsamlı bilimsel araştırmaların sonucu olarak ateist olmamıştır. Kendi bilgisi ve bilimsel kontrolleri olan yeni bir inancın sağlamlaştırılmasına katkıda bulunmuş ve yeni inancın kesinlik noktasına ikna olmuştur. Ateistlerin çoğu gençlerden oluşur, üniversite mezunu ve şer'î ilimlerde zayıf bir eğitim almışlardır. Varlık ve tekvinle ilgili soruları cevaplayamayacak derecede çok basit geleneksel din eğitimi almışlardır. Dahası, ateizme geçiş yaşları genellikle ergenlik yaşı veya biraz daha sonraki yaşlardır ve birçoğu sonradan ilk dinlerine geri dönmektedirler. Sanki gerçeğin bu dindarlıkta olduğunu ve onu terk etmekte olmadığını yeniden keşfetmiş gibi.

Abdussamed ed-Deyâlimî'nin şu sözleri bunu doğrular niteliktedir: "Birçok ergen genç daha lise sıralarında Tanrı'ya olan inancını kaybeder. Bu, ergenin düşünme modeli üzerindeki metafizik düşüncenin egemenliği, yani yaşamın, varoluşun anlamı ve Tanrı hakkında çok sayıda felsefi soru ile karakterize edilen dönemdir. Buradaki ilişki olumsuzdur, yani yaş ne kadar düşükse ateizm şansı o kadar yüksek anlamına gelir".[98] Bütün bunlara ek olarak, bu yeni ateistler genellikle yeni fikirlerini batıl inançlar olarak zannettikleri dini bilgi üzerine inşa ederler, ki böyle değildir. Bunun nedeni, onların din hakkındaki bilgilerinin yanlış olması veya hurafe olarak gördükleri fikirlerin aslen dinden olmaması bilakis toplumun kötü örf ve adetinden kaynaklanıyor olmasıdır. Kısacası, Fas'taki dini durumu inceleyen 2017 raporuna göre gençlik aşaması hızlı değişimlerin, entelektüel ve bilişsel çelişkilerin aşamasıdır: "Gençlik dini, genel olarak gençlik kültürü gibi çelişkiler içerir: Çeşitli uyumsuz değerlere sahip referansların ve normatif eylem noktalarının çeşitliliği, kişisel çıkar ve kişisel bir ihtiyaç bulduğu sürece, sisteminin homojenliğine veya kökenlerini aramaya fazla dikkat etmez".[99]

Başka bir ifadeyle, ergenliğe eşlik eden bir dizi değişken psikolojik durumlar yaşarlar. Bu nedenle ateizm alanında uzmanlaşmış Mısırlı Amr Şerif'in "Ateizm Yanılsaması" [100] ve "Ateizm Hurafesi"[101] kitabını ve "Ateizm Psikolojik Bir Sorundur"[102] kitaplarını yazmasına neden olan durumu, motivasyon ve sonuçları olan sosyal bir olgu ile ilgilidir. Bu durumu çağdaş ateist bilimsel teorilerden etkilenen

[98] Abdussamed ed-Deyâlimî. Arap Dünyasında Ateizm Sosyolojisi, s. 90.
[99] Yusuf el-Kellâhî, Gençlik Dindarlığı, Şekilleri ve Kaynakları, s. 61. Fas'ta din ve dindarlığın durumu ile ilgili rapor 2015-2017 yılında Muntasır Hamâde tarafından koordine edildi ve düzenlendi.
[100] El-Ezher Vakfı tarafından 2013 yılında Mısır'da basılan kitap, Profesör Muhammed Ammâre tarafından incelenmiş ve sunulmuştur.
[101] Mısır, Kahire'deki eş-Şurûk Uluslararası Kütüphanesi tarafından 2014 yılında basılmış bir kitaptır.
[102] Mısır'ın Kahire şehrinde bulunan Mumin Kureyş Kütüphanesi tarafından 2016 yılında basılan bir kitaptır.

gençlerin çoğunun geleneksel dini bilgilerinin zayıflığı karşısında yaşadıkları psikolojik bir duruma bağlar. Söz konusu durumda, bugün pek çok ateist, fikirleri çok çekici yollarla herhangi bir tercih veya filtre olmaksızın eksiksiz bir akışla aktaran yeni teknoloji ve iletişim devrimi yoluyla ateizmin fikirlerinden etkilenmiştir. Özellikle günümüz medya materyalleri üzerinde herhangi bir sansür ve vesayet olmadığı için gizlisiyle ve saklısıyla tüketime ve insanlar üzerinde etkiye maruz kalmış, kanaatlerini ve kriterlerini değiştirmişlerdir. Bu, Batı'nın iyi anladığı ve Arap ateistlerinin de üzerinde çalıştığı şeyden kaynaklanmaktadır. Bu yüzden ateizmi bilim ve özgürlüğün yolu olarak batıl inançlar ile zihinlerdeki kısıtlamayla mücadele etmek için bir araç olduğunu teşvik etmek amacıyla web siteleri oluşturdular. Bu siteler gençler tarafından çok beğenilmiş, psikolojik durumları için bir çıkış noktası olarak görülmüş, ateizmi kucaklamak ve tanıtmak için sosyal medya siteleri hızlı bir yol olmuştur. İnanç özgürlüğü, seçim özgürlüğü ve isyanı teşvik eden ve nefsini ve içgüdüyü kontrolsüz ve sansürsüz bir şekilde serbest bırakan her özgürlük adına bu tür davranışları savunan birçok Arap Örgütü tarafından teşvik edildi. Bu bağlamda, Kantara web sitesinin talebi üzerine yazılan "Faslı Bir Kâfir" adlı kitabın yazarı, sosyal ağ sitelerinin kırmızı çizgiler olmadan kamuya açık tartışma olasılığı göz önüne alındığında çok sayıda Müslümanı ateiste dönüştürebildiği konusunda popüler fikre muvafık olduğunu belirtir. İnternet hayatımızı kökten değiştirdi, düşüncelerimizi ve onları dünyaya nasıl göstereceğimizi etkiledi. İnternet, dine olan eleştiriyi açığa çıkarmada en önemli rolü oynadı ve dünyanın farklı bölgelerinden insanlarla kolay ve rahat bir şekilde iletişim kurulmasını sağladı."[103] ayrıca şunu eklemektedir: Ancak İnternet, ateist ideolojinin yalnızca sosyal siteler aracılığıyla yayılmasına katkıda bulunmadı aynı zamanda "bir zamanlar sadece pahalı ve hacimli kitaplarda mevcut olan kaynaklara ve bilgilere erişim, birçok kişinin çocuklukta telkin yoluyla inandıkları dinin geçerliliğini sorgulamasına da katkıda bulundu".[104]

Bu, sosyal iletişim alanının, bireysel özgürlüğün değerlerini ve bununla ilgili birçok şeyi kazanan yeni fikirleri benimsemenin yolunu kolaylaştırdığı anlamına gelir. Aynı zamanda kültür ve değerlerine karşı isyanı teşvik eder, çünkü geçmiş onların ifadelerine göre ortadan kaldırılması gereken bir kalıntıdır ve tüm bunlar, insanların yaşamın çeşitli yönlerinde maddenin konusu haline gelen küresel bir pazarda her şeyi tüketmeleri için iştah açmaktadır.

---

[103] 15/04/2019 tarihinde aşağıdaki gazetenin web sitesinde yayınlanan makale, https://bit.ly/2M39kFt
[104] A.g.e, https://bit.ly/2M39kFt

2.2 Fas’ta Deizm

2.2.1 Fast’ta Deizmin Tarihsel Gelişimi

Fas'ın hem eski hem de modern tarihinin çeşitli evrelerinde yapılan detaylı araştırmalara baktığımızda, yaşam anlayışında deist temelli düşünceyi benimseyen ve insan davranışının yorumunu hem psikolojik hem de maddi boyutuyla tanımlayan bir insan topluluğuna rastlanmamaktadır. Bu olguyu inceleme ve tahkik etme yoluyla ele alan herhangi bir bilimsel materyal bulunmamakta, ayrıca inancın genel durumunu gözlemlediğimizde Fas’ta eski zamanlardan beri hüküm süren tüm inanç ve fikirlerle ilgilenen bağımsız bir yazarın da bulunmadığı görülmektedir. Fas, bu konuda birçok fikir, inanç ve felsefeyi barındıran Doğu ülkelerinden farklıdır. Doğudaki durum Abbasiler Devleti döneminde yaygın olan ve özel dikkat gösterilen tercüme hareketinden kaynaklanmaktaydı.

Fas’ta Hristiyanlığın, Museviliğin ve hatta İslam'ın bile öğretilerini değiştiren ve tahrif eden çeşitli dinler ortaya çıktı. Onlardan bazıları Hz. Muhammed'i (s.a.v.) inkâr ederlerdi. Fakat bu, deizm teorisini ne yakından ne de uzaktan kuran bilişsel bir araştırma çerçevesinde değildi. Aksine, belirli bir din tahrif edildiğinde ya yeni bir peygamber ortaya çıkar ya da insanlığı adaletsizlik ve zulümden kurtaracak beklenen kurtarıcı mehdi iddiasında bulunulur. Bu bağlamda göze çarpan şey, yeni dini fikirleri benimseyen Bergavatalıların veya Ben-i Tarîf Krallığı olarak bilinen ülkenin, Haricîler tarafından Müslümanlara karşı gerçekleştirilen çeşitli ayaklanmaları desteklemeleriyle gündeme gelmesiydi. Bu ayaklanmaların başında, Fas’ta hüküm süren Emevîler devleti yetkililerine karşı İbn Meysere’nin liderlik yaptığı Berberi ordusunun yaptığı faaliyetler ve kendisine imam olarak biat edilmesidir. Sufriyye topluluğuyla Tanca’ya doğru harekete geçmiş ve orayı fethetmiştir. Tanca’nın amili olan Ömer bin Ubeydullah el-Muradi’yi öldürmüş ve Abdul‘alâ b. Cüreyc el-Afrîkî’yi oraya vali olarak atamıştır. Sonra es-Sûs şehrine yönelmiş. İsmail b. Ubeydullah b. Hebhâb öldürüldükten sonra kendisine itaat edilmiştir.

Böylece Uzak Fas’ın kontrolünü ele geçirmiş ve tarihçilerin anlatmakta isteksiz oldukları küçük, bir vakıadan sonra Kayravan'ın etkisini kırmıştır. İbn İzârî bunu “uzun zamandır bahsedilen gerçekler” olarak tanımlamıştır. İşini kolaylaştıran şey, mevâlî kabilelerin ülkenin geri kalanının fethini sağlaması için kendilerine gerekli malzemeleri temin etmesi ve bu yüzden tüm Berberilerin yönetimini onları idare edenlere vermiş

olmasıdır. Kendisi de Afrika'daki idare ettiği karargahına giderken öldürülmüş ve ekibi sınır dışı edilmiştir."[105]

O dönemde gerçekleşen isyanlar, çeşitli akım ve mezhepleri ile Haricîlerin düşünce ve inançlarında etkili olmuştur. Tüm bu akım ve fırkalardan kastımız Tarîf b. Melik'in kurduğu oğlu Salih b. Tarîf ve daha sonra oğlu İlyas'ın hükümdarlıklarının yıkılmasına kadar sürdürdüğü Bergatava'nın örgütü olarak ortaya çıkan Sufriyye hareketidir.

Fas'taki Bergavata kitabındaki ifadeye göre:"Bergavatalıların kabile mensubiyetlerinden çok dini bağlılıklarıyla tanımlandıklarını göz önünde bulunduruyoruz. Onlar bir kabile değil, eski Berber milliyetçiliğine hizmet eden ve canlılığını kaybetmiş bir kültürden yeniden ortaya çıkan bir gruptur. Başlangıçta onları birleştiren tek güç, Doğu'dan getirilen eşitlik yanlısı ve münzevi bir öğretiye sahip Sufriyye mezhebiydi. Müsned hadisinin gücüyle, onları aşağılayan ve sömüren otoritenin meşru olmadığını, baş kaldırmanın sadece bir hak değil, bir görev olduğunu öğretmiştir."[106]

Bu mezhebin kuralı din adına idi. Dinleri de İslam'ın çarptırılmış tuhaf ve sapık bir haliydi. İbrahim Harekât onların dini durumları hakkında şöyle der: "İlginç ayinlerini tam bir özgürlük içinde yapmaya devam ettiler. Yumurta yemekten kaçınıyorlardı, balık kafasını ve horoz etini yemiyorlardı. Her perşembe oruç tutuyor ve günde on namaz kılıyorlardı. Eşkıya ve yol kesicilere sert davranıyor ve kendilerine komşu Müslüman kabilelerini kontrol altına almaya çalışıyorlardı."[107]

el-Cezire bloglarına yazdığı bir makalede şunları söyledi: "Bergavata'nın dini sorunu tarihçilerin ihtilaf ettiği en ilginç konulardan biridir. Çoğu tarafından İslam dininden birçok meseleyi Mecusilik ve Yahudilik dinlerinden aldığı bazı şeylerle İslam fethinden önce içlerinde bulunan Putperestliğin bazı ritüelleriyle karıştırarak yeni bir inanç oluşturulduğu şeklinde nitelendirilmektedirler.

---

[105] Muhammed İsmail Abdurrezzâk. Hicri Dördüncü Yüzyılın Ortalarında Fas'ta Hariciler, Dârü's-Sikâfe, İkinci baskı, Kazablanka 1985, s. 64.
[106] Muhammed et-Talâbî-İbrahim el-Ubeydî, Fas'taki Begavatalılar, Matbaatu'n-Necâh el-Cedîde, Kazablanka 1. Baskı 1999, s. 12.
[107] İbrahim Harekât, Tarih Boyunca Fas, s. 103.

Bu bağlamda İbn Havkal, Salih b. Tarîf'in Irak'a gittiğini, orada yıldız bilimi ve astronomi ilmini okuduğunu, sonra Berberi halkına dönerek onları kendisine bir peygamber ve Allah'ın gönderdiği bir elçi olarak inanmaya davet ettiğini, delilini de "*istisnasız her peygamberi kendi kavminin diliyle gönderdik*" ayetinden getirdiğini söyler. Onun aktardığına göre Muhammed Arapların peygamberiyse Salih de Berberilerin peygamberidir. İbn Havkal, Salih'in bu çağrısının Berberilerde güçlü bir etki meydana getirdiğini, önceki bilgilerini değiştirdiğini ve icat ettiği yolda ona itaat etme yükümlülüğünü verdiğini vurgulamaktadır."[108]

Makalenin yazarı şöyle devam eder: "el-Bekrî, Salih'in kendisine yeni bir Kur'an'ın indiğini, kendisinin Tahrîm suresinde Allah Teala'nın zikrettiği "müminlerin salihi/iyiliği" olduğunu iddia ettiğini ve daha birçok inanışı getirdiğinden bahseder. Salih daha sonra kendisinin beklenen mehdi olduğunu ilan eder.

Takipçilerine namazın şeklini değiştirdiği gibi abdestin bazı özelliklerini de değiştirdiğini, evliliği herhangi bir şart koşmadan caiz kıldığını, orucu Ramazan ayından Recep ayına takdim ettiğini ve horozun kesilmesini yasakladığını ilan eder. Ayrıca hırsızlık, cinayet, zina, zekat ve öşür gibi konularla ilgili birçok hükmü değiştirdiğini duyurur.

İbn Ebî Zer' el-Fâsî, Salih bin Tarîf'in kendisine ait bir Kuran'ı uydurduğunu, kitabında bir grup surenin isimlerinden bahsettiğini, bu surelerin çoğunun Adem, Nuh, Musa gibi peygamberlerin isimlerinden; horoz, çekirge ve deve gibi hayvanların isimlerini verdiğini söyler. el-Bekrî, onun kitabında/Kuranında Fatiha Suresi'ne karşılık gelen Eyyüb Suresi'nden şöyle bir alıntı yapar: "Kitabını insanlara gönderen Allah'ın adıyla, onlara haberlerini veren odur, şeytanın meseleyi bildiğini, Allah'ın onunla baş edemediğini söylediler".[109]

Bahsetmekte tüm bu şeylerin kanıtı, Bergavata hareketinin gücünü genişletmek ve etkisini artırmak için dini sözleri tahrif ederek onu istismar eden siyasi bir hareket olduğudur. Bu dini sözler, Hz. Muhammed'in (s.a.v) peygamberliğini inkâr ettikten sonra özellikle İslam dininden alınmıştır. Ortaya çıkardığı şeylerin çoğunu koruyarak yeni bir dinin ve yeni bir peygamberin yani Salih bin Tarîf'in ortaya çıkışına atıfta

---

[108] Osman Şaban, Salih b. Tarif ve Bergavata Eyaleti. https://bit.ly/2YGLPVu
[109] A..g.e. https://bit.ly/2YGLPVu

bulunarak, yalnızca kendisine ait bir grup ritüel ve ibadet şekillerini ortaya koymuştur. Dolayısıyla Fas tarihinde deist doktrine bulduğum en yakın hareket bu harekettir.

Deist düşüncesi, nübüvveti ve peygamberleri toptan bir şekilde inkâr etmektedir. Bergavatalılar, yeni bir peygamberin ortaya çıkışını eklemeleri dışında, bunu inkâr etmek için bir yol bulmadılar. Peygamberlerin emrini inkâr ve küçümseme yoluna girdiler ve meselenin peygamberleri hafife alma olarak zannettiler. Siyasetlerinin ve riyasetlerinin amaçlarına hizmet eden birçok şeyi değiştirip aldatmanın onlara zarar vermeyeceğini düşündüler.

Bunun benzerleri arasında, Bergavatalıların ortaya çıkmalarından önce Fas fatihi Ukbe b. Nâfî'yi öldüren Kuseyle'nin getirdiği şeyler de var, ondan sonra da Rahibe Dihya, Müslümanlara karşı bir savaşta öldürülene kadar onun yolunu takip etmiş ve bu durum onun ve takipçilerinin sonu olmuştur. Bergavata hareketinden sonra Hz. Peygamber'i (s.a.v.) inkâr eden kendi peygamberliğini iddia eden bir rahip olan Asım bin Cemil ortaya çıkan son harekettir.[110]

Bu, Fas'taki Deizm düşüncesinin tarihi ile ilgilidir. Fas'ta bu düşünceyi açıkça iddia eden kimse yoktur, sadece düşüncesinde ve davranışında deizme yakın olan bazı vakalar ele alınmıştır. Bütün bu vakıalar Ukbe b. Nâfi'yi öldüren Kuseyle gibi ya önceden Hristiyan olup sonradan Müslüman olan ancak içlerinde nefretlerinden vazgeçmeyenlerin fırsat kollayıp yeni bir inançla ortaya çıkmalarıyla ortaya çıkmıştır. Ya da Yahudilik dininde olup daha sonra kehaneti seçen, önce Tarîf b. Melik, sonrasında da Salih b. Tarîf gibi liderlik ve otorite amacıyla peygamberliğini ilan eden Rahibe Dihya ve Asım b. Cemil gibi şahıslar ortaya çıkmıştır.

2.2.2 Çağdaş Dönemde Fas'ta Deistlerin Durumu

Bu çalışmanın ilk bölümünde deizm düşüncesini tanımlamıştır. Ancak burada deizmin veya bazılarının dediği gibi doğal tanrı anlayışının yeni ateizm adı altında ima edilen doktrinsel bir anlayış olduğunu söylemek yanlış olmaz. Deist, Tanrı'nın evreni yarattığına ve ardından oluşturduğu sistemin tek başına çalışmasına izin verdiğine inanmaktadır. Dolayısıyla Tanrı yaratılmışlara iman ve dindarlığı dayatmamakta, mucizeler yoluyla bu evrenin işlerine karışmamakta, peygamberler ve şeri hükümleri

[110] Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmed en-Nâsirî'nin Uzak Fas Ülkelerinin Kısa Haberleri. s. 37, 55.

vahiy yoluyla göndermemektedir. Yaratıcının tanınması, evreni tefekkür etme ve üzerinde aklî çıkarımlarda bulunmak ile gerçekleştirilmektedir.

Deist, yaratıcıya inanır ancak peygamberlerin ve dinlerin varlığını inkâr eder. Tanrı ile temasın aracılar veya vekiller ile değil doğrudan olduğunu iddia eder. Bu nedenle deizm doktrini, evrenin ve yaşamın olgularını açıklamada söz sahibi olan bir düşünce teorisidir. Kilise tahakkümünden uzaklaşma dönemi olan bu doktrinin ortaya çıktığı tarihsel dönem bunu desteklemektedir. Bu fikri ve psikolojik teori, Lord Herbert, John Toland, Voltaire, John Locke, Hobbes, Montesquieu gibi Avrupa Rönesans'ına bilimsel ve psikolojik alanına doğrudan katkıda bulunan bir grup filozof ve düşünür tarafından savunulmuştur. Sonra bu doktrin Avrupa ve Amerika kıtasının her köşesine yayıldı ve böylece Arap dünyasına da girmiş oldu.

Fas ülkesi de Arap ve İslam dünyasının bir parçası olduğundan ve Avrupa kıtasının sınırında olduğu için, söz konusu fikirlerden etkilenmiş, aydınlanma ve modernite fikirlerinin çoğunu benimsemiştir. Bununla birlikte, Fas'taki dini duruma baktığımızda, Sünnî doktrinin hâkim olduğunu görmekteyiz. Fıkıhta İmâm Mâlik'in mezhebini, itikatta Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin doktrinini, tasavvufta da Cüneyd el-Bağdadî'nin tarikatını hem resmi hem de halk nezdinde benimsemiştir. Araştırmacı Ömer Vekâd, "İslam dini, modern çağda Fas devletinin inşasının temel taşı olmuştur. Bu, korumadan önceki Fas imparatorluğunun mirasçısı olan yönetici ailelerin Hz. Muhammed'in (s.a.v.) soyuna mensup olmalarıyla gerçekleşmektedir. Halkın Sultan'a olan bağlılığına dayanan hükmün meşruiyetini temsil eder. Fas'ın bağımsızlığı ve Sultan sıfatının Kral'a devredilmesinden sonra meydana gelen değişiklik ile bu meşruiyet değişmedi. Krallığın 1962'de çıkardığı ilk anayasasından bu yana, metnin 19. maddesinde bulunan "Kral, Emîrü'l-Müminîndir. Milletin ve dinin koruyucusudur" ifadesi bunu belirtmektedir. Krallığın 1962, 1970, 1972, 1992 ve 1996 yıllarında yapılan beş anayasanın 19. maddesinde, müminlerin emiri olarak kralın dini güçleri ve onun devlet başkanı otoritesi birleştirilmiş, ona yapılan bağlılık yeminiyle krallıktaki meşruiyetinin temeli atılmıştır.[111]

Modern Fas devletinin söz konusu tercihleriyle otoritesini İslam üzerine kurduğunu ve bu konudaki meşruiyetini kendilerinden öncekilerin tarihinden aldıklarını ve böylece Fas'ta dini iklimin hüküm sürdüğü genel atmosferden bahsedildi. Ancak

---

[111] Ömer Vekâd, https://bit.ly/36UhWW1

buna rağmen, Fas, inanç özgürlüğü ve düşünce özgürlüğü çağrısında bulunan birçok uluslararası sözleşmeyi onaylamış ve bu sözleşmelerin hükümlerini anayasanın 4. maddesinden başlayarak Aile Kanunu ve Ceza Kanunu'nun bazı maddelerine, özellikle de 220. maddesine dahil etmiştir. Fas'taki dini azınlıklar-Hristiyanlar, Şiiler ve Bahailerin yanı sıra ateistler ve deistler-kamuoyunda gizlenirler. Bu mesele, bazı Faslı ve uluslararası insan hakları örgütleri tarafından, inanç özgürlüğünü savunmak ve nüfusunun yüzde 99 Sünnî Müslümanlardan müteşekkil bir ülkede müminlerin dini gözetme özgürlüğünü savunmak için zaman zaman gündeme gelmektedir.

Ancak araştırmacılar ve uzmanlar tarafından azınlık grupları yeterince incelenmemiştir. Nitekim, Fas'taki dini durum hakkında "Fas Çağdaş Araştırmalar Merkezi" tarafından yayınlanan yazılı raporlar bile çoğunlukla Fas'taki İslam devletinin durumu, tarihsel tercihleri ve mezhepsel tercihlerle Afrika kıtasının fethinin incelenmesiyle ilgiliydi. Doğru ve kesin istatistikler sağlamadan, gerçeklikleri hakkında derinlemesine incelemeden ve bu azınlıklar için gelecek beklentilerini ortaya koymadan, diğer azınlıkların geri kalanına hoş görülü bir şekilde atıfta bulunur. Çalışma ve araştırmalarda en çok yer alan azınlıklar genellikle ateistler ve deistler azınlığıdır. Onlarla ilgili doğru ve yeterli cevaplar veren tek bir bilimsel çalışma bile mevcut değildir.

Bu satırları yazdığım süre içerisinde Murad Lamhantar'ın "Fas'lı Ateistler" adlı araştırması dışında, ateist ve deist olan Faslı azınlıkların koşullarını derinlemesine araştıran, durumlarını anlatan, onlarla mülakat yapan ve çalışmasını yayınlayan bir saha çalışmasına rastlamadım.

Ateist ve deist azınlığın durumunu anlatan bu çalışmada söylediklerinden şunları aktarabiliriz: "Fas'taki ateist dalga, komünist dalganın başladığı aynı döneme dayanmaktadır. Ancak ondan önce ateist Faslılar hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Bazı Faslı vatandaşlar 20. yüzyılın otuzlu yıllarından beri komünist ideolojiyi benimsiyorlar. Buna rağmen, dini tarafta muhafazakâr kalmış, yani halka yönelik politikada takiyye yapmış ve seçim faktörünün bu tercihlerinde önemli bir rol oynamıştır.

Çoğunluğu Müslüman olan vatandaşları kendine çekerek iktidara gelmeyi hedefleyen parti, inancını halka açık etmesi zordur. Bunu açıkladığında, sosyalist veya komünist fikirde olduğunu söylediğinde elbette reddedilecektir. Bu paradoks, Fas'ta

solun başlamasından bu yana ta ki günümüze kadar çözümsüz kaldı. Marksist ideolojiyi kucaklayan yeni politik hareketler ortaya çıktığında, özellikle altmışlı yılların başlarında öğrenci sektöründe komünizm dalgası güçlendi. Seksenlerin başında yeni bir oyuncu olarak İslami dalga ortaya çıktı ve üniversitelerde sol hareketle çatışmaya girdi. İslamcılar sol cenahı eleştirmek için dini tarafı kullanıyorlardı".[112]

Murad el-Muhantar tarafından yürütülen bu çalışma esas olarak sosyal medyaya dayanıyordu, çünkü sosyal araçlar ve medya, ateist veya deist inançlara ve fikirlere sahip kişilerin çoğu bilgilerini aldıkları kaynaktır. İçinde kendisi gibi aynı fikirlere sahip insanlarla tanışır ve bunları birlikte özgürce ve koşulsuz tartışır. Çoğu genç olan bu insanlar, ateistleri ve deistlerı tek bir platforma çekmek, fikirlerini desteklemek, dinleri ve hükümleri, tarihi, ibadet eylemlerini vb. hususları eleştirmek için bir grup web sitesi ve facebook sayfası oluşturmuş, batıl inançlara ve benzeri hurafelere inananlar için kendilerini sorumlu hissetmişlerdir.

Medyada temsil edilen yeni iletişim araçları, toplumun ve ailenin itirazından korkanların toplandığı iletişimsel bir sığınak haline geldi. Ayrıca içlerindeki yeni inançları açığa çıkarmak için bir platform haline geldi. bu konuda şunları söylüyor: "Ateist aktivistlerin çoğu gençlik grubundadırlar. Bu, onların dışında diğer grupların sosyal medya platformlarını az kullanmalarından ya da ateizm dalgasının o kadar yaygın olmadığından kaynaklanıyor olabilir. Söz konusu ateizm dalgası yeni iletişim araçlarının ortaya çıkmasıyla ilgili olabilir, bu nedenle elimizde konunun sadece bir şişirme mi yoksa gerçek anlamda ateistlerin sayısındaki artış mı olduğunu doğrulayacak çalışmalar bulunmamaktadır.[113]

Fas toplumunun doğası, gelenek ve göreneklerinden dolayı bu fikir ve yönelimin sahipleri, kendilerini açığa çıkarmaktan sakınıp bir gizlilik içinde yaşarlar. Bu nedenle ülke, en azından bu aşamada, inancı değiştirme eylemini suç sayan ve onu değiştirmek için propagandayı bile suç sayarak tüm misyoner hareketleri, yeni bir din ve inanç savunucularına kapıyı kapatan yasalarla yönetildiğinden dolayı gizlemek gerekliydi. Ancak tüm bunlara rağmen, genel atmosfer bu fikirlere müsamaha ve hoşgörü yolunda istikrarlı adımlar atıldı. Pek çok kişi ve insan hakları kuruluşu, fikir özgürlüğü ilkesini garanti altına alma nedeniyle bu yeni fikirlerin ve bakış açılarının sahiplerine müsamaha

---

[112] Murad el-Muhantar, Fas'lı Ateistler, s. 93.
[113] Murad el-Muhantar, Fas'lı Ateistler, s. 104.

duymaya başladılar. Bu daha önce olmayan bir durumdu. Dahası, toplumun her bir üyesinin modern teknoloji araçlarına sahip olması, değerleri ve inançları üzerinde bir etkiye sahip olacak ve mevcut olanları farklı bir şekilde anlayan bir nesil gelecektir. Saha çalışmasında bulduğum Fas'ta ateizm ve deizm gerçeğiyle ilgili sonuçları analiz ederken uzun uzun konuşacağım konu budur.

2.3 Fas'ta Modern Dönemde ve Ateizm Hakkında Farklı Yaklaşımlar

İslâm hukukunda irtidat meselesi, eski içtihat kitaplarında öngörülen cezanın kaldırılmasını talep edenler ile mürtedin kişisel statüsüyle ilgili cezanın ibka edilmesini talep edenler arasında tartışma devam ediyor. İnsanlar katında kutsal metnin yolunu takip ettiği ve fıkıh alimlerinin önceden belirttikleri bir hükmün kaldırılmasına gerek olmadığı gerekçesiyle tuttuğunu iddia ederler.

Günümüzde Müslümanların yaşadığı köklü dönüşümlere ve kapatılması imkânsız hale gelen kültür ve fikirlere kapıların açık olması ve özellikle özgürlük, inanç, vicdan hürriyeti kültürünün yayılmasına rağmen dinden dönme konusu varlığını sürdürmektedir. Ayrıca Kuran metinleri ve hadisler bu hürriyetin önemini vurgulasa da İslam düşüncesinde fıkıhçılar, âlimler ve araştırmacılar arasında büyük ölçüde irtidat konusu günümüze kadar devam etmektedir. Kökünden ortadan kaldırmak için herhangi bir icma söz konusu değildir.

Fas'ta çoğu bilim adamı ve düşünürler, Müslümanlarla karşı isyan etmedikleri sürece mürtedi öldürmemeyi ve onları kabul etmeyi uygun görür. Mürtedi kabul etmeyenler ise sesleri sönüktür ve kitapları sular altında kalmıştır. Araştırdığım kadarıyla mürtedin öldürülmesine dair şeyh ya da ilim adamların herhangi bir fetvasını bulamadım. Ancak, İlim Kurulu tarafından çıkarılan ve sonra geri çekilen bir fetvadan bahsedilmektedir. Bu fetvayı daha sonra ele alacağım.

2.3.1 Ateist Ve Deist Mürted kabul Edenler

Ahmed er-Raysûnî[114]: "*Dinde zorlama yoktur*" ayeti, neshi ve tahsisi kabul etmeyen muhkem, kat'î ve küllî kaideleri barındıran ve şeriatın temelini oluşturan bir

[114] Ahmed er-Raysûnî, 1953'te Fas'ta dünyaya geldi. Karaviyyin ve 5. Muhammed üniversitelerinde eğitim gören Raysûnî, daha sonra 1992 yılında fıkıh usulü alanında doktorasını tamamladı. Bilimsel cesareti ve ilmi birikimiyle öne çıkan Raysûnî, "Herhangi bir hile olmaksızın gerçeğin söylenmesi" ile "orta yolun benimsemesi" ilkesini savunmasıyla biliniyor. Raysûnî, Dünya Müslüman Alimler Birliği Başkan Yardımcılığı görevinden önce Fas İslami Gelecek Derneği Başkanlığı görevinde bulundu. Fas'ta 1996'da Adalet ve Kalkınma Partisi'nin kolu olan Tevhid ve Islah Hareketi'nin kurulmasıyla bu harekete

ayettir. Külli olup cüzlere karşı hakimdir ve onlardan mukaddem olduğundan önemli bazı meselelerle ve bazı şahıslarla tearüz etmesi onu etkilemez. Bu nedenle, “dinde zorlama yoktur” kuralına açıkça aykırı olduğundan dolayı salt irtidatla öldürmenin kabul edilmemesi sonucuna varılmaktadır.

Buna göre bir mürtedin öldürülmesine ilişkin varit olan rivayetler şu şekilde anlaşılabilir:

a. İrtidat hareketinin yükselen İslamî varlığa karşı oluşturduğu koşul ve riskler dikkate alınarak tazir cezasıyla iliştirilmesi.
b. Ya da genellikle irtidatla ilişkilendirilen suçlarla, düşmanın saflarına katılmak ya da cezalandırılması gereken diğer suçlarla iliştirilmesi.[115]

İsmail el-Hasanî:[116] Mürekkeb irtidat ve basit irtidat arasında bir başka ifadeyle savaşçı irtidat ve salt irtidat arasında ayrım yapar. Birincisi yani mürekkeb irtidat, isyan, ikiyüzlülük, dinle oynamak ve Müslümanlara karşı savaşın eşlik etmesidir. Bunun cezası had konusu değil, tazir, siyaset-i şeriyye ve devlet başkanının tasarrufu meselesidir. Bütün bunlar, İslam’a ve İslam devletinin istikrar, güç, güçsüzlük, fitne gibi içinde bulunduğu şartlara göre; irtidata ve ihanete eşlik eden fiiller ve bunlardan kaynaklanan risklere ve zararlara göre değerlendirilir.

Basit irtidat ise ister gizli ister açık bir şekilde olsun kişinin nefsiyle ve zihniyle verdiği tepkidir. Sayın Ahmed er-Raysûnî bu ayrımın ışığında bu son irtidat hakkında şunları söyler: “Bu nedenle, mürekkeb irtidat cezasının kapsamına girmediğini düşünüyorum. Aksine, başka naslar ve delilleri kapsamaktadır, en önemlisi ve en açık şekliyle Allah Teala’nın “dinde zorlama yoktur” sözüne tabidir”. el-Hasanî daha sonra şöyle der: “Gerçek şu ki, bu ayırım veya bu görüşü aktarmak dikkate alınmaya değerdir. Çünkü İslam'da zorlama her türlüsüyle ve çeşitleriyle reddedilmiştir”.[117]

---

girdi ve 1996'dan 2003'e kadar hareketin başkanlığını yürüttü. Bunun yanı sıra Sünni Alimler Birliği başkanlığını yaptı.

[115] Ahmed er-Raysûnî, İslam Hukukunun Temel Esasları, Rabat 2007, s. 109-116.

[116] İsmail el-Hasanî (1963 ...): Faslı ilim adamı. Fıkıh usulü üzerine doktora yapmış, Marakeş Kadı Iyaz Üniversitesi’nde İslami İlimler profesörüdür. Ayrıca İslam Konferansı’na bağlı Uluslararası İslami Fıkıh Akademisi uzmanıdır. Meşhur kitapları şunlardır: İmam Muhammed et-Tahır b. Aşur’da Makasıd Teorisi, Şeriat Makasıdında İlmin Fıkhı, Tecdid ve Eleştiri Teorisi: Fas'ta İslami Tecdid Söylemi Üzerine Bir Araştırma.

[117] İsmail el-Hasanî, İslam'da fikri ifade Etme Özgürlüğü Kavramı, Şarika'da gerçekleşen 1 Uluslararası İslami Fıkıh Akademisi’nin 9. oturumunda sunulan bildiri, s. 9.

Abdusselam Bellâcî:[118] "Teşhir etme ve kamu düzeninin bozulmasına eşlik etmeyen mürtedliğin kendi başına bir sorun teşkil etmediğini düşünmektedir. Çünkü inanç meselesi kişisel bir insan meselesidir, kişi dünyada ve ahirette sorumluluğunu taşır. Devletin kamu düzeni söz konusu olduğunda, devlet yetkilileri bu düzensizlikleri gidermek için uygun gördükleri her türlü cezayı uygulayabilir".[119]

Meryem Âyet Ahmet:[120] "Sadece kişisel dini kanaatinden dolayı irtidat eden, bundan başka hiçbir sebebi olmayan kişinin irtidadını ayırt etme kanaatindedir. Bunun hükmü ve cezası uhrevidir dünyevi değildir. Harici bir sebepten dolayı meydana gelen irtidat korunmuş inanç alanının dışında farklı bir şeydir. Vatana ve millete ihanet eden, otoriteye isyanını ilan eden, düşmanla iş birliği yapan veya bir savaşçıya dönüşen mürtedin hukuki statüsü Muhammed Abid el-Câbirî'nin tabiriyle "İslam'da özgürlük referansı ile değil, vatana ihanet ile tanımlanır".[121]

Muhammed Abid el-Câbirî:[122] İslam'ın insanlara farklı görüş belirtme ve özgürlüğü güvence altına aldığını teyit ettikten sonra, irtidat meselesinin ihtilaf ya da özgürlük hakkına girmediğini, Peygamber ve sahabe zamanında İslam'a yani topluma ve devlete ihanet etmek anlamına geldiğini belirtir. Bu anlamda mürted bir savaşçı gibidir, yani yolu kesen, güvenliği bozan ve insanların parasını çalan toplumdan dışlanmış bir kişi gibidir. Dar anlamıyla mürted ise yani Müslüman olan ve daha sonra İslam'a düşman olmadan ve Müslümanlara zarar vermeden dinden dönenle ilgili birçok ayet zikredilmiş ancak onun öldürülmesini şart koşan bir şey içermemektedir. Onun hakkında Allah'ın gazabı, lanetini ve sonunun cehennem olması yeterlidir.[123]

---

[118] Abdusselam Bellâcî (1953 ...): Rabat'ta imamlık hatiplik yapmış İslam mütefekkiri ve Faslı üniversite profesörüdür. Rabat'taki İsviçre Hukuk Koleji'nde anayasa hukuku profesörü ve Rabat'taki Güzel Sanatlar Fakültesi'nde İslam ekonomisi profesörüdür. Kitapları: Zekat'ın Kalkınmadaki Rolü ve Devletin Mali Sistemine Girişi.

[119] Bellâcî, İslam, irtidatı kendi başına cezalandırmaz Röportaj yapan: Abdellaoue Hilafe www.onislam.net

[120] Meryem Âyet Ahmed: Faslı bir akademisyen ve düşünürdür. Rabat'taki V. Muhammed Üniversitesi'nden Dinler Tarihi alanında doktorasını yapmış, Fas'taki İbn Tufeyl Üniversitesi'nde yüksek öğrenim profesörü ve Karşılaştırmalı Dinler Bölümü başkanı ve Medeniyetler Diyaloğu başkanlığını yürütmektedir. Kitapları arasında Diyalog Tartışmaları, İslam'da Arabuluculuğun Işığında Bir Diğeri ile İlişki, Globalleşme ve Dinler arası Diyalog adlı kitaplar bulunmaktadır.

[121] Meryem Âyet Ahmed, Semavi Dinlerde Dini Özgürlük ve İrtidat, Çağdaş İslam Sorunları Dergisi, Yıl 13, Sayı 39, 2009, s. 265.

[122] Muhammed Abid el-Câbirî (1936-2010): Rabat Edebiyat Fakültesi'nden felsefe doktorası alan Faslı düşünür ve filozoftur. Aynı üniversitede Felsefe ve Arap İslam düşüncesi profesörü olarak çalıştı. Kitapları birkaçı şunlardır: Arap Aklının Eleştirisi serisi, Hikmetli Kuran'ın Anlamı, Bilim Felsefesine Giriş.

[123] Câbirî, Demokrasi ve İnsan Hakları, Beyrut 1994, s. 216-217.

Câbirî, mürtedin hukuki statüsünün İslam'da inanç özgürlüğüne referansta bulunularak belirlenmediği daha ziyade bugün vatana ihanet olarak adlandırılarak topluma karşı savaşı şiddetlendirerek vatana ihanet dediğimiz şeye referansla belirlendiği sonuca varmaktadır. Aynı şekilde, bugün insan haklarından, başta inanç özgürlüğünden bahsedenler, söz konusu özgürlüğe vatan, toplum ve dine karşı yapılan ihanet özgürlüğü ile düşmanla iş birliği özgürlüğünü aynı kefeye koyamazlar. Çağdaş fıkıh içtihatlarında, başka bir dini benimseyen bir Müslümanın, İslam toplumuna veya İslam devletini yakından veya uzaktan etkilemeyen bireysel bir irtidat olup olmadığını ve fıkhî anlamında mürtedin çemberine girip girmediğini değerlendirmesi istenilmektedir. Ya da Kuran ayetlerinin hakkında konuştuğu mürtedlerin büyük cezayla karşı karşıya geleceklerini, ancak öldürülmeleri gerektiğine dair açıkça bir nassın belirtilmediğini söyler".[124]

2.3.2 Ateist ve Deist Mürted Kabul Etmeyenler

Birkaç yıl önce, Fas'ın en yüksek dini kurumu olan ve kralın Müminlerin Emiri olarak başkanlık ettiği Yüksek İlim Kurulu, mürtet hakkında klasik fıkıhta bulunan görüşleri esas alarak mürtedin öldürülmesi gerektiği yönünde görüşünü yayınladı. Kurulun bu konuda sadece bilineni yeniden ifade etmesine rağmen bazıları bunu fetva olarak algılamış ve dolayısıyla bu görüş Fas'ın ilmî arenasında tartışmalara sebep olmuş, birçok kimse bu kurula cevap vermiş ve özgürlüğün temel ilke olduğu ve dini hitabın bireysel alanda yenilenmesi çağrısında bulunmuştur. Bu özgürlük, belirli ihtiyaçlar tarafından değerlendirilen açıklığın kısıtlanması bağlamında, yalnızca yasaların veya valinin vasi olarak izin verdiği şekilde sınırlandırılmalıdır.

Şeyh Muhammed el-Fizâzî,[125] kurulun fetvasını büyük bir sevinçle karşıladı. Bu konuda Hespress'e yaptığı açıklamada, "Fetvayı gördüğümde kelimenin tam anlamıyla göğsümün ferahladığını hissettim. Çünkü bu büyük ve değerli bir fetva, Fas İlim Kurulu tarafından yayınlanan açık ve şeffaf bir fetvadır." Ve şöyle ekliyor: Doğru ve açık şer'î delillere dayanan bu fetvaya tamamen katılıyorum. Bu fetva bizim laiklerle ve diğerleriyle yaptığımız görüşmelerde her zaman dile getirdiğimiz bir fetvaydı. Biz

---

[124] Câbirî, Demokrasi ve İnsan Hakları, s. 179.

[125] Muhammed el-Fezâzî (1949…): 2003'te Kazablanka bombalamalarının ardından tutuklanan ve mahkeme onu 30 yıl hapis cezasına çarptıran Faslı bir fıkıh alimidir. 2011'de Fas'ta protestolar patlak verdiğinde Şeyh el-Fizâzî, Kral VI. Muhammed tarafından kraliyet affından faydalandı. Muhammed el-Fezâzî bazen cihatçı selefi bazen de ilmî selefi olarak sınıflandırıldı.

bunu söylerken insan haklarına karşı olmakla ve öldürmeye teşvik etmekle suçlandık."[126]

Ömer el-Haddûşî,[127] "Yüksek İlim Kurulu'nun böyle bir fetva vermesine şaşırdığını ifade ederek, "bu fetvanın Vakıflar ve İslam İşleri Bakanlığı'na bağlı bir kurum tarafından verilmiş olması ilginçtir. Çünkü kurumun bakanlığın emri dışında fetva vermediği bilinen bir şey. Ayrıca fetvayı desteklediğini zira bu fetva tüm Müslümanların icma ettiği bir fetva olduğunu belirtir".[128] Kısa bir süre önce Kurul, yedi yıl sonra önceki görüşe karşı çıkan ikinci bir görüş yayınladı. Bu görüşünde "Mürtedin öldürülmesinden kastın, topluma ihanet eden, sırlarını açığa vuran ve düşmanlarıyla iş birliği yapan yani uluslararası kanunlarda büyük ihanete tekabül eden olduğunu vurguladı.

Kurul bu yeni görüşünü Peygamber Efendimiz'in siyerinden deliller getirerek kendisini haklı çıkarmaya çalışmaktadır. Bu görüş, Hudeybiye antlaşmasında bulunan şu maddeye dayandırılmaktadır: "Müslümanlardan, müşriklere gelen olursa iade edilmeyecek; ama müşriklerden Müslümanlara kim giderse iade edilecektir".[129]

Fas Yüksek İlim Kurulu'nun attığı son adımların, Fas'ın özgürlükleri ve hakları savunma çabalarını güçlendiren bir pozisyon olduğunu ve dini arenada yaygın olan anormal bir görüşü düzelttiğine inanıyoruz. İki yıl önce Marakeş şehri, dini azınlıklar da dahil olmak üzere tüm azınlık haklarının korunmasına yönelik uluslararası bir konferansa ev sahipliği yaptı. Konferansta İslam dininin cinsiyet, din, dil ve renk ayırmadan insana değer verdiğini vurguladı. İslam özgürce dinini seçme hakkı kişiye vermiş ve bütün insanların kardeş olduğu ilkesini savunmuştur. İlim Kurulu'nun tam tersini yaptığı bu ilkeleri Fas'ın kendi topraklarında ilan edilen ilkeleri onaylaması mantıklı değildi.

---

[126] https://www.hespress.com/%D9%81%D8%AA%D9%88%D9%89-%D9%84

[127] Ömer el-Haddûşî (1970 ...): 2003 yılında Kazablanka bombalamaları sonrasında tutuklanmış, mahkeme onu el-Fizâzî ile birlikte 30 yıl hapis cezasına çarptırmıştır. 2011'de Fas'ta protestolar patlak verince o da Kral VI. Muhammed'in kraliyet affına binaen serbest bırakıldı. Cihatçı bir selefi şeyhidir. Ateist Yasalara Karşı bir Duruş gibi telif ettiği birçok kitabı vardır.

[128] https://www.alaraby.co.uk/%22%D8%B9%D9%

[129] Fas Alimleri mürtedin öldürülmesiyle ilgili fetvayı geri çekiyor: https://www.alaraby.co.uk

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM : ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Teorik bölümden sonra, Fas'taki ateizm ve ateistlerin gerçekleri hakkında daha yakından ve daha dikkatli tanıtan, toplum içindeki doğal hayatları, neyi istedikleri, neleri istemedikleri gibi konularda beni bilgilendiren bir saha araştırmasına ihtiyaç duymaktadır. Birçok ateist ve deistle mülakat yapmaya beni sevk eden şey, modern Fas toplumunda ateist ve deistlerin varlılıklarına dikkat çekmek ve daha sonra da ateizmin birçok nedeni ve saikini öğrenmek içindir. Bununla birlikte, cevap verme konusunda çok isteksiz olan bir grup var ve aralarında bazıları mülakat yapmayı tamamen reddetmektedir.

Araştırmanın içerisinde bu soruları bölümler haline getirmektedir , yapılan mülakatlar sonucunda verilen cevapları birtakım analizler ve tümevarım yoluyla değerlendirmeye çalışmaktadır. Baskın olan on yedi ile otuz yedi yaşları arasında gençlerden oluşan bir grubu, özellikle bir bölgenin, bir yaş grubunun veya bir cinsiyete ait olmayan ateist ve deistlerin hayatlarındaki benzerliklere dokunarak onları karşılaştırmaktadır . Bu aşama, insanın yanında varoluşsal soruların kalabalıklaştığı aşamadır. Farklı uygarlıkların ve toplumların ürünlerini, özellikle bilimsel, teknolojik ve medya yönlerinden, insan hakları mevzuatı ve kadın hakları konusunu, özgürlük, haysiyet, sosyal adalet, eşitlik gibi bütünsel kavramlar çerçevesinde sık sık karşılaştırır.

Fas toplumunda ateizmin ve deizmin en önemli nedenleri arasında değerlere, gelenek ve göreneklere karşı insanı isyan aşamasına götüren en önemli psikolojik ve maddi güdüler kaydedilmektedir. Bu güdüler nesnel bilimsel unsurlar mı? Araştırma ve bilgiye mi dayanıyor, yoksa Amr eş-Şerîf'in dediği gibi "sadece dinin sorumluluklarından ve kısıtlamalarından bir kaçış mı, ya da arzu ateizmi veya şehvet ve karın ateizmi denen şey midir?".[130] Bu nedenleri, yerinde ve makamında yapılan görüşmeler ve analizler olarak sunulacaktır.

Ayrıca, ateizm ve deizm ruhunun içine sorunsuz ve çok basit bir şekilde sızdığı, daha ziyade, "ateizm ve deizmin yükümlülükleri" olarak adlandırdığım belirli gerçeklik ve koşullara karşı neredeyse doğal bir tepkidir. Bu yükümlülükler, genç adamın zihnini ateizmi kabul etmeye hazırlayan ve dindar aklın karıştığı ve cevaplayamadığı en zor

[130] Amr eş-Şerîf, Ateizm Psikolojik bir Sorundur, Yeni Kitap Yayıncılığı ve Dağıtımı Kahire/Mısır, Birinci baskı, 2016, s83.

sorulara cevap veren gerçekçi bir çözüm olarak gören maddi ve ahlaki unsurların bir bileşimi ve kombinasyonudur.

Bu konuda görüşülen kişiler, Fas'ın en büyük şehirlerinden biri olan Rabat, Kazablanka, Fas ve Meknes olmak üzere dört Fas şehrine dağılmış 30 ateist ve 10 deistten oluşmaktadır. Bu şehirlerin üniversite topluluklarının kuluçka merkezi olduğu unutulmamalıdır. Özellikle üniversite ve öğrenci aşamasının Denekler kuranların çoğunun inançlarını değiştirmekten ilk sorumlu olduğu göz önüne alındığında önemlidir.

3.1 Ateist ve Deistlerin Demografik Özellikleri

Bu kısa girişten sonra araştırmamızın bulgularına geçiyoruz. İlk olarak ateist ve deist olan deneklerle ilgili kişisel bilgilere yer verilecektir. Her konuyla ilgili istatistiksel bilgiler tablolar halinde aktarılıp, ayrıntılı bir şekilde yorumlanacaktır.

Tablo 1: Cinsiyet

Cinsiyet	Ateist	Deist	Yüzde %
Kadın	11	2	% 33
Erkek	19	8	% 67
Toplam	30	10	% 100

Tablo 1'e göre, deneklerin %67'ünü erkek, %33'sını kadın. Kadın deneklerin oranının erkeklere göre daha düşük olmasının sebebi ise mülakat yapmada çekinken ve isteksiz olmalarıdır.

Tablo 2: Yaş

Yaş	Kişi sayısı	Yüzde %
17 - 25	20	% 50
25 - 35	17	% 42
35 - 40	3	% 8
Toplam	40	% 100

Tablo 2’e göre, katılımcıların yaşlarının ortalaması 25’dır : Deneklerin %50 ’ünü 17- 25 yaşındayken , %42’sını 25 – 35, ve **%** 8’sı 35 – 40 aralığında bulunmaktadır.

Tablo 3: İkamet ettikleri şehir

İkamet ettikleri şehir	**Kişi sayısı**	**Yüzde %**
Rabat	9	% 23
Kazablanka	10	% 25
Fes	13	% 32
Meknes	8	% 20
Toplam	40	% 100

Tablo 3’e göre, deneklerin %23’ünü Rabat, %25’sını Kazablanka, % 32’sı Fes’ten ve % 20’ı Meknes’tandır.

Deneklerin %48’i şehirde, %40’ı büyükşehirde, %12’si ise ilçede yetişmiştir. Köyde ve yurt dışında yetişen kimse yoktur. Deneklerin ağırlıklı olarak (%74) yurt dışına çıkmadığı görülmektedir. Yurt dışına çıkanlarsa daha çok Avrupa ülkelerini ziyaret etmiştir. Buna karşılık büyük çoğunluğu (%96) yabancı dil bildiğini dile getirmiştir. Bu doğrultuda görüş beyan eden deneklerin tamamı İngilizce ve fransızca bilmektedir.

Tablo 4: Eğitim Durumu

Eğitim Durumu	**Kişi sayısı**	**Yüzde %**
Lise	2	% 5
Lisans	28	% 72
Yüksek lisans	7	% 18
Doktora	2	% 5
Toplam	40	% 100

Tablo 4'e göre, katılımcıların eğitim durumlarına bakıldığında, % 5'unu lise, % 72'sinin üniversite (lisans), % 18'inin yüksek lisans, % 5'inin doktora düzeyinde olduğu görülmüştür

Tablo 5: Anne-Babanın Medenî Hali

Medenî durum	**Kişi sayısı**	**Yüzde %**
Evli	31	% 77
Boşanmış	9	% 23
Toplam	40	% 100

Tablo 3'e göre, deneklerin, %77'inin anne ve babası birlikteyken, 9 (%23) deneğin anne ve babası ayrıdır.

Anne ve babasının küçük yaştayken ayrıldığını söyleyen F.Ş [131], "Psikolojik olarak etkilendiğimi düşünüyorum." şeklinde görüş belirtiyor. Aynı şekilde anne-baba boşanmasına tanık olan L.B[132], ailesinin kendisine karşı "ilgisiz" davrandığını aktarıyor. S.B [133]ise "Hayatımı etkileyen en travmatik olay annemle babamın boşanması oldu. Ben küçük yaştayken oldu bu olay, ayrı yaşamaya başladılar." diyerek anlatıyor başından geçenleri.

Deneklerin tamamının annesi hayattadır , altı denek babasını kaybetmiştir.

3.2 Ateist ve Deist Olmadan Önce İslam Diniyle Ilişkisi

Bu bölümde, ateist ve deist olmadan önce islam diniyle ilişkisi, onların dini yetiştirme ve islam dini ile olan bağ nasıldı tartışılacaktır.

Tablo 6: Dini Eğitimi Alma

Bilgilendirilme durumu	**Kişi sayısı**	**Yüzde %**
Evet	29	% 73
Hayir	11	% 27
Toplam	40	% 100

[131] Erkek, Deist, İktisat Fakültesinden Mezun, Rabat'ta yaşıyor, 22 yaşında
[132] Kadın, Ateist, Hukuk Fakültesinden Mezun, Rabat'ta yaşıyor, 25 yaşında
[133] Kadin, Ateist, İktisat Fakültesinden Mezun, Fest'te yaşıyor, 25 yaşında

Tablo 6'e göre, çalışmamızda yer alan deneklerin %73'i (23 ateist, 6 deist) çocukluk döneminde ailesi tarafından bilgilendirildiğini belirtirken, %27'si (7 ateist, 4 deist) böyle birşeyle karşılaşmadığını dile getirmiştir.

Çocukluk döneminde dini eğitim görüp görmediklerine dair bir soru soruldu.

Din eğitimi aldı:

(A.M)[134] ise: "Çocukluğumdan itibaren dua etmeye teşvik edildim. Akşam ve yatısı namazlarına babamla birlikte gidiyordum. Çocukken yarım gün oruç tutarak oruç tutmayı alışmak için .

(S.Z)[135]ise: Çok dindar bir ailede büyüdüm, annem hep Kuran okuyordu ve babam bize hep namaz kıldırıyordu. Aynı zamanda, babam her akşam bizi sobete çağırıyordu. Sohbette Kuran ve Hadis okuyuorduk. Babam ve Annem de "Davet ve Tebliğ" cemaatine mensuplardı ve her ay pek çok kişi, dini eğitim almak için evimize geliyordu.

Kuran kursuna katılan (A.Z)[136] tecrübesini şu şekilde aktarıyor: "Kuran kursuna gittim ama yeterince iyi bir eğitim sistemi olmadığını düşündüğüm için fazla da gitmedim. O kadar nazik bir çocuktum ki ilkokul zamanında her akşam yatmadan önce namaz kılıyordum.

(M.T)[137] ise: Dindar bir ailede büyüdüm ve bir imamın coğuğum. Babam ve annem düzenli bir şekilde namaz kılıyordu ve günde beş defa beni camiye götüruyordu. Babam, imam olmamı istiyordu ve bunun için bana tefsir, tecvit ve İslam hukuku gibi din bilimlerini öğretiyordu.

Din eğitimi almadı :

Öte yandan (M.Y)[138] din öğretilerinden çok haberdar olmadığını şu nedenlerle açıklıyor: "Daha iki yaşındayken babam vefat etti ve annem din konusunda çok baskılı değildi ki annem düzenli bir şekilde namaz kılmıyorudu ve tıpki dindar olmayan Faslı

[134] Erkek,Ateist, Ziraat Fakültesinden Mezun, Fes'te yaşıyor, 25 yaşında
[135] Erkek,Ateist, Felsefe Lisans Öğrencisi, Rabat'ta yaşıyor, 18 yaşında
[136] Erkek,Ateist, Sosyoloji Bölümü Lisans Öğrencisi, Rabat'ta yaşıyor, 20 yaşında
[137] Erkek,Deist, Mühendislik Fakültesinden Mezun, Meknes'te yaşıyor, 31 yaşında
[138] Kadın,Ateist, Sanat Fakültensinden Mezun, Meknes'te yaşıyor, 25 yaşında

aileler gibi, sadece Ramazan ayının ilk günlerinde namaz kılıyoruduk sonra namaz kılmadan oruç tutuyorduk.

(F.A)[139]: Babamın namaz kıldığını hiç görmedim. Babam da kendisini, Allah'ın hidayetini bekleyen asi bir müslüman olarak görüyordu. Ben de, bayram kutlamalara katılmak için bayramda camiye gidiyordum ve bunun dışında camiye gittiğimi hiç hatırlamıyorum.

Örnekler, çocuğun dine karşı tutumunun şekillenmesinde ailenin etkisinin önemli olduğunu göstermektedir. Zira çocuğun dinî karakteri ebeveyninden görüp öğrendikleriyle gerçekleşir.[140]

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere birçok denek islam dini hakkında ailesi tarafından ve Kur'an kursundan bilgilendirildiği anlaşılmaktadır. Ancak Kur'an kursunda korkutma ve ceza gibi izlenen bazı yanlış pedagojik yaklaşımlardan dolayı bazı denekler sıkılma durumlarından bahsetmiştir. Daha bu durum pedagojik bir bakış açısıyla diğerlendirirken dinden soğutlama ve din ile ilgili korkutulma gibi kavramları bulunmaktadır.

Katılımcılar, ebeveynlerin uzlaşmazlığını ve dine olan meraklarını ifade etmenin bir yolu olarak ailelerinden dini baskıya maruz kalanlar için, "aşırı dindar" gibi ifadeler kullandı. Ailelerinin çok dindar olduğunu iddia ettikleri için, yeterli dini bilgi ve eğitime sahip ailelerde büyüdüklerini göstermek, bunu sürekli ve kalıcı olarak destekleyerek kendilerine entelektüel ve kişisel bir kimlik kazandırmak istiyorlar. Zira ebeveynlerin baskısına maruz kalan din eğitiminin olumsuz bir etkisi olduğu ve ateizmin dini veya dini olmayan bir aile yapısıyla bağlantılı olmadığı söylenebilir.[141]

Tablo 7: Dindarlık düzeyi

Din ile bağ	**Kişi sayısı**	**Yüzde %**
Kuvvetli	12	% 30
Zayıf	19	% 47
Herhangi bir bağ yoktu	9	% 23
Toplam	40	%100

[139] Erkek,Ateist, İktisat Fakültesinden Mezun, Rabat'ta yaşıyor, 31 yaşında
[140] Antoine Vergote, Psychologie religieuse, Charles Dessart 1 janvier 1966, s 311
[141] Hayati Hökelekli, Din Psikolojisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2005. s. 78;

Daha önce mensup olduğunuz din ile aranızdaki ilişki nasıldı?"diye sorulan soruya deneklerin %30'ü (9 ateist,3 deist) sıkı bir bağ olduğu şeklinde cevap vermiştir. Bu cevabı veren 8 kişiden biri dinî yükümlülüklerini yerine getirmeye çalıştığını, biri de Allah'a sürekli dua ettiğini belirtmiştir. Deneklerin %47'si (16 ateist, 3 deist) İslam dini ile arasındaki ilişkinin zayıf ve yüzeysel olduğunu, %20 oranındaki (5 ateist, 4 deist) denek grubu ise İslam dini ile arasında herhangi bir bağ olmadığını ifade etmiştir.

Deizme dönmeden önce (N.Z)[142]'ye İslam ile olan ilişkisinin boyutu hakkında yöneltilen bir soruda, şöyle cevap verir: " Muhafazakâr bir ortamda doğup büyüdüm, namazıma dikkat ederdim. Müslüman kahramanların hikayeleri hoşuma giderdi. Varlıkla ilgili sorular benim için sorulmaması gereken sorulardı. Özellikle de yaratılışla ilgili tartışmalar, Tanrı bizi nasıl yarattı? O'nu kim yarattı? Gibi sorular beni bir iğrenti ve tatminsizlik haline soktu. "

Ateist düşüncede olan (L.B)[143], (A.M)[144]ve (H.K)[145]'de ile deist olan (N.K)[146]'de aynı şeyler gözlemlendi. "Bunların tamamı daha önce İslam'a davet etme noktasında, fikirleriyle karşı tarafı ikna ederek ibadete yönlendirme noktasında aşırı istekli olduklarından söz ederler".

(L.B)[147] ise: " İlkokuldayken öğretmenlerimden birine, hep İslam, Allah ve peygamber hakkında sorular soruyordum. Bu hoca öğretme yöntemi ile dini ideolojiyi aktarıyor ve gençleri bu konuda eğitiyordu. Tarzından çok etkilenmiştim ve öğrendiklerimi eve aktarıyordum. "

(A.M)[148]'ye gelince, o da ailesinden öğretmen olan bir bayandan İslami eğitimi aldığını onun ailesinin etkisinde kaldığından bahseder. Aynı aileden olduğu ve evlerinin yakınlığı nedeniyle sürekli onunla iletişim halinde olduğunu belirtir. (A.M) ise: " Namaz kılmayı ilk olarak teyzemden öğrendim. Ben ilkokul çağındayken bana çocuk hikayelerini, peygamberlerin hayatını ve sahabelerin hayatını anlatırdı. Beni onları özetlemeye ve ezberlemeye mecbur eder ve ben de bunu bir iyi kültürü geliştirinceye kadar yapardım. Hz. Peygamberin hayatı ve peygamberlerin hikayeleri hakkında iyi bir

---

142 Kadın,Ateist, Liseden Mezum, Fes'te yaşıyor, 26 yaşında
143 Kadın,Ateist, Hukuk Fakültesinden Mezun, Rabat'ta yaşıyor, 25 yaşında
144 Erkek,Ateist, Ziraat Fakültesinden Mezun, Fes'te yaşıyor, 25 yaşında
145 Kadın,Ateist, Eğitim Fakültesinden Mezun, Meknes'te yaşıyor, 27 yaşında
146 Kadın,Deist, Felsefe Alanında Doktora Yapıyor, Meknes'te yaşıyor,3 5 yaşında
147 Kadın,Ateist, Hukuk Fakültesinden Mezun, Rabat'ta yaşıyor, 25 yaşında
148 Erkek,Ateist, Ziraat Fakültesinden Mezun, Fes'te yaşıyor, 25 yaşında

birikim geliştirene kadar bunu yapardım ve okulun düzenlediği bazı kültürel yarışmalara katılır ve bu yarışmaları kazanırdım.Bu bilgi ve bu kültür beni namaz konusunda daha dikkatli olmamı sağladı. Çocukluğumdan beri tesettüre dikkat ettim. Annem birçok konuda bana itiraz ederdi ve tesettüre bürünen kadınların çektiği psikolojik sorunlardan benim de nasibimi almamdan korkardı. Bazen ibadet konusunda gayretli olduğum zamanlarda annem teyzemin bunu yaptığını ve bu tür konularda benimle aşırıya kaçmamasını istediğini söyledi. ”

Aynı bağlamda, (H.K)[149] ise:“Çocukluğumda videoları YouTube'ta veya MP3 formatında yayınlayan bazı ihvanul müslimin'in vaizlerin sohbetinden etkilendim. Günlerimin çoğunu sadece onları dinleyerek geçirirdim, eğitimle ilgili ödevlerimi ve diğer aktivitelerimi sadece bu şeyhleri ve vaizleri dinlemek için ihmal ederdim.O dönemde kaset ve klipleri kaydetmede büyük bir dalga oluşmuştu. Videoları yükler arkadaşlarıma gönderirdim ve onlarla bazı konularda tartışırdım. Bu vaizlerin çoğu Mısırlıydı ve hala isimlerini hatırlıyorum. İnsanların hayatlarında olup bitenlerle ilgili en bilgili insanlar olduklarını ve sorunları çözebilecek en yetenekli insanlar olduklarını düşünürdüm, özellikle de kelimeleri ağlamaklı ve sesini yükseltenler ve bu çoğu kez böyleydi. İleri derecede bir dindarlığa ve din kültürüne sahip olmuştum ve o zamanlar ibadet ritüellerini yerine getirmekte ısrarcıydım. Sadece işitsel bir kültür meydana geliyordu. Zira bu vaizlerin okuyacak kitapları yoktu.”

(N.K)[150] ise :“Dindarlıkta zor ve tehlikeli bir aşamaya ulaştım. İnsanları inançla veya inançsızlıkla yargıladığım noktaya geldim. Onlara karşı kelimeleri söylemekten ve insanlara en çirkin lakapları takmaktan çekinmedim, çünkü yetersiz kalıyor ve dini görevlerini yerine getirmiyorlardı. Dini vecibelerini ihlal edenlerle tartışmaya girmeyi severdim. Böylece dini temsil ettiğimi ve sesimi yükselttiğimde veya hatalarını söylediğimde onlara galip geleceğimi düşünürdüm. İnsanları işledikleri günah ve çıkardıkları yenilikler sebebiyle onları yargılıyor, haksızlık ve abartı için onları yargılıyordum. Kendimi ise Müslümanca hareket ettiğimi düşünüyor ve nereden getirdiğimi bilmiyordum. Kimseye müsamaha göstermeden, ihtilaf ettiğinde onu en kötü sözlerle ve en çirkin tasvirlerle ona laf atıyordum. Tanrı'nın sınırları üzerinde durduğumu düşünüyordum. Tüm insanların aşırı ve yanlış olduklarını düşünüyor ve bunu defalarca ifade ediyordum. Mesela ahir zamanda olduğumuzu ve kıyamet

[149] Kadın,Ateist, Eğitim Fakültesinden Mezun, Meknes’te yaşıyor, 27 yaşında
[150] Kadın,Deist, Felsefe Alanında Doktora Yapıyor, Meknes’te yaşıyor, 35 yaşında

alametlerini yaşadığımızı beklenen Mehdî'nin ortaya çıkmasının yaklaştığını ve bana insanları yargılama ve kınama hakkı verildiğini düşünüyordum. Bahsedilenle rin aksine din ile hiç bağı olmayan başkaları da vardı, dinin kısıtlamalarından uzak bir ortamda büyümüşler ve siz onu insan hayatında önemli görmüyorsunuz. Din, toplumların geri kalmışlığının ve cehaletinin nedenlerinden biridir".

(M.S)[151], daha önce dinle güçlü bir bağının olmadığını şöyle açıklar:"Hayatımda dinimin tam ortasında olduğumu hissettirecek hiçbir şey bulamadım. Nitekim arkadaşlarım oldu. Onlar da bazı konularda dini kısıtlamaları olan ve haram olduğu için yapmaktan korkuyorlardı. Ama bu tarz şeyler evimde ve yaşadığım ailede yoktu, onlardan bunun caiz olduğunu veya şunun haram olduğuna dair bir şey duymadım. Bunların tümünü arkadaşlarımdan duydum. Aslında namaz bile, ölmeden önce anneannem dışında evde kimse namaz kılmıyordu ve kimseye namaz kılmayı emretmemişti".

İslam'la hiçbir zaman bağlantısı olmadığını belirterek ,(K.B)[152] ise :"Sol görüşlü bir siyasi ortamda büyüdüm ne babam, ne de annem, din meseleleri hakkında konuşmaktan hoşlanan insanlar değildi. Sık sık dini eleştirdiklerini duyuyordum. Fas'ın eski bir sol partisine bağlıydılar. Orada birbirleriyle tanışmış ve evlenmişlerdi. Dolayısıyla bizim evimizde ibadetin varlığına dair hiçbir eser yoktu. Evimizde, Feyrûz, Che Guevara, Gassân Kanafânî gibi birçok kadın ve erkek sanatçı ve militanların resimleri asılıydı. Bu yaşam tarzı, annem ve babamın sahip olduğu aynı duruşları ve önerileri benimsememi sağladı ". (S.Z)[153] çok az değişikliklerle aşağı yukarı aynı ortamı yaşadılar.

(A.M)[154]ise:"Tercih konusunda bana yönelik herhangi bir kısıtlama yoktu, örf ve geleneklerin sınırlarında durmadım. Daha ziyade toplumun haram gördüğü ve insanlara zarar vermeyen şeyler yaptığım için sık sık kendimi mutlu hissettim. İsyanı seven bir kişiliğe sahibim. Bu özellik beni bağlayan ve özellikle belirli şeyleri yapmaya zorlayan her şeyle bağımı koparmaya itti. Monotonluğu sevmiyorum ve bağlılıktan da hoşlanmıyorum. Bu nedenle, dine güçlü bir bağlılığım olmadı. Dini inkâr etmiyorum, ancak kendilerinin yapmak zorunda oldukları şeye de kendimi adamıyorum".

---

[151] Erkek,Ateist, Hukuk Fakultesinde Öğrencisi, Kazablanka'da yaşıyor, 20 yaşında
[152] Erkek,Ateist, Felsefe Lisans Öğrencisi, Rabat'ta yaşıyor, 18 yaşında
[153] Erkek, Ateist, Mühendislik Fakültesinde Lisans Öğrencisi, Fes'te yaşıyor,18 yaşında
[154] Kadın, Ateist, Hukuk Fakültesinden Mezun, Rabat'ta yaşıyor, 25 yaşında

Deneklerin vermiş olduğu cevaplara bakılarak, birçoğunun İslam dini ile arasında zayıf bir bağ bulunduğunu dile getirmiştir. Duaların karşılık bulmaması, mucizeleri akıl yoluyla çözememe, dinin istismar edilmesi gibi nedenler de onları dinden soğutan/uzaklaştıran diğer etkenler olarak zikredilmiştir.

Bunun sebebi bu mülakatta temasa geçilenlerin çoğunun, bazı istisnalar dışında çok zayıf bir İslam bilgisine sahip olduğunu belirtmek mümkündür. Dahası, İslam'ı veya diğer dinleri bilmek de istemiyorlar ve bu konuyu araştırmayı zaman kaybı olarak görüyorlar. Bu bilgisizliklerine rağmen dinlerle ilgili peşin hükümler verirler. Dinlerin zihinleri uyuşturdukları, zulmü meşrulaştırıldıkları ve böylece zalim yöneticilere diz çökmüş halklar ortaya çıktığı şeklinde bilgiler verirler. Onlara göre din, kişisel bir seçimdir ve toplumun tüm siyasi ve sivil kurumları dahil edilemeyecek gerçeğinin yanı sıra yalnızca iktidara ulaşma mekanizmasıdır.

3.3 Ateizme, Deizme Yönelme Süreci

Arap ve İslam dünyasındaki erkekler ve kadınlar, toplumdaki yaşamlarını çevreleyen bir dizi koşuldan dolayı bunu gönüllü olarak seçtiler, bu nedenle hayatta sordukları birçok temel soruyu yanıtlayan kişisel bir seçim olarak ateizm veya deizme başvurdular.

Bu bölümde ateist ve deistlerin hayatlarında entelektüel, bilişsel ve hatta duygusal dönüş noktaları oluşturan en önemli aşamalar ele alındı. Bu süreçler kimlik inşasında etkili bir katkısı oldu. Bu aşamalar, insanın yaşadığı çevre ile ilgilidir. Mesela, ailesinde ateistler veya deistler var mıydı? Ateizme veya deizme yönelmeden önce ateizm ve deizm ile ilgili dünceler nelerdir? Hayatının bir aşamasında fikri ve ideolojik dönüşümünün nedeni olan travmatik bir olay başına geldi mi? Entelektüel ve ideolojik inançlarını doğrudan veya dolaylı olarak etkileyen belirli bir partizan siyasi deneyimleri var mı? Sonra dinden vazgeçme nedenleri nelerdir.

Yukarıda bahsedilen faktörlerin bir tanesi veya birden fazla faktör nedeniyle ateizme yönleyen birkaç ateist ve deistle görüşme yapıldı ve görüşme soruları çerçevesinde o faktörleri değerlendirilmiş, dini değişmenin nedeninin, özenle seçilmiş sorular çerçevesinde kendileriyle tartışılan bu faktörlerden biri veya daha fazlası olduğu birçok vaka tespit edilmiştir.

Tablo 8: Ateist veya Deist Olmadan Önceki Ateizm veya Deizm hakkında bilgi ve algı

Ateizm veya Deizm imajı	**Kişi sayısı**	**Yüzde %**
Olumluydu	8	% 20
Olumsuzdu	22	% 55
Fikrim Yoktu	10	% 25
Toplam	40	% 100

Tablo 8'e göre, çalışmamızda yer alan deneklerin önceki süreçte ateizm veya deizm hakkındaki düşüncesi %20 olumlu, %55 olumsuzdur. Ayrıca %25'si o dönemde herhangi bir fikri olmadığını söylemiştir. Olumsuz fikre sahip 28 denekten yedisi ateist, ikisi deisttir. Olumlu fikre sahip 14 denekten üçüsü deisttir.

Ateist veya deist olmadan önceki ateizm veya deizm hakkındaki kanaat nasıldı? diye sorulan soruya şöyle erkekler cevab verdi:

(S.S) [155]ise :"Sadece bilgi uğruna önem verdim ve bazı ateistlerin yazılarını okuyup onların YouTube'taki konuşmalarını dinliyordum. O süreçte, tıpkı diğer dini inançlar gibi, ateizmin de bir ahlak anlayışı ve yaşamla ilgili belirli düşüncelere sahip bir inanç olarak görüyordum. Bu nedenler, ateistlere de saygı duyulması gerektiğini düşünüyordum ve ateizmle ilgili düşmaca bir tutumum yoktu. Hatta, ateist olmadan önce ateist arkadaşlarım da vardı."

Aynı soruya (L.S)[156] ve (M.J)[157] birbirine benzer cevaplar verdi:" Toplumda yer alan diğer tüm fikir akımlarında olduğu gibi ateizm de ilgilendiğimiz konulardan biriydi". (M.B)[158] ise: "toplumda bir düşünce akımı olarak ateizmin varlığı, toplumda farklıkları kabul etmeyen düşmanca akımların olmadığı sürece, kültürel durgunluktan kaçınmak için önemlidir. Çünkü çokkültürlülük, düşünce hareketine katkıda bulunan ve yenilenme sorusunu gündeme getiren en önemli öğelerden biridir. Tek bir fikirle yaşayan bir toplum, varlığını sürdüremeyecek bir toplumdur."

155 Erkek, Ateist, Hukuk Fakültesinden Mezun ,Fes'te yaşıyor, 30 yaşında
156 Erkek, Ateist, Sanat Fakültensinden Mezun , Rabat'ta yaşıyor, 30 yaşında
157 Erkek, Ateist, Eğitim Fakültesinden Mezun, Meknes'te yaşıyor, 29 yaşında
158 Erkek, Deist, Liseden Mezum Öğrencisi, Meknes'te yaşıyor, 30 yaşında

Aynı soru (N.A)[159] tarafından şu şekilde cevaplandı:“Ateizme karşı düşmanca tutumum vardı, çünkü dindar bir insandım ve büyük ölçüde din savunucusuydum ve arkadaşlarımı ve ona akrabalarımı da davet ettim, bu yüzden ateizmi sevmedim ve hoş görmedim. Ateizmin sadece Şeytan'ın bir fısıltısı olduğunu ve Tanrı ve İslam'a karşı bir isyan olduğunu ve dolayısıyla her ateistin - benim anlayışıma göre - Tanrı'ya, onun kanunlarına ve şeriatına karşı bir savaşçı olduğunu düşünürdüm ve bu nedenle millete karşıdır ve toplumu yozlaştırmak ister.”

Aynı bağlamda, (A.M)[160]’nin ise :“ Büyüdüğüm muhafazakar ortam ve İslam’ı çok sevdiğim için ateizm hakkında hiçbir şey okumadım. Teyzem de ateizmin zındıklıktan başka bir şey olmadığını söyleyerek bana ateizmden nefret ettiriyordu ve hep ateistlerini konuşmalarını dinlememem ve kitaplarını okumamam gerektiğini söylüyordu. Ateizmin de insanları Allah yolundan uzaklaştırdığını vurguluyordu. Böylece, ateizmle ilgili hiçbir şey okumadan önce ateizme yönelik önyargım oluştu. Bu olgu da çok yaygın ki birçok insan, ateizmle ilgili hiçbir şey bilmeden önce ateizmden nefret ettiriliyordu. Pek çok ateist de bu şekilde yetiştirildi ve daha sonra ateizmi yakından tanıyarak ve ateistlerle temasa geçerek düşünceleri değişmiştir. Çünkü ateism ve ateistlere yönelik o önyargılar, bilimsel nedenlere değil, toplumda bireylerin aldıkları geleneksel eğitimlerden kaynaklanıyordu.”

(H.M)[161]ise:“Deizme dair hiçbir bilgim yoktu ve bu konuda gündeme gelen tartışmaları umursamadım ve bununla hiçbir ilgim olmayan gereksiz tartışmalar olduğunu düşünüyordüm”. Benzer görüşe sahip olan (A.M)[162] ise: “Deizme ilgili hiç bir bilgim yoktu ve muhafazakar ailem göz önüne alındığında ateizmi hiç duymadım ve bu tür konuları dinlemeyi bile sevmedim ve Önemli olmayan olduğunu ve entelektüel bir lüks olduğunu düşünüyordum”.

Kadınlar de hemen hemen aynı konumlarda ve benzer kanaatları taşımaktaydı. Aynı toplumda ve çok benzer eğitim tarzlarında büyüdüler, bu da onların inançlarını değiştirmeye gelince aynı durumda yaşamalarını sağladı. Sanki konudaki nedenler tekdüzeymiş ve sonuçlar erkekler ve kadınlar arasında farklılık göstermedi

[159] Erkek, Ateist, Arkeoloji Yüksek Lisans Öğrencisi, Fes’te yaşıyor, 27 yaşında
[160] Erkek, Ateist, Mühendislik Fakültesinde Lisans Öğrencisi, Fes’te yaşıyor, 18 yaşında
[161] Erkek, Deist, Eğitim Fakültesinden Mezun, Kazablanka’da yaşıyor, 25 yaşında
[162] Erkek, Deist, Ziraat Fakültesinden Mezun , Fes’te yaşıyor, 25 yaşında

(F.Ş)[163] ise : "Ateizme yönelmeden önce ateizme dair hiç bilgim yoktu. Dini kitapları ve İslam Tarihi kitapları okuyarak, müslümanların iddia ettikleri ahlak anlayışı Dini kaynaklarındakinden farklı olduğunu farkettim. Sonra felsefeye yönledim ve hikayenin geri kalanı da belli".

Deistlerden biri olan (N.K)[164] şöyle dedi: "Bir yaratıcı ve hiçbir haberci ya da peygamber fikri bana tamamen yanlış ve düşünülemez göründü. " (R.S)[165] şöyle ekliyor: "peygamber yoksa bir Tanrı'nın olduğunu nerden öğrenebilirdik? Hiç şüphe yok ki, bu fikir Allah'ın gönderdiği bir peygamber tarafından öğretilmiştir Bizi bilgilendirmek ve bu konularda bizi bilgilendirmek, böylece eylemin yazarını takdir etmek için, statüsüne saygı duyuyor ve onurlandırıyoruz. "

(A.J)[166] ise:"başlangıçta deizme düşmandım. Deizmden hoşlanmadım ve deistleri cahil ve mantıksız buldum, daha ziyade bir deistin deizm hakkında konuştuğunu ve bunu insanlara sunduğunu duyduğumda sinir oluyordum".

Öte yandan (M.B)[167]ise: " müslüman iken diğer dini inançlara sahip insanları düşman olarak görmüyordum ve deizmle ilgili bilgilerim az olmasına rağmen deistlere saygı duyuyordum ve Onları toplum içinde fikirlerini ifade etmelerine ve fikirlerin ve çoğulluğunun tartışılmasını zenginleştirmeye katkıda bulunmalarına izin verilmesi gereken entelektüel bir zenginlik olarak görüyorum".

(S.R)[168] ise: "Deist olmadan önce deizmle hiç ilgilenmiyordum ve ona dair hiç bilgim yoktu.. Benim için deizm fikri, sahiplerinin, insanlarının ve onu savunanları vardır herhangi bir fikri gibiydi. Bana gelince, olup bitenlerle hiçbir ilgim yok, bu yüzden Ne isterse yapsın ve nasıl isterse yapsın".

Yukarıdaki verilerden de anlaşılacağı üzere önceki dönemlerde pek çok kişi ateizm veya deizm konusunda olumsuz görüşlere sahipti. Bu, eğitimin kendi içine kapalı olduğu ve diğer fikirlere açık olmadığı geleneksel eğitimin yarattığı hayali sınırlamaların varlığından kaynaklanmaktadır. Ayrıca Fas toplumunun İslam hakkında

---

[163] Kadın, Ateist, İktisat Fakültesinden Mezun, Rabat'ta yaşıyor, 22 yaşında
[164] Kadın, Deist, Felsefe Alanında Doktora Yapıyor, Fes'te yaşıyor, 35 yaşında
[165] Kadın, Deist, İktisat Fakültesinden Mezun, Kazablanka'da yaşıyor, 30 yaşında
[166] Kadın, Deist, Bioloji Lisans Öğrencisi, Fes'te yaşıyor, 24 yaşında
[167] Kadın, Deist, Liseden Mezun, Meknes'te yaşıyor, 30 yaşında
[168] Kadın, Deist, Eğitim Fakültesinden Mezun, Kazablanka'da yaşıyor, 25 yaşında

doğru bilgiye sahip olmadığı da söylenebilir, bu da bu gençlerin toplumda hâkim olan geleneksel fikirlerden etkilendikleri anlamına gelir.

Tablo 9: Ailede ve Çevrede Başka Ateist veya Deist Olup Olmama Durumu

Ailede ve çevrede ateist veya deist	Kişi sayısı	Yüzde %
Var	9	%22
Yok	31	% 78
Toplam	40	% 100

Tablo 9'e göre, deneklerin büyük çoğunluğunun %78 ailesinde ya da çevresinde ateist veya deist bir tanıdığı yoktur. %22'lik ailesinde ya da çevresinde ateist veya deist bir tanıdığı vardır. 9 deneğin hem ailesinde hem de çevresinde ateist veya deist bireyler mevcut iken, ailesinde kendisinden başka babası, kardeşi, dayısı ve kuzeni ateist veya deist olan denekler bulunmaktadır.

Fas'ta ateistlerin ve deistlerin çok küçük bir azınlık oduğunu bilirmektedir, bu nedenle, ailelerinde ateist ya da deist olan kişilerin sayısı çok azdır. Aynı şekilde, ailelerindeki ateist ve deistlerin dini düşüncelerinden etkilenen kişilerin sayısı daha da azdır. Burada, ailelerinde ateist veya deist olanların cevaplarını sunuyoruz.

(M.R)[169], deist olan aile üyelerinden birinden etkilendi, seyahatlerinde ve diğer bazı deistlerle görüşmelerinde ona çok eşlik ederdi, bu da onun ders çalışmayı bırakmasına ve özgürce kitapları okumasıyla yetinmesine sebep oldu. O bundan fazlasıyla mutluydu. Kitap okumak Dini konular için ve onları akıl ve mantıkla yürütmek, onunla sık sık temas kurmak ve entelektüel düşmanının ona aktarılması nedeniyle dini inançlarının çoğu çökmeye başladı. Dedi ki: "Ondan etkilenmemin nedeni, bilgisi ve dini meselelere yaklaşım tarzı, onları akıl ve mantıkla yürütme şekliydi. Onunla sık sık temas kurmamla birlikte, fikirleri bana cazip geldi ve bunun bir sonucu olarak da dini inançlarımın çoğu çökmeye başladı".

[169] Erkek, Deist, Felsefe Lisans Öğrencisi, Rabat'ta yaşıyor, 19 yaşında

(H.O)[170] ise: “Kuzenim ateistti ve bunu ailede kimse bilmiyordu ve ona yakınlığım nedeniyle, dinlere ve özellikle de İslam'a yönelik aşağılayıcı ifadeler kullandığını görüyordum fakat ateist olduğunu bilmiyordum. İlk başta, dine yönelik eleştirilerine karşı çıkıyordum. Fakat, zaman geçtikçe duygularım söyledikleriyle değişmeye başladı. Onunla ne zaman tartışsam kaybederdim ve inandırıcı bir argüman bulamazdım, pek çok kez kalbime şüphe girdi. Bir süre geçer geçmez, söylediği şeylere inanmaya başladım ve bu yeni eğilimde bana yardımcı oluyor ve beni konuyla ilgili bazı yazılara veya YouTube platformundaki bazı konferanslara yönlendiriyordu. Bir süre sonra aynı yolu izledim ve ateist oldum”.

Bu duruma benzer bir durum var. O da ara sıra bir şekilde bir akrabası ile tanışmıştır ve sonuçta sevgili olmuştur. (Y.H) [171]ise: “Dinle ilgili tartışmalardan hoşlanmıyordum ve bu tür tartışmalar beni hiç ilgilendirmiyordu ve sadece okumak ve bilgi toplamaya odaklıydım. Okumak için Fransa’ya gittim. Orada teyzem yaşıyordu ve kuzenlerimden biri ateist idi. Benden birkaç yaş büyüktü ve tesadüfen okuduğum iktisat bölümünün mezunuydu. Onunla zaman harcamayı seviyordum ve sık sık görüştükçe ilişkimiz gelişti. Fransız kültürü, uygarlığı ve tarihi ile ilgili konuşuyorduk. Fransa rönesansının önderlerinde tartışıyorduk. Bütün bunlar beni onun düşüncesinden ve yaşam tarzından etkiledi ve bilhassa dinsel inançlarla ilgili olarak sahip olduğum bilgileri ve algılarımı yeniden düşünmeye itti.Konuşma ve tartışma stilinden etkilendim, çünkü kendisi iş hayatında da başarılı idi ve büyük bir firmanın müdürü idi. Bu yüzden düşüncelerinden etkilendim ve kendi düşüncelerimi tekrardan inşaa etmeye çalıştım. Seçtiği bazı kitapları bana hediyet etti. O kitapları okuyunca, onun seçtiği yola da eğilmeye başladım. Fakat, hayatla ilgili bazı meseleler üzerine tartışıyorduk ”.

Deistlerden biri, kuzeninden etkilenerek deizme yönlemiştir. (J.R)[172]:“kültürle ilgili kuzenimle yüksek sesli tartışmalarım vardı ve onunla tartışmak hep beni yoruyordu. İnsanları aldatma ve zülmetme dışında bütün düşüncelere tolerans göstermeme rağmen kuzenimin dine yönelik eleştirleri ve deizm savunmalarına karşı çıkıyordum. Cevaplayamadığım bazı soruları sorarak beni sinirlendiriyordu. Çoğu zaman mantıklı argümanları değil tek doğru din olan İslam’ı savunurken duygusal argümanlarım vardı. YouTube’ta bazı videoları önerdi. Ben de o videoları izleyince

[170] Kadın, Ateist, Sosyoloji Bölümü Doktora Öğrencisi, Meknes’te yaşıyor, 31 yaşında
[171] Kadın, Ateist, Eğitim Fakültesinden Mezun, Fes’te yaşıyor, 32 yaşında
[172] Erkek, Ateist, Mühendislik Fakültesinde Yüksek Lisans Öğrencisi, Fes’te yaşıyor, 24 yaşında

şuphe etmeye başladım ve İslam'ı savunmaktan vazgeçtim. İslam kitaplarında yeni sorularımın cevaplarını aramaya başladım ama bulamadım. Dine yönelik şuphelerim her gün daha da artıyordu. Sonra kuzenime gittim ve yeni şüphelerimi anlattım. Bu da din konusunda bir dönüşüm aşamasıdir. Bugüne kadar da cevapları arıyordum ve peygamberlere olan inancımı kaybettim".

Bir diğer deneklerin ailesinde bir ateist vardı, ancak o da ateizme yönelmeye kadar bunu bilmiyordu, yani ilgili kişinin ateizme yönelmesi, ailesindeki bir ateistin etkisinden kaynaklanmamıştır. İlgili kişi olan (L.A)[173] bunu şöyle anlatıyor: "Ateizme yöneldikten sonra, kuzenlerimden birinin ateist olduğunu öğrendim ve onun ateist olduğunu hiç düşünemezdim ama ailem ateizme yönelmemi öğrendikten sonra, ailenin fertleri eleştiriliyordum, kuzenim bunu öğrenince bana yazarak motive etti ve Bana toplumun bu yaklaşımı benimsememe müsamaha göstermeyeceğini söyledi. Aynı zamanda, bol bol okumam ve öğrenmem gerektiğini söyledi. Onunla tanıştıktan sonra onun da ateist olduğunu öğrendim".

Daha önce de belirtildiği gibi, aile ortamından ateist ya da deist fikirlerden etkilenenler çok azdır.İçinde ateist ya da deist düşünce olan bir Faslı aile bulmanız çok nadirdir. Fas'ta, belirli bir süreçte sosyalist ve komünist akımlarından etkilenen az sayıda aileler dışında ateist ya da deist aile bulmak çok zordur. O tür ailelerde birden fazla ateist bulunur ve çoğu zaman bütün çekirdek aile ateist olur, Ateizme yönelme tarihi marksist/sol kültürle yetiştirip aileler içinde olmaktadır.

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere ailesinde ve çevresinde ateist veya deistlerin bulunduğunu söyleyen onlardan etkilendiğini beyan etmiştir. Etkilenme, düşüncelerin değişmesi ve sorgulanması anlamında olduğu gibi deneklerin çevresindeki ateist veya deist bireylerden cesaret alması anlamında da gerçekleşmiştir.

Bugünün Fas toplumunda ve İslam toplumlarında ,marksist içe kırılma sebebi ile bir düşünce ve tolerans eksikliğinden kaynaklandığını belirtiyor.

Araştırmaya katılan deneklerin çoğu çevrelerinde ateist veya deist olmadığını belirtmiştir. Cevaplarından anlaşılabilecek üzere bu konu hakkındaki düşünceleri, salt başkalarının taklidi ve takibi değil, kanıta ve delile dayalı olduğunu belirtmeye çalışmaktadırlar .

[173] Kadın, Ateist, Sanat Fakültensinden Mezun, Rabat'ta yaşıyor, 30 yaşında

Tablo 10: Travmatik Bir Olay Yaşayıp Yaşamama Durumu

Travmatik Bir Olay yaşama	**Kişi sayısı**	**Yüzde %**
Evet	12	% 30
Hayır	28	% 70
Toplam	40	% 100

Araştırmamıza katılan deneklerin %30'si bu süreçte travmatik bir olay yaşadığını dile getirirken, %70'i böyle bir tecrübesi bulunmadığını belirtmiştitr.

Dengesiz aile ilişkileri, ebeveyn boşanması, sevgilinin ölümü, trafik kazaları, tecavüze maruz kalma gibi olaylar, travma reaksiyonları adı verilen geçici kişilik bozukluklarına neden olabilir. Bazı kişilerde bu olayların etkileri uzun süreli bir kişilik bozukluğu olarak ortaya çıkar. Travma yanıt semptomları, olayın ciddiyetine, türüne, beklenmedik oluşumuna veya önceden hazırlıklı olmasına ve olaydan geçen bireyin karekterlerine bağlı olarak değişebilir.[174]

Sosyal dünyanın dengesiz algılanması bireye din değiştirme konusunda etki eden etmenlerdendir. Kişi böyle durumlarda kimlik bunalımına, hayatın anlamsızlaştığı düşüncesine kapılabilir. Yaşanan travmatik olaylar, bireyin dini anlamda değişim yaşamasına sebep olabilir.[175]

Bir soruya cevap olarak: hayatınızda İslam'ı terk etmenize neden olan bir travmatik olay yaşadınız mı? Farklı cevaplar vardı. Ancak çoğu hayatında çok fazla acı çektiğini söyledi, bazıları başına gelen travmatik olayları bildirdi, bazıları da normal acı çekti ve bu birçok insanın günlük hayatında alıştığı acılardır; ebeveyn ölümü, sevgili kaybı, ilişkinin başarısızlığı veya bir kişinin inancını etkileme düzeyine gelmeyen acı veren şeylerdir.

Travma olayları geçirenlerden biri olan (F.D)[176]arkadaşlarıyla eğlence gezisinde iken babası, annesi ve bebek kardeşi, evinde çıkan yangın nedeniyle hayatını

[174] Amr eş-Şerîf, Ateizm Psikolojik bir Sorundur, Yeni Kitap Yayıncılığı ve Dağıtımı Kahire/Mısır, Birinci baskı, 2016,s 63.
[175] Zavalsız Sinan, Türkiye'de Hıristiyan Olan Müslümanlar: Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma (1990-2010), Ankara 2017, s. 290
[176] Erkek, Ateist , Felsefe Lisans Öğrencisi, Kazablanka'da yaşıyor, 22 yaşında

kaybettiler: “Bu yaşadığım acı aşırı zor geldi, habere inanamadım ve inanmak da istemedim… Hayal ettiğim bir iş kurmak için babamla anlaştım, ve annem de bizi hep motive ediyordu ..Annem ve babam gençti, henüz kırk yaşını geçmemişlerdi, beni şok eden şey buydu. Onları kaybettikten sonra, psikolojik krize girdim ve o piskolojik krizden ateist olarak çıktım.”

Bir travmatik olay yaşayan deistlerden biri olan (M.J)[177] yaşadıklarını, şu şekilde anlatıyor: « Bir süre önce travmatık bir olay yaşadım. Yaşadığım bölgede bulunan su barajlarından bir tanesinde boğuluyordum ve beni kurtaran arkadaşım, beni kurtarırken su akıntısında hayatını kaybetti. Bu olaydan sonra düşünce tarzım ve hayata bakışım tamamen değiti. Beni kurtarmaya çalışan o arkadaşımın hayatını kaybetmesi beni şok etti ve acım büyüktü. Bu olaydan sonra, uzun sürmüş bir piskolojik kriz geçirdim. Olayı hatırlayınca çok ağlıyordum. Hiçbir hevesim kalmadı. O olayın etkisi hala devam ediyor ve dini inacımı da etkiledi.”

(M.Y)[178] ise bir travmatik olay yaşamasına rağmen o olayı dini düşünceleri üzerine hiçbir etkisi olmadığını şöyle anlatır:“Çocukken babamı kaybetmem beni şok etti ama bunun dini inancım üzerine hiçbir etkisi yoktur.”

Deneklerin vermiş olduğu cevaplara bakılarak, Araştırmada yer alan deneklerin %36’si travmatik bir olay tecrübesine sahiptir. Buna göre, ciddi bir kaza, yakın akrabaların peşpeşe ölümü, şiddetli ailevî sorunlar, anne-baba boşanması, Boğulma kazasında arkadaş kaybı, annesindan uzak büyüme, genç yaşta babasız kalma gibi farklı travmatik olaylar sözkonusudur.

Katılımcıların yaşadığı Travmatik bir olay, çatışma psikolojisi yaratarak dine karşı güvensizlik yaşamasına ve düşüncesinde yıkıcı bir etkiye neden olmuş olabilir. Katılımcıların ani bir şekilde dini bütünlüğünün bozulması ve dine değişimin nedeni zihinsel ve toplumsal olmaktan daha çok şiddetli duygusal bir kökene dayanmaktadır. Onlarn yaşadığı travmatik olay her şeye küsmesine ve inandığı değerleri reddetmesine neden olabilir.

---

[177] Erkek, Ateist , Eğitim Fakültesinden Mezun, Meknes’te yaşıyor, 29 yaşında
[178] Kadın, Ateist , Sanat Fakültensinden Mezun, Meknes’te yaşıyor, 25 yaşında

Tablo 11: Deizme, Ateizme Yönelmeden Önce Durumu.

Siyaset bağlantısı	**Kişi sayısı**	**Yüzde %**
Evet	15	% 37
Hayır	25	% 63
Toplam	40	% 100

Tablo 11'e göre, çalışmamızda yer alan deneklerin %63'ü siyasî bir düşünceye sahipken %37'sı böyle bir organizasyonun içinde yer almadığını ifade etmiştir.

Başlangıçta, Fas'taki sosyal ve politik koşulları ve o koşulların dini düşünceleri üzerindeki etkilerine değinildi ve bundan, ve tıpkı diğer Arap ülkeleri gibi Fas da Batı'dan gelen küresel siyasi düşüncelerden etkilenmiştir. O batılı düşünceler coğrafi sınırları aşarak ve Arap ülkeleri de dahil olmak üzere dünyanın birçok ülkeye girdi. Böylece, marksist yönelişlik Fas elitinin özellikle siyasi alanda faaliyette bulunan entellektüeller Fas'a girdi. Bu yeni ideoloji sayesinde Fas'ta ateizm, materyalizm, ve komünizm gibi fikirler doğdu ve hatta ateist parti ve örgütler kuruldu. Fas Komünist Partisi ve Kazablanka'daki örgüt "İleriye Doğru" ve 23 Mart gibi örgütler kuruldu. Bu kuruluşların ortaokullarda ve üniversitelerde öğrencileri vardı, bu da ateizm ve deizm kültürünün yayılmasına neden olan en önemli faktörlerden biridir ve o partiler ve örgütler diğer partilerden daha fazla katkıda bulunmaktadır[179].

Bu parti ve kuruluşlardan bazıları isimlerini değiştirseler de var olmaya devam ettiler.Aralarında bizim için siyasi pratikle derinden ilgilenen ve iştirak eden bir nesil yetiştiren erkekler ve kadınlar vardı. Fakat, yetiştirilen o kuşak çok azdır. Yine de biz onlardan birkaç kişiye ulaştık ve mülakat yaptık. Onlardan biri, gençliğinden beri siyasete katılan ebveynlerin bir kızı olan (N.K)[180] ile görüştük. Diyor ki: "Babam da sol bir partinin aktif bir üyesi olduğu için bir süre hapishanede kaldı.Ve babamın sol görüşlerinden çok etkilendim. Ben de babamın solcu eğiliminden tetkilendim ve partide aktif bir üye oldum ".

[179] Konu, Mohamed Darif'in "Muhalefet Bağlamından Konsensüs Bağlamına Fas Siyasi Partileri" kitabında detaylandırılmıştır. Fas Kazablanka'daki yayınn evi. İlk baskı 2001

[180] Kadın, Deist, Felsefe Alanında Doktora Yapıyor, Fes'te yaşıyor, 35 yaşında

(W.B)[181] da bir solcu partinin bir üyesi olarak siyasete katılmıştır. Diyor ki: “Bir solcu partinin aktif bir üyesi olarak siyasi tecrübem var, o partinin ilkelerine inanıyordum ve saygı duyuyordum ve, onu kuran adamların fikirlerini okuyordum ve ezberliyordum. Ama parti liderlerinin ve yapılarının parti ilkelerine ve sloganlarına bağlı olarak davranmadıklarını görünce partiden ayrıldım ve siyasi tecrübem sona erdi”.

(N.S)[182] 'ye gelince, İslami bir partiye üyeydi ve Kısa bir süre sonra aktif üye olduktan sonra partiden ayrılmaya karar verdi, Dedi ki: “İslami retorik kullanan bir siyasi partiyle samimi bir ilişkim vardı ve onunla büyük hayaller kurdum ve bununla çok uğraştım ve ülkemizde yaşadığımız kriz durumlarına aslında siyasi bir çözümü olduğunu düşünüyordum. Parti liderliği içinde sık sık oportünistler gördüm ve bunun tüm partilerde mevcut olduğunu söyliyordum.Ancak zamanla, tüm liderler arasında bu fırsatçı davranışı keşfetmeye başladım,Ve sloganlarıyla çeliştiğini ve sadece dini söylemi demagojik bir politika olarak kullandığını biliyordum.Ve bu benim ateizm doktrinini seçmem için bir sebepti ”.

Deistler arasında, belirli bir süre siyasi deneyime sahip olan ve onlardan ayrılan (N.S)[183] vardı. Diyor ki: “Günlük gazeteleri beğendim ve sık sık siyasi yazıları okurdum, özellikle de politikacıları eleştiren yazılar. Ayrıca parlamento oturumlarını dinlerdim ve politikacıların ve parti sekreterlerinin çalışmalarını ve programlarını sunarken yaptıkları konuşmaları takip etmekten keyif alırdım. Bu yüzden siyaset dünyasına bu bölümden girmeyi sevdim ve Arap ülkelerindeki siyasetçilerin ikiyüzlülüğü, aldatmacaları ve yalanları hakkında yakından tanıdığım dört yıllık bir deneyimin başlangıcıydı. Aynı şekilde, bazı dürüst siyasetçilerin, fazla soru sordukları ve eleştiri yaptıklarından dolayı parti içinde kabul görmediklerini öğrendim. Solcu bir partiye mensuptum ama sol kanattan hiçbir eser yoktu ve sadece kendi çıkarına baktı ve ülkedeki sorunlara karşı çözüm önerlerini görmedim, sonra istifa ettim ve çekildim”.

Görüştüğümüz kişilerin çoğu siyasi hayatla ilgilenmiyorlardı ve parti mensubiyetleri yoktu. Bundan ziyade, o kişilerin depolitizasyon fikri savunuyorlar ve büyük bir kısmı, siyasi hayata katılma, pastadan bir payı almaktan başka bir şey olmadığını görüyorlardı. Aynı şekilde bütün partilere yönelik eleştirel bakış açılara sahiplerdir. Buna rağmen o partilerden belirli kişilere saygı duyuyorlardı. Mesela,

[181] Erkek, Ateist, İktisat Fakültesinde Yüksek Lisans Öğrencisi, kazablanka’da yaşıyor, 28 yaşında
[182] Erkek, Ateist, Eğitim Fakültesinden Mezun,Meknes’te yaşıyor, 32 yaşında
[183] Kadın, Ateist, İlitişim Fakültesinden Mezun, Fes’te yaşıyor, 30 yaşında

(H.O)[184] ise : “bütün Fas partileri kendi öz çıkarları peşindedir, fakat o partiler içinde az sayıda belirli kişiler durumları düzeltmeye çalışıyorlar ama boşuna uğraşıyorlardır. (N.Z)[185] (L.B)[186] hem fikirdedirler.

Deneklerin vermiş olduğu cevaplara bakılarak, çoğunun siyasi bir ilişkisi yoktu ve bu birçok nedenden ötürü: kendi çıkarlarına hizmet ediyorlar, yozlaşmışlar, ikiyüzlüler ve diğer nedenlerle, ve bazıların siyasi bağları İslami ya da solcu vardı, ancak aynı sebepler ler için çoğu siyasetten ayrılmaya karar vermiş.

Katılımcıların cevaplarından, ateist duygu ve düşünceleri uyandırmada çeşitli bilişsel güdülerin ve faktörlerin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar şu şekilde sınıflandırılabilir: “Haz duygusu”, “taklit”, “kimlik kazanma”, “bilgi arzusu”, “ölümle yüzleşme isteği”, “siyasi fikirlerden etkileme”, “ahlaki kötülükler” ve “acı deneyimler”.

Tablo 12: Ateist veya Deist Olma Yolunda ilk adım

Karar verme	**Kişi sayısı**	**Yüzde %**
Kur’an’ı sorgulayarak	9	% 22
Bilim ve felsefe okuyarak	12	% 30
Müslümanları sorgulayarak	8	% 20
Yaratılışı sorgulayarak	7	% 18
Ateist veya Deistler vasıtasıyla	5	% 10
Toplam	40	% 100

Tablo 12’e göre, çalışmamızda yer alan deneklerin %22’si Kur’an’ı sorgulayarak, %30’si bilim ve felsefe okuyarak, %20’si Müslümanları sorgulayarak, %18’si yaratılışı sorgulayarak, %10’sı ateist veya deist insanlar vasıtasıyla, %16’sı ateist veya deist insanlar vasıtasıyla. Deneklerin sorgulama ve araştırma biçimlerini kendi anlatımlarıyla örneklendirmek faydalı olacaktır.

184 Kadın, Ateist, Sosyoloji Bölümü Doktora Öğrencisi, Meknes’te yaşıyor, 31 yaşında
185 Kadın, Ateist, Liseden Mezum, Fes’te yaşıyor, 26 yaşında
186 Kadın, Ateist, Hukuk Fakültesinden Mezun, Rabat’ta yaşıyor, 25 yaşında

İnsanlar dini bilgileri farklı kaynaklardan elde etmektedirler ve bu kaynakların bazılarından daha fazla etkilenmektedirler. Dini bilgileri elde etme konusunda etkili olan unsurlar da kişiden kişiye, toplumdan topluma farklılık göstermektedir[187] .

(J.R) Dinden vazgeçmenizin ve ateizm düşüncesini benimsemenizin nedenleri nelerdir?[188], sorusuna Kuran'ı okuduğunda içerisinde birçok çelişki ve anlaşılmaz birçok fikir bulduğunu, fıkıh ve tefsir alimleri Kuran'ı kendi düşüncelerine göre açıklarlar ve onların yorumlarını kabul etmemiz için bizi zorlarlar. Hem (S.K)[189] hem de (S.S)[190], " Kuran'ın yüzyıllar önce yazıldığını, zamanın değiştiğini ve tarihte insanlığı birçok aşamadan geçiren büyük olayların meydana geldiğini söylerler. Bu konuda ikisi de hemfikirdi. Ayrıca Kuran, indiği dönemi anlasa ve o günün sorularını cevaplasa bile çağımızın sorularını cevaplayamaz ve hatta anlayamaz bile. Bunun kanıtı Müslümanların Kuran'da ilmî icâz dedikleri şeydir. Bilimsel teoriler, zihinsel ve deneysel olgulardan bahsetmeyen bu kitabın en büyük açığı budur. Bazı hadisleri ihtiva etmesine rağmen bilimsel, objektif ve derinlemesine araştırma yaptığı anlamına gelmez".

(Y.H)[191] ise: " Kuran'la ilgili esas sorun, ilk defa cem' edilmesi ve tedvin edilmesiyle birlikte başlar, bu nedenle Kuran'ın ilk toplanma aşamasında, bugün Müslümanların sahip olduğu bu kitabın doğru olduğuna yönelik kabul edilemeyecek pek çok durum vardır. Kur'an, tek kitapta birleştirilmiş bir kitap olarak inmedi ve tek bir Kuran da yoktu. Tedvin etme ve çoğaltma sürecine gelindiğinde toplum arasında büyük bir fark vardı. Öyle ki ilk Müslüman halifelerinden biri olan Osman b. Affân birçok nüshayı yakmış ve sadece tek bir nüsha bırakmıştı. Müslümanlar, geri kalan Kur'an'ları neden yaktı? Ve neden bu Kur'an zorla kabul ettirilmeye çalışıldı? "

(M.R)[192] şöyle ekledi: " Nitekim müfessirler kuran'an yorumlanmasında büyük bir ihtilafa düştüler. Bazıları ondan bazı şeyleri inkâr ediyor, dolayısıyla bazı ayetlerin gereksiz olduğunu söylüyordu. Bu grup başka bir gruba karşı çıkıyor, sonra bazıları Kur'an'ın bir kısım sözlerinin özel anlamlar taşıdığını söylüyor, başkaları ise buna itiraz

---

187 Hayri Erten, Azerbaycan Üniversite Gençliğinde Dini Hayat (Bakü Devlet Üniversitesi Örneği), İdeal Usta Basım Yayın, Konya 2008s. 252.
188 Erkek, Ateist, Mühendislik Fakültesinde Yüksek Lisans Öğrencisi, Fes'te yaşıyor, 24 yaşında
189 Erkek, Ateist, Sosyoloji Bölümü Yüksek Lisan Öğrencisi , Rabat'ta yaşıyor, 28 yaşında
190 Erkek, Ateist, Hukuk Fakültesinden Mezun, Fes'te yaşıyor, 30 yaşında
191 Erkek, Ateist, İktisat Fakültesinden Mezun, Kazablanka'da yaşıyor, 30 yaşında
192 Erkek, Deist, Felsefe Lisans Öğrencisi, Rabat'ta yaşıyor, 19 yaşında

ediyordu. Dolayısıyla Kuran, ehli arasında bile çelişkili ve tutarsız olduğu görülüyor, ispat ve nefiy bir arada bulunuyor, öyleyse nasıl doğru bir kitap olabilir ve kalp ile akıl onunla nasıl rahat olur?”

(A.B)[193] ise :“Kur’an'ın Müslümanlar için birincil kaynak olduğunu ve onun metinlerinin kesin olarak ispatlandığını, ondan sonra gelen diğer tüm metinlerin ona dayandığını ve fıkıh âlimlerinin içtihatlarının tümü buna dayandığını ekledi. İçinde bu kadar çelişki ve tearuz varsa, o zaman diğer naslar neyin üzerine inşa edildi? Doğal olarak çelişen ve tearuzda bulunan tesadüfler dışında doğruluk ve sağlıkla kesişmeyen ve son yanılan olmalıydı. İşin garip tarafı şu ki, buna rağmen Müslümanlar bugün hala başkalarına meydan okuyorlar ve başkalarının aynı şeyi yapamadıklarına inanıyorlar. ”

(W.B)[194], (H.O)[195], (A.J) [196]ve başkaları, aynı soruya - ki bu dinden vazgeçme sorusudur - felsefe, sosyoloji ve tarihsel eleştiri kitaplarını incelemeye devam etti. Felsefe, sosyoloji ve tarihsel eleştiri kitaplarını okumak zihni aydınlatır, güçlü bir cesaretle birçok soruyu gündeme getirir, bir kişiye sahip olduğunu yeniden düşündürmeye değer ve inanılan her şeyi kapsamlı bir şekilde gözden geçirmeye değer. Felsefe, acıtan soruyu sorma sanatıdır. Felsefe, matematiksel, fiziksel ve çeşitli doğa bilimleriyle, bir grup kavramın yeniden tanımlanmasında ve yeni düşünme biçimlerinin formüle edilmesinde önemli bir rol oynamıştır.

(W.B) [197]şöyle diyor:“ Pek çok felsefe ve mantık kitabı okuduktan sonra, artık sabit ve sağlam bir düşüncenin varlığına inancım kalmadı ve değişimi kabul etmeyen kesin hususlar vardır. Daha ziyade, tek ve sürekli inancım değişimin, istikrarsızlığın varlığı haline geldi ve dindarlık düşüncesi ile dinin sapkınlıklarını bu şekilde bıraktım ”.

Aynı düşünceleri paylaşan (A.J)[198] de:“ Zihin, felsefe ve tarihsel eleştiri kitaplarıyla olgunlaşmasını ve rasyonalizasyonunu tamamladı, felsefe kitapları ve tarih eleştirisi olmasaydı, insan cehalet içinde kaybolurdu. Avrupa şimdiye kadar karanlık çağlarda yaşamaya devam etti ve Kilise insanlar üzerindeki hakimiyetini kontrol etmeye ve onlara hoşgörü dağıtmaya devam etti. Din adamları zenginliklerini yalanlar ve

---

193 Erkek, Ateist, Eğitim Fakültesinden Mezun, Meknes’te yaşıyor, 32 yaşında
194 Erkek, Ateist, İktisat Fakültesinde Yüksek Lisans Öğrencisi, Kazablanka’da yaşıyor, 28 yaşında
195 Kadın, Ateist, Sosyoloji Bölümü Doktora Öğrencisi, Meknes’te yaşıyor, 31 yaşında
196 Erkek, Deist, Bioloji Lisans Öğrencisi, Fes’te yaşıyor, 24 yaşında
197 Erkek, Ateist, İktisat Fakültesinde Yüksek Lisans Öğrencisi, Kazablanka’da yaşıyor, 28 yaşında
198 Erkek, Deist, Bioloji Lisans Öğrencisi, Fes’te yaşıyor, 24 yaşında

aldatmacalarla inşa etmeye devam etti. Eğer Jean-Jacques Rousseau, Thomas Hobbes, Immanuel Kant, Montesquieu, Descartes, Bacon, Derrida ve diğer doğa bilimciler, fizikçiler ve hukukçular olmasaydı, Avrupada aydınlanma, modernite ve sonrasını göremezdik. Medeni devleti, sivil toplumu, demokrasiyi ve diğerlerini göremezdik".

(H.O)[199]:"Arap toplumlarının bugün hâlâ dini cehaletle ve inanç hurafeleriyle savaşması gerekiyor. Bahsedilen geleneksel dini söylemlerden kesilmedikçe, doğru bir düşünceye ve selim bir akla sahip olmayacaktır".

(S.R)[200], aynı doğrultuda şunları söyledi: "Belgeyle ilgili çalışmasındaki tarihsel eleştiri metodolojisinde, dini metinleri ele aldı, eksikliklerini ve zayıflıklarını açıklığa kavuşturdu ve tarihin en güçlüler tarafından kendi çıkarları, devletleri ve dinleri için yazıldığını belirtti. Bu nedenle tarihte içeriği cennet, cehennem, kabir vb. şeyler hakkında konuşan ve efsanelerle dolu kitaplar birikti. Bunun nedeni, yanlış rivayetlerin kaldırılması, sadece doğru olanların kabul edilmesi için eleştiriye dayanan ve tarihsel anlatıların elenmesine dayanan tarihsel bir yaklaşımın olmamasıdır. Daha ziyade din adamları, bilim, felsefe ve mantık kitaplarına ulaşıyor, onları büyük yığınlar halinde topluyor, sonra onları ateşe veriyordu. Eser sahiplerini ve okurlarını takibe alıyor, yazı yazmalarına engel oluyor ve hatta onları öldürebiliyordu. Örneğin İbnü'l-Mukaffa öldürüldü ve başkaları da sapkınlık ve inançsızlıkla itham edildi. Bazı ateistler ve deistler aynı soruya cevaplarını şöyle verdiler: Bunun nedeni, dinlerin, örneğin yaratılış gibi büyük varoluşsal ve evrensel sorulara doğru ve bilimsel cevaplar sağlayamamasıdır".

(M.J)[201] ise : "Dinin yaratılışı yorumlaması çok batıl bir inançtır ve ilk çağlarda insanın oluşumu veya yaşama yönelik bilimsel araştırmaları yoktur. Modern bilim ve fosil biliminin yazdığı evrim sözünü sadece reddetmekle yetinmiştir. Ancak bugünkü coğrafi koordinat sistemi sayesinde ve dikkatli araştırma yöntemiyle buna cevap verebildi. Şu anki insan yaşının 300 bin yıl olduğu Yusufiyye bölgesindeki Irhoud Dağı'nda bulunan Homo Sapiens'in en eski geçmişini tespit edebildi. Bu araştırma ve inceleme bize dinler tarafından yapılmadı. Bu tür şeyleri ve gerçekleri bilmek insan bilincini yeniden şekillendirmeye değer".

---

199 Kadın, Ateist, Sosyoloji Bölümü Doktora Öğrencisi, Meknes'te yaşıyor, 31 yaşında
200 Kadın, Deist, Eğitim Fakültesinden Mezun, Kazablanka'da yaşıyor, 25 yaşında
201 Erkek, Ateist, Eğitim Fakültesinden Mezun, Meknes'te yaşıyor, 29 yaşında

(M.M)[202] şöyle dedi: “Darwin'i insanlığın yaratılışında ve gelişmesinde okumaya başladığımdan beri, varsayım olarak sahip olduğum şüphe ve eleştiriyi kabul etmeyen birçok fikri gözden geçirmeye başladım, Özellikle Kuran'daki yaratılış hikâyesi söylemde çok yüzeysellik ve yapılandırmacılık içerdiğinden, Kuran ayetlerinin mahiyeti kanıta dayalı olmaktan çok açıklayıcı olduğu için örneğin Kuran'da: “*Yeryüzünde gezip dolaşın ve Allah'ın ilk yaratılışı nasıl başlatıp devam ettirdiğini görün*”[203] ya da “*Sonra ona düzgün bir şekil vermiş ve ruhundan ona üflemiş; sizi kulak, göz ve gönüllerle donatmıştır. Ne kadar da az şükrediyorsunuz!*”[204] Bu ayetler ve Kur'an'ın diğer ayetleri, Darwin'in doğal seleksiyon yoluyla canlı türlerinin evrimi teorisinin aksine, rasyonel bir delil veya arkeolojik araştırma mekanizmalarına ve biyolojik çalışma yöntemine dayanan mantıksal bir akıl yürütme içermemektedir. Bu düşünce insanlarda genlerin ve kalıtsal kromozomların gelişimi hakkında derin ve doğru bir anlayış sağladı. İki açıklama arasında büyük bir fark söz konusudur. Bir insanın yaşadığı çevrede ateistlerin varlığına ilişkin diğer nedenler ya üniversite, ya medya ya da başka türlü öğrenilir ”.

(T.M)[205] ve (S.K)[206] gibi bazı görüşmecilerin söylediği şey de buydu:“ Birincisi, ateist düşünceden etkilendiğini söylediği yer üniversitedeki bir arkadaşı kanalıylaydı. Bu meslektaşı, sık sık felsefe ve düşünce kitaplarını okurdu ve felsefe kitaplarında bulduğu büyük soruları sorarak, hiç bitmeyen araştırma arzusunu tatmin etmek için hukuk departmanından felsefe departmanına geçen”. (R.S)[207] de dahil olmak üzere bazı arkadaşlarını etkiledi.

Deneklerin vermiş olduğu cevaplara bakılarak, bu mülakatta temasa geçilenlerin çoğunun, bazı istisnalar dışında çok zayıf bir İslam bilgisine sahiptir. Dahası, İslam'ı veya diğer dinleri bilmek de istemiyorlar ve bu konuyu araştırmayı zaman kaybı olarak görüyorlar. Buna rağmen dinlerle ilgili hazır hükümler verirler. Dinlerin zihinleri uyuşturdukları, zulmü meşrulaştırıldıkları ve böylece zalim yöneticilere diz çökmüş halklar ortaya çıktığı şeklinde bilgiler verirler. Onlara göre din, kişisel bir seçimdir ve toplumun tüm siyasi ve sivil kurumları dahil edilemeyecek gerçeğinin yanı sıra yalnızca iktidara ulaşma mekanizmasıdır.

---

[202] Kadın, Ateist, Sosyoloji Bölümü Lisans Öğrencisi, Fes'te yaşıyor,1 7 yaşında
[203] Ankebût Suresi 29/20.
[204] SecdeSuresi 32/9.
[205] Erkek, Ateist, Felsefe Lisans Öğrencisi, Rabat'ta yaşıyor, 22 yaşında
[206] Erkek, Ateist, Hukuk Fakültesinden Mezun, Kazablanka'da yaşıyor, 34 yaşında
[207] Erkek, Deist, İktisat Fakültesinden Mezun, Kazablanka'da yaşıyor, 30 yaşında

Katılımcılar bilim ve felsefeye de atıfta bulunur; ikisinin insanları birçok konuya ikna ettiklerini, evrenin ve canlıların tüm gizemlerinin modern bilim ve bilginin yorumlarıyla çözüleceğine dair güçlü bir inançları olduğunu söylerler. Ayrıca ateist düşünceyi benimseyenler tarafından bilimin yorumlarının mutlak bir gerçek olarak benimsenmesinin ve kabul edilmesinin bilimsel dogmatizme işaret ettiğini ve bu nedenle bilim, insanın ve etrafındaki dünyanın bazı sırlarını ortaya çıkarırken birçok şeyi anlamamızı da sağladığını ifade ederler.

Bu durum katılımcıların , kişilik özelliğinden ileri gelebilebilir. Rokeach'ın, dar kafalılık veya zihnin yeni fikirlere kapalı olması şeklinde tanımladığı dogmatizmin genel bir kişilik özelliği olduğunu bunun yeni bilişsel sistemler meydana getirme, problem çözme, katılık, dinî ve politik sistemlerle alakalı bir durum olduğunu söylemektedir. [208]

Ayrıca, yukarıda bahsedilen katılımcıların bilime teslim olmaları, bilinçsizce bir kutsala bağlanma ihtiyacından kaynaklanıyor olabilir. Bu, kusur korkusu, yoksunluk hissi ile yakından ilgili olabilir, çünkü hastalık ve doğal afetler gibi birçok şeyi açıklayan bilim açıklamaları ateistlerin ve deistlerin merakını ve ihtiyacını gidermeye çalışır. Dini izahlar anlama ihtiyaçlarını doyurmadıkları görmek mümkündür. Bu bilinmezliğin doğurduğu çaresizlik, kaygı ve gerilim duygularından kurtulmak amacıyla müspet bilimlere sığınmaktadırlar. Bu pozitif bilimlerle elde edilen bilgilerle bahsi geçen bu ruhsal baskılarını gidermekte etkili olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü bilinmeyen şeyler insanı her zaman korkutmakta ve çaresiz bırakmaktadır. Bilime bağlı oldukça bilinmeyenler azalacak; korku azaldıkça gerilim ve kaygı durumları da ortadan kalkacaktır.

3.4 Deist ve Ateistlerin İslam Din ve Düşüncesinden Eksik Kabul Ettikleri Hususlar

Bu bölümde, dinsizliğin taraftarlarına vadettikleri ve İslam'da bulamadıkları şeyler bağlamında kendi inançlarında gördükleri rahatlık tartışılacaktır. Bu çerçevede şöyle entelektüel bir soru ortaya çıkmaktadır: Ateizm genel olarak kişisel bir inanç mı yoksa sadece dinin birçok zincirinden bir kaçış mı?

[208] Milton Rokeach, The Open and Closed Mind. New York: Basic Book (1970). s. 73-82

Özellikle ateistlerle deistler arasında bazı ortak noktalar kaydedilmiştir, bunlardan en önemlisi hayatta herhangi bir sınırlandırma, kısıtlama veya kırmızı çizgilerinin olmamasıdır. Sanki düşüncelerini ve duygularını çevreleyen ağır bir yükten kurtulmuşlar gibi bir görüntü vermeye çalışırlar. Dostoyevski'nin söylediği de buydu aslında: Tanrı ölürse, her şey mubah olur.[209]

Tablo 13: Ateizm ve Deizm Kişisel Bir Tercih Mi? Yoksa Dinin Emirlerinden Kısıtlamasından Kaçış Mı?

Ateizm ve Deizm'i Nasıl görüyorsunuz?	**Kişi sayısı**	**Yüzde %**
Kişisel Bir Tercih	25	% 63
Dinin Birçok Kısıtlamasından Kaçış	15	% 37
Toplam	40	% 100

Tablo 13'e göre, çalışmamızda yer alan deneklerin %63'ü Kişisel Bir Tercih, %37'sı Dinin Birçok Kısıtlamasından Kaçış ifade etmiştir.

Ateizm ve deizm hakkında genel ve soyut bir fikirsel çerçevede sorulan soruda, ateizm ve deizm kişisel bir inanç mı yoksa sadece dinin birçok kısıtlamasından bir kaçış mı? Bu soruya yönelik farklı cevaplar verildi. Bazıları ateizmin dikkatli bir araştırma ve bilgiden kaynaklanan kişisel bir inanç olduğunu, bu nedenle dinlerin vaatlerinden korkanlar onu kolayca terk edemeyeceklerini ve zira onun derinlere nüfuz ettiğini söyledi.

Diğerleri, sorunun her bir kişide ayrı olduğunu, onun sosyal ve psikolojik durumu ile ilgili olduğunu söylediler. Bazen bazıları için tamamen kişisel bir tercih olabilir ve diğerleri için sadece amaçlanan bir deneyim olabilir ve başkaları için de inanç ve inançsızlık arasında orta bir aşama olabilir. Yani ateizm, iki taraf arasında bir şüphe aşaması ve arabulucu bir kafa karışıklığı oluşturabilir. Buna dayanarak, röportaj yapılanların çoğunun cevapları bu yöndeydi.

[209] Fyodor Dostoyevski, Karamazov Kardeşler, çev. Sami ed-Derûbî, Tanvîr Basım ve Yayınevi.

(A.M)[210] cevabında ise: “Benim için dini terk etmek genel ve soyut bir fikirdir, sadece sorumlu ve rasyonel bir kanaatten kaynaklanır. Çünkü dindar bir toplumda büyümüş, sözünü ve vaatlerini bilen ve sonra onu hasta bir psikolojik durum dışında, sebepsiz bırakan hiç kimse olmadığı içindir. Din eğitimi insana körü körüne itaat ve dine boyun eğme durumu aşıladığından, ciddi araştırma ve dürüst bilgi ile çözülmemiş olsaydı, kişi dine ve topluma karşı isyanını önemsiz nedenlerle ilan edemezdi ”. Bu aynı zamanda (W.B)[211], (S.S)[212] ve diğerleri gibi görüşülen kişilerin çoğunun görüşüdür.

Diğerleri, örneğin (M.B)[213] ise:“ Sosyal oluşumun değiştiğini ve çağdaş toplumlarda hiçbir şeyin kutsal kalmadığını ve özellikle dini söylemlerin zayıflığı ve ihtilaflı olması nedeniyle tartışmaya konu olmadığını söylediğinde, onlara karşıt ifadelerle itiraz ettiler. Dahası, çağdaş iletişim devrimi tarafından tartışılmayan veya eleştirilmeyen hiçbir şey bırakmadı. Pek çok insanın dindarlığını sadece bir formalite yapan şey, dini söylemin hakikatini hissetmedikleri ve direktiflerini ve sorumluluklarını umursamadıkları anlamına gelir. Bu insanlar sadece tecrübe ya da eğlence uğruna dinlerini terk etmekte sorun yaşamayacaklar ve ateizme girerlerse ateizmleri de ciddi ve kurucu bir ateizm değildir. Burada şöyle üçüncü bir düşünce vardır: Gençlerin zihnini müthiş bir hızla işgal eden birçok fikir olduğu, bunların zevk, lezzet ve isyan düşünceleri olduğu, dindar olsalar da hayatın zevklerine ve hazzına duydukları iştahlar, onları dinde caiz ve haram olan bir ikileme sokmaktadır. Sonuç olarak, bunların ateizmi epistemolojik, entelektüel temel bir ateizm değil, belirli arzuları tatmin etmek için yapılan ateizmdir”.

(M.R) [214]ise : “ Pek çok genç ateizmi seçiyor çünkü ateizmde hiçbir kısıtlama ya da koşul yok ne sorumlu tutulma var ne de gözetleyenler var. Dinin özellikle İslam'ın, insanların davranışlarını belirleyen, kısıtlayan ve her ihlal edene cezai yaptırımlar getiren pek çok detayı ve sözü olduğu bilinmektedir, bu nedenle bu husus birçok insanı onu terk etmeye sevk etmektedir.

(S.S)[215] şöyle dedi: “ İçten, kişisel ve bilişsel kanaate dayanmayan ateizm bir ateizm olarak kabul edilemez, daha çok dinin sonuçlarından ve kısıtlamalarından bir

---

[210] Erkek, Ateist, Ziraat Fakültesinden Mezun, Fes’te yaşıyor, 25 yaşında
[211] Erkek, Ateist, İktisat Fakültesinde Yüksek Lisans Öğrencisi, Kazabkanka’da yaşıyor, 28 yaşında
[212] Erkek, Ateist, Hukuk Fakültesinden Mezun, Fes’te yaşıyor, 30 yaşında
[213] Erkek, Ateist, Felsefe Lisans Öğrencisi, Kazabkanka’da yaşıyor, 21 yaşında
[214] Erkek, Deist, Felsefe Lisans Öğrencisi, Rabat’ta yaşıyor, 19 yaşında
[215] Erkek, Ateist, Hukuk Fakültesinden Mezun, Fes’te yaşıyor, 30 yaşında

kaçış veya ilgili kişinin psikolojik bir durumudur. Günümüzde birçok genç, etraflarında dönen fikirlere kayıtsızdır. Dine veya başka herhangi bir şeye ağırlık vermezler ve bunlar genellikle geleneksel dindar insanlarsa, davranışlarının çoğu kendilerininkine aykırıdır. Aksine, ibadetlerini lanetleyebilirler ve bu daha önce bilinmeyen yeni bir olgudur. Dinleriyle hiçbir ilgisi olmayan şeyler yapabilirler ve bu İslam toplumlarında bazılarının diğerlerini inkâr ettiği şeydir. Saf din kalmaması anlamında, ona borçlu olan ve onu iyi bilen ama işler karışmış, belli bir dine mensup olan ve dindar olmayan insanlar vardır ya da dindarlıkları yanlıştır. Kanımca bugün birçok ateist böyledir". (M.R)[216] ve (L.A)[217] gibi diğer görüşmeciler bu görüşte hemfikirdi.

"Ateizm ve Deizm şüphelerinize, sorularınıza cevap verebildi mi?"

Bir soru vardı, "Ateizmde ve ateizmde rahat mısınız?" Henüz araştırmayı bitirmemiş ve araştırma ve doğrulama aşamasında yaşadıklarını söyleyen çok az sayıda deist dışında bunların ezici çoğunluğu, rahat olduklarını ve hatta bu fikirlere ualaştıkları için mutlu olduklarını söylediler. (F.S)[218] ise: "Evreni yaratan ve onu çok bilge, anlayışlı planlara ve yasalara göre akılla tasarlayan bir Tanrı fikrine inanıyorum, ancak bir peygamberin varlığına inanıyorum. Ayrıca evreni yaratanın ve insanı yaratanın bizleri kendisi ve yaratıcılığı hakkında tanıması gerektiğini söylüyorum, ama beni şaşırtan soru bizi nasıl bilgilendirecek? Bizimle nasıl konuşacak? Bu durumda bir adam Tanrı'yı taklit edecek ve onu gönderenin Tanrı olduğunu söyleyecektir. Aynı zamanda Tanrı, kendisi ve sıfatları hakkında bilgi sahibi olmanın gerekli olduğunu düşünüyorum. Bu nedenle, benim için arayış hala devam ediyor ve bu olasılıklar henüz kararlaştırılmadı".

Katılımcılardan (M.B.), "Tanrının olmaması güzel, çünkü onunla mücadele edeceksin". ifadesini kullanmaktadır.

Bu söylem onun Tanrı ve buyruklarına bağlı kalmadan istediği gibi özgür yaşama arzusuna ve bu isteğin altında yatan haz duygusuna işaret etmektedir.

Onun bu sözlerinden, eğer ilah yoksa, o zaman bir kişinin cezalandırılması ya da hesap vermesi gerekmediği ve verdiği her şey kendisini doyurmasına yönelik olduğu ve cezasız yürütmeye engel olmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla onun için "tanrı yoktur"

---

[216] Erkek, Deist, Felsefe Lisans Öğrencisi, Rabat'ta yaşıyor, 19 yaşında
[217] Kadın, Ateist, Sanat Fakültensinden Mezun, Rabat'ta yaşıyor, 30 yaşında
[218] Erkek, Deist, İktisat Fakültesinden Mezun, Rabat'ta yaşıyor, 22 yaşında

düşüncesi, kendi bakış açısından istediğini engelleyen her türlü kısıtlamadan kurtulmasına ve özgür bir şekilde yaşama anlamına geldiği ve ona mutluluk duygularını tatmin etme fırsatı verdiği anlaşılır.

Diğer bir yandan ateist bir kişinin "onunla mücadale ediyorsun" söylemi dikkat çekmektedir. Var olmayan bir varlıkla mücadale etmek mantıksız olsa gerek. Kanaatimizce katılımcı inananların O'nunla mücadale etmediğini, aksine O'nun emirlerine pasif bir biçimde boyun eğdiğini düşünmektedir. Tanrı'nın reddi ise sosyokültürel şartlara ve dayatmalara rağmen kişinin kendi güç ve iradesiyle yaşayabilmesini beraberinde getirmektedir.

3.5 İnançsızların İslam Hakkındaki Algısı Nedir

Bu bölümde deneklerin, İslam algılarını ve onu nasıl gördüklerini tartışılacaktır.

Tablo 14: İslam algıları.

Algılar	**Kişi sayısı**	**Yüzde %**
Din şiddetin kaynağıdır	22	% 55
Akla ve mantığa aykırı	15	% 38
Din düşünmeyi gerektirir	1	% 2
İslam akla değer veren bir dindir	2	% 6
Toplam	40	% 100

Tablo 14'e göre, çalışmamızda yer alan derneklerin % 55'i (17 ateist, 5 deist) dinin kendi algılarına göre şiddete dayandığını belirtiler, % 38'si (11 ateist, 4 deist)Akla ve mantığa aykırı olduğunu söylediler, %2'inin(1 deist) İslam'ın düşünmeye çağıran bir din olduğunu söyledi, %6 oranındaki(1 ateist, 1 deist) denek grubu ise İslam akla değer veren bir din ifade etmiştir.

İslam algısı ile ilgili doğrudan (L.B.)[219] 'ye sorulan bir soruda o şöyle der: "İslam, şiddet ve terör dinidir, fetih ve ganimet dinidir. Sahabeler döneminden bu yana tarihin birçok olayı hakkında söylediklerine delil göstererek şöyle dedi: İslam barış dini

[219] Kadın, Ateist, Hukuk Fakültesinden Mezun, Rabat'ta yaşıyor, 25 yaşında

ise Peygamber'in vefatından sonra sahabe arasında Cemel ve Sıffîn muharebesi gibi iki kez neden savaştılar? ve sonrasında birçok cemaate ayrıldılar, her grup gerçek İslam'ın kendilerinde olduğunu söyledi".

Bu konuda (F.D)[220]'nin de aynı izlenimi verdiğini görülmüştür. Sahabeler arasındaki savaş halifenin düşürülmesine yönelik olduğunu, dini koruma amacı taşımadığını ve bu güce ulaşmak için sadece dini bahane ettiklerini söyler. Dolayısıyla din, sadece iktidara ulaşmak için yapılan popüler bir istismar olduğunu ve bu konu günümüzde de hala devam ettiğini ifade eder. Ayrıca İslam ile yönetilmek istediklerini iddia eden ve aslında sadece taraftar kazanmak için insanları bozan ve bu tür propaganda konuşmalarıyla kandıran İslami hareketleri gördüğünü belirtir.

Aynı şeyi (M.S.)[221] O da bu konuda şunları söyledi:"İslami fetihler dediğin, fetih değil, daha ziyade halklara ve toplumlara yönelik bir istila, onlara yönelik cinayet ve şiddettir. İnsanlar neden dine zorlanmaktadır? Neden kadınlar ve çocuklar esir alınmaktadır? İslam ekonomisi savaşlara ve ganimetlere dayanmakta, tarım, sanayi vb. hususlara dayanmamaktadır". (N.S) [222]'ya gelince, o da şöyle dedi: "İslam, akıl ve mantığa aykırı bir dindir. İnsan aklının kabul etmediği hurafeleri savunmak için, doğuştan gelen doğayı çağıran bir dindir".

Bunun üzerine (S.S)[223] şöyle ekledi: "Neden İslam'da bazı şeyler sorgulandığında günahkâr ve bidatçi damgasını yiyiyorsun? İslam'da neden mantıksız olan bazı şeyler var? Onların hakikati sorguladığında, sana hikmetleri bilinmeyen ve taabudî olduğunu söylerler ve bunu cevaplamazlar. Böylece ikisi de insan zihnini perdelediğini, onun düşüncesini ve yaratıcılığını engellediğini düşünmektedir".

(N.K)[224] ise : " İslam'da aklın zulüm gördüğünü en açık anlamlarından birinin onu bir grup insanın (hukukçuların) tekeli haline getirmek, onları en iyi ve en sağlam insanlar olarak görmektir. İkisi de Tanrı'nın amacını anlamak ve onu ifade etmek içindir. Bu nedenle insanlar ve Tanrı arasında arabuluculuk rolünü oynarlar. Bu durum Orta Çağ Avrupa toplumlarında, din adamlarının insanları kontrol ettiği ve onları Tanrı'dan kendilerine gelen içtihat metinlerine göre yönlendirdiği ve yalnızca onların bu

[220] Erkek, Ateist, Felsefe Lisans Öğrencisi, Kazablanka'da yaşıyor, 22 yaşında
[221] Erkek, Ateist, Sosyoloji Bölümü Lisans Öğrencisi, Fes'te yaşıyor, 18yaşında
[222] Kadın, Ateist, İlitişim Fakültesinden Mezun, Fes'te yaşıyor, 30 yaşında
[223] Erkek, Ateist, Hukuk Fakültesinden Mezun, Fes'te yaşıyor, 30 yaşında
[224] Kadın, Deist, Felsefe Alanında Doktora Yapıyor, Fes'te yaşıyor, 35 yaşında

metinleri anlayabileceği şeydi. Ve bunu insanları yönetmek ve onlara boyun eğdirmek için bir vasıta olarak kullanıyorlardı. Dahası, birçok doğal ve mantıksal olgular onlara hurafeler, batıl inanç ve saflıkla dolu hukuki bir açıklama verir. Örneğin, basit nedenlerin bir sonucu olarak basit şeyler olabilmektedir. Bunun üzerine bir din adamı gelir, naslara göre neden ve sonucun Tanrı'nın işi olduğunu ve bir şey olmadan önce Tanrı'nın onu bildiğini ve nasıl gerçekleşeceğinin onun ilmi dahilinde olduğunu ve Tanrı'nın bu nedenleri ile sonsuz tartışmalardan karar veren kişi olduğunu söyler".

Fakat (F.A)[225], burada şu noktaya itiraz etmektedir: "Yani İslam dini zaman zaman düşünmeye itiraz etse bile, çoğu kez insanları düşünmeye, akletmeye ve tefekkür etmeye çağırır. Ayrıca düşünmeyi ve tefekkürü ibadetin bir parçası sayar. Kur'an'da aklın değerinin yükseltildiğini söyler. Ancak buna rağmen Kuran'da aklın algılamadığı bazı ibadet ve fiiller de vardır. Bu durum Kur'an'ın organik yapısı hakkında birçok çelişkinin olduğu kaygılarımı ve şüphelerimi artırmaktadır ".

Görüşülen araştırmacılardan biri olan (H.M)[226], biraz farklı bir bakış açısına sahipti ve şöyle dedi: " İslami sistemdeki birçok şeyi seviyorum ve bir kısmını da beğenmiyorum. Bir kafa karışıklığı ve şaşkınlık içinde yaşadığını ve İslam konusundaki son durumuna henüz karar vermediğini söyledi. Ayrıca, İslam'da sevdiğim şey, onun ahlaki sistemi, bağış ve sosyal dayanışma sistemi, kamu yararını savunması, ardından adalete ve eşitliğe dayanan sistemle muhaliflerle başa çıkması olduğunu söyledi. Ama şimdiye kadar anlamadığım şey, büyük varoluşsallıkla ilgili sorulara verdiği cevaplardır, şimdiye kadar bunlara ikna olamadım. Diğer dünyanın varlığı, berzah alemi, bir insanın mezarda yaşadığı şeyler, büyük diriliş olarak adlandırılan şeylere ikna olamadım. Zihni görmezden gelen ve zihni değerinden düşüren başka şeyler de vardır".

Bazıları da İslam'ın akıllı ve esnek bir din olduğunu söylemiştir. Örneğin: (N.K)[227] ise , "İslam'ın algısında, insanlığın eski çağlardan beri ürettiği dinlerin geri kalanının bir kopyasından başka bir şey olmadığını, ancak bu kopyanın onu bağımsız bir din olarak ayıran şeye sahip olduğunu söyledi, Aynı zamanda, insanın varoluşuna, ruh ve bedene bölünmesine ilişkin ortak anlayış açısından diğer dinlerle aynı seviyede durmasını sağlayan özelliğe sahiptir. Benim tahminime göre İslam, bir kişinin zihninde ve vicdanında bir kaplama olarak diğer dinlerle paylaşıyor, İnsanları hurafelerin

[225] Erkek, Ateist, İktisat Fakültesinden Mezun, Rabat'ta yaşıyor, 31 yaşında
[226] Kadın ,Deist, Felsefe Alanında Doktora Yapıyor, Fes'te yaşıyor, 35 yaşında
[227] Erkek, Ateist, Eğitim Fakültesinden Mezun, Kazablanka'da yaşıyor, 25 yaşında

fikirlerine ikna etmede büyük bir güce sahip oluyor. Sonra duygusal tarafta oynar ve bedenden daha çok ruhun tanınması ve arıtılması için çağrıda bulunur. Burada Hristiyanlık, Zerdüştlük, Budizm ve diğerleriyle karşılaşır ve diğer dinlerden farklı birçok yönü vardır. Bununla birlikte, onu diğerlerinden daha etkili ve daha güçlü kılan, hatta yargılarında ve ifadelerinde daha makul kılan bir özgüllüğü ve özelliği vardır. Bu özellik, metinsel yapı düzeyindeki değer sisteminde daha belirgindir. İslami anlayışın dayandığı çeşitli metinler çok tutarlıdır ve tüm insanların inandığı özgürlük, adalet, haysiyet vb. evrensel değerleri ihtiva eder. Adaletsizlik ve saldırganlığa karşı pek çok durumda savaş ilan etmek anlamına gelebilecek güçlü bir duruşu var ve küçük grupla birçok kalabalık topluluğa karşı çıkabilmektedir. Tarih boyunca birçok davetçinin biyografisini takip ettim. Fakat maalesef onları sultanların ve zenginlerin saraylarında güçlü bir konuma sahip olduklarını gördüm. Çünkü sıradan insanlar onların sözlerine meyillidirler ve tartışılmaz bir gerçekmiş gibi onlara inanırlar ve onları İslam'ın güçlü yönleri olarak görürler. Bunlar esasında İslam'ın güçlü yönleridir: Çeşitli alanlarda ciddi ve derinlemesine tartışmalar sunarken dinamik ve cesur davranmaktadır. Örneğin, cinsellikten bahsetmekte, zulme karşı çıkmakta, toplum tabakalarını eşitlemekte ve bunda hiçbir problem görmemektedir. Ancak, bu yasanın ve bu sistemin indirilmesinde ve uygulanmasında bir boşluk vardır. Bu nedenle tarih boyunca yapılan bütün girişimler, çok az anlar dışında başarılı olamamıştır. Bununla birlikte, çoğu zaman İslam, insanları köleleştirmek ve onları Tanrı'nın yetkisiyle yönetmek için kullanan sultanlar ve zenginler tarafından acımasız bir şekilde sömürülmüştür. Dolayısıyla din hakkındaki düşüncem, peygamberlerin, din adamlarının, velilerin ve bu akımla bağlantılı olan herkesin elinde bir baskı aracı olduğu yönündedir. Tanrı'nın ne istediğini anlamada uzman olduklarını iddia ederler ".

(A.L)[228] ise: "İslam, dinler arasında akla en çok değer verendir. Zira yasama sistemi oluştururken hayatın her alanından toplamış, evrenin inceliklerinden bahsettiği gibi onun büyüklüğü ve azameti hakkında da konuşmuş, insanın ortaya çıkışı ve gelişimi hakkındaki tüm bilimsel argümanları toplamıştır. Ayrıca bir dizi ince bilimsel olguların yorumunda alternatif teoriler sunmuş, sosyoloji, ekonomi, politika, eğitim vb. ilimlerde çeşitli teorileri ortaya koymuştur. Bu teoriler, eğitimli veya okuma yazma bilmeyenler de dahil olmak üzere bütün nüfus üzerinde büyük etkisi olmuştur. Her gruba anlayış ve bilgisine göre hitap etmiştir. Sonuç olarak, İslam'ın çok zeki bir dini

[228] Erkek, Deist, Eğitim Fakültesinden Mezun, Fes'te yaşıyor, 27 yaşında

fikir olduğu ve çok fazla esnekliğe ve kavrayışa sahip olduğu kabul edilmelidir. Aksi takdirde birçok toplumu etkileyerek, onların hareketlerine ve gelişimine katkıda bulunarak bütün bu süreci yaşamazdı. Ancak tüm bu itiraflara rağmen İslam, tüm bunları bilimsel, doğru, entelektüel ve mantıksal olarak tartışmıyordu, daha çok konuşm ası sadece retorikti. Sadece aktarılan rivayetlerden oluşuyordu. Örneğin, varoluş ve evrendeki temel soruları yanıtlayamadı, ancak verdiği yanıtları genel ve mutlaktı. Dahası, İslam birçok açık çelişki ve yanılgı içerir".

Deneklerin vermiş olduğu cevaplara bakılarak, Deneklerin tamamına ateist veya deist olduktan sonra İslam dini hakkında eleştiride bulunmaya devam etmiştir ,Tüm cevaplar: İslam, tefekkürü davet etmeyen, şiddetli, mantıksız bir dindir etrafında dönüyor.

Deneklerin cevaplarına bakıldığında, bazı Faslıların dini terk etmelerine neden olan nedenlerin çoğu, dünyanın başka herhangi bir yerinde ateistlerin bahsettiklerine benzer olsa da, Arap dünyasındaki siyasi bağlamla tutarlı olabilecek başka nedenlerin de olduğu söylenebilir. Bazı militan İslami grupların yaptığı şiddet de dahil olmak üzere, dünya bazı insanları İslam'ın ilkelerini sorgulamaya yöneltti söyleyebiliriz.

Mısırlı Dar'ül Ifta, "teröristlerin şiddet uygulamalarının ve bazı İslami grupların militanlığının bazı Arap ülkelerinde ateizmin yayılmasına neden olduğunu" düşündüğü için özellikle bu sebepten bahsetti[229].

Belki de gençleri ateizme iten en önemli nedenlerden biri, aşırılık yanlısı ve terörist grupların kendi adlarına vahşet, terör, gözdağı ve katliamlara atıfta bulundukları çarpıtılmış bir dini öğretiler formüle eden uygulamalarıdır. Bu belki de en önemlilerinden biriydi. İslam'ı şiddet, zorbalık, geri kalmışlık vb. ifade eden karanlık bir imaj haline getirdi. Bu da bir dizi Faslı gencin İslam'dan uzaklaşmasına ve ateizme yönelmesine neden oldu.

"Siyasal İslam"ın özel ve kamusal hayata sızması da dine yönelik bu tepkinin bir başka nedeni olabileceğini söyleyebiliriz.

[229] Ahmed Nür, Arap Dünyasında Ateizm: Neden Bazıları Dini Terk Etti? 31/08/2015, https://urlz.fr/foOS

Tablo 15: İslam ve İnsan Hakları

Algılar	Kişi sayısı	Yüzde %
İslam'ın Kadınlara Zulmediyor	28	% 70
İslam kavmiyetçi bir dindir	12	% 30
Toplam	40	% 100

İslam ve insan haklarıyla ilişkileri hakkında ne düşünüyorsunuz? diye sorulan soruya deneklerin %70'ü (22 ateist, 6 deist) İslam'ın Kadınlara Zulmediyor şeklinde cevap vermiştir, ayrıca %30 oranındaki (8 ateist, 4 deist) İslam ırkçı bir dindir ifade etmiştir.

İslam'ın Kadınlara Zulmettiğini Düşünenler şöyle erkekler cevab verdi:

Bir başka cevapta (M.B)[230] ise : " İslam'a karşı görüşünü açıklarken, İslam'da kadının ezildiğini, erkeğin hizmetine verildiğini ve İslam'ın çeşitli hükümlerinde ve Peygamber'in uygulamalarında, erkeğin birçok yerde ona üstün olarak takdim edildiğini söyledi. İster aile içinde ister topluluk içinde olsun, kadınları her zaman erkeğe tabi buluyoruz".

(W.B)[231] ise: "İslam bir kadını miras hakkından mahrum etmiş ve erkeğe kadının iki kat pay vermiştir. Bu kadın hakkının açık bir ihmalidir. Bunun da ötesinde, kadının mali açıdan bağımsız olmaması ve her zaman erkeğe tabi ve ona bağlı kalması için çalışmalarını engellemiştir. Kadınların erkeklere boyun eğmesi olan bu mantık, İslam'da yaygındır ve üzerinde nesiller yetişmektedir".

(Y.K)[232]bu meyanda şunları söyledi: "Erkeklerin kadınlara karşı baskınlığının mantığının gerici bir mantık olduğunu ve ne yazık ki toplumumuzun bu düzende büyüdüğünü, bir erkeğin karısını kontrol ettiğini ve diğerinin kız kardeşini izlediğini ve kendi nefsini izlemediğini ve onlar için kabul ettiği şeyleri kendisi için kabul etmediğini görüyoruz. Birçok aile, erkekler çocuklarına kız kardeşleri üzerinde yetki verdi, kız

[230] Erkek, Ateist, Felsefe Lisans Öğrencisi, Kazablanka'da yaşıyor, 21 yaşında
[231] Erkek, Ateist, İktisat Fakültesinde Yüksek Lisans Öğrencisi, Kazablanka'da yaşıyor, 28 yaşında
[232] Erkek, Deist, Tasarım Fakültesinden Mezun, Rabat'ta yaşıyor, 23yaşında

kardeşlerini izliyor ve istedikleri gibi onları kontrol ediyorlar. Kendisi istediği kızlarla ilişkilerinden istediğini yapar ve sonra kız kardeşini bundan alıkoyar ".

İslam'ın Kadınlara Zulmettiğini Düşünenler şöyle kadınlar cevab verdi:

(S.R)[233] ise: "Kadınlar neden İslam'da baskı görüyor? İslam hukuku neden bir erkek içtihadıdır? Kadınlar erkekler için mi yaratıldı? İslam neden köle sistemini kabul etti ve onu yasaklamadı? Peygamber neden ondan fazla kadınla evlendi? ".

Aynı konuda (L.A)[234] ise : "İslam'ın kadınlarla muamelesinde en sevilmeyen şey, bir erkeğe dört kadınla evlenme hakkı verirken, bir kadının birden fazla erkekle evlenmesinin yasaklamasıdır. Bu, erkeğin kadına tercih edildiğinin ve üstün tutulduğunun açık bir göstergesidir".

Benzer şeyler söyleyen (N.Z)[235] de:" İslami sistemdeki kadınlar, sosyal olarak erkeklerin kontrolü altında oldukları için kocası, erkek kardeşi, babası veya bir başkası tarafından birçok bakımdan baskı görüyor. Ekonomik açıdan kocasının nafakası altındadır. İhtiyaçlarını ne kadar karşıladığı düşünülürse de kendisine özel bütün ihtiyaçlarını karşılaması düşünülemez. Entelektüel üretimde ona yardımcı olmayan toplumsal vizyon nedeniyle kültürel ve entelektüel olarak erkeklerden daha az vericidir".

Deneklerin vermiş olduğu cevaplara bakılarak, Kadın haklarını savunmada kadın ve erkeklerin cevapları arasında fark yoktur. Kadın ve erkek olan tüm kişiler, deist ve ateist olduktan sonra da İslam dinini eleştirmeye devam ettiler ve kadın hakları, ırkçılık gibi konular hakkında görüşler etrafında şekillenmiştir. İslam'ın Kavmiyetçi Bir Din Olduğunu İddia Edenler:

İslam'ın ırkçı bir din olduğuna inanan Arap katılımcıların cevapları :

(L.A)[236]'ya bir cevap olarak şunları söyledi: "İslam, diğer kültürlerin özgünlüğünü tanımamakta, onu önemsiz ve gereksiz görmekte ve çoğulculuğa inanmamaktadır. Araplar savaşçıydılar. Bir medeniyetle savaştıklarında onu yok ederler. Onların adamlarını, dillerini, kültürünü, tarihini ve kimliğini yok ettiler.

---

[233] Kadın, Deist, Eğitim Fakültesinden Mezun, Kazablanka'da yaşıyor, 25 yaşında
[234] Kadın, Ateist, Sanat Fakültensinden Mezun, Rabat'te yaşıyor, 30 yaşında
[235] Kadın, Ateist , Liseden Mezum, Fes'te yaşıyor, 26 yaşında
[236] Kadın, Ateist, Sanat Fakültensinden Mezun, Rabat'ta yaşıyor, 30 yaşında

Örneğin Amaziga[237] kimliğini ortadan kaldırmak, yok etmek, Arap kültürünü ve milliyetçiliğini yaymak amacıyla Arapların büyük saldırılarına tanık olundu. Bu nedenle Arapları sevmediğini, dolayısıyla kendilerine vahyedildiğini iddia ettikleri İslam'ı da sevmediğini sözlerine ekledi ”.

İslam'ın ırkçı bir din olduğuna inanan Amazig katılımcıların cevapları :

Aynı argüman (N.A) [238]tarafından bazı farklılıklarla şöyle vurgulandı: “ İslam, özü Araplar olan bir sömürge gücüdür. Bununla birlikte bu insanların sosyal ve siyasi sistemler kurabildikleri ve medeniyetin sonunu getirebildikleri kabul edilmelidir. Ancak bu, tüm insanlara ve halklara hizmet etmeyi, onların ihtiyaçlarını ve çıkarlarını karşılamayı amaçlamadı, daha ziyade, onları kontrol etmek ve yavaş yavaş kültürlerini ortadan kaldırmayı amaçladı”.

(M.S)[239] ise : “ İslam'ın özü Araplar olan keyfi bir ideoloji olduğunu ve amacının kültürel çeşitliliği ve kimlikleri ortadan kaldırmak olduğunu, tek ve birleşik bir küresel kimlik olan Arap kimliği oluşturmaya çalıştığını ve onu çeşitli halklara ihraç etmek olduğunu sözlerine ekledi. İslam hukukunun kanunları ve İslam hukukunun kurallarının, Arapçaya dayalı ortak bir medeni bilinç oluşturmak için halkları bastırmayı ve onları kontrol etmeyi amaçlayan saldırgan kontrol araçlarından başka bir şey olmadığını ifade eder. Herhangi bir kültürel çoğulculuk ortadan kaldırıldı, bu nedenle Arap savaşçılar, Kuzey Afrika'daki Amaziga halkı için Fransız veya İngiliz sömürgecilerinden daha tehlikeliydi. Bunun kanıtı, Arapların Fas, Cezayir, Tunus ve diğer yerlere gücüyle girdiklerinde kılıçla, erkekleri öldürerek, kadınları ve çocukları köleleştirerek ve Amaziga kadınları cariye alarak Arapların Fas ve Endülüs saraylarında onları kullandılar. Amaziga kadınlarının görevleri, Arap sultanlarının ve emirlerinin arzularını yerine getirmekti. Amazigh kadınları, Arapların egemenliği ve yönetimi sırasında en düşük çöküş seviyelerine ulaşmıştı. Bugün hala bu Arap sömürgeciliğinin kalıntılarıyız, yani örneğin Amazigh takvimi nerede, devlet kurumlarında Amazigh dili

[237] Amazigh, Kuzey Afrika'nın yerli halkıdır. Amazigh terimi "özgür adamlar" anlamına gelir. Bu geniş coğrafyada göçebe ya da yarı-göçebe olarak yaşayan eski kabilelerdendir. Kuzey Afrika’ya egemen olan Fenike, Kartaca, Roma, İslam ve Osmanlı kültürlerinden farklı biçimlerde etkilenmiştir. Amazighlerin Amazirca adını verdikleri bir dile sahiptirler. Amazigh farklı lehçelere bölünmüştür, örneğin Fas'ta üç Amazigh lehçesi vardır ve çeşitli Kuzey Afrika ülkelerinde düzinelerce başka Amazigh lehçesi vardır. Amazigh dili, Kuzey Afrika ülkelerinde bir dizi kayada bulunan eski bir Libya mektubu olan "Tifinagh" adlı Amazigh mektubunda yazılıyor .

[238] Kadın, Ateist, Arkeoloji Yüksek Lisans Öğrencisi, Fes’te yaşıyor, 27 yaşında

[239] Erkek, Ateist, Hukuk Fakultesinde Öğrencisi, Kazablanka’da, 20yaşında

nerede, resmi ve diplomatik yazışmaları nerede. Bütün bunlar Arapların ve onların dinlerinin, İslam'ın, yönetim bölgesinde çok kültürlü veya medeniyetçi bir çoğulluğun varlığına izin vermeyen ve ideolojisine fanatik insanlar yaratmaya çalışan bürokratik emperyalist bir sömürge gücü olduğunun kanıtıdır".

Deneklerin vermiş olduğu cevaplara bakılarak ,İslam'ın ırkçı bir din olduğunu söyleyenlerin sadece Amaziglar değil, aralarında Araplar da vardır .

Katılımcılar, İslam'da kadın-erkek eşitsizliğinin yanı sıra kadınlara boyun eğdirildiğini ve tahkir edildiklerini belirtiyorlar. Onlara göre peçe, kadının hür iradesiyle taktığı özgür bir kararı değildir, aksine ona dayatılmış ve erkeğe dayatılmamıştır. Çünkü insan olmanın temeli özgür olmaktır. Bu durum kadının önemini ve üstün değerini ortaya koyar. İnsan seçim ve isteme özgürlüğü ile kendi koşulsuz değerini kavrayacaktır.[240]

Dolayısıyla da katılımcılar dinî buyruklarla kadının erkek hegomanyası tarafından başının ve vücudunun kapatılmasını ahlak dışı olarak değerlendirmektedir . Bu sözlerle, insanların özgür iradelerini kullanmalarını engelleyen düzenlemelerin, kanunların ve uygulamaların ahlaki olamayacağı fikrine dikkat çekiyorlar. Ayrıca ona göre reşit olmayan kızlarla evlilik, erkeğin dört kadınla evlenebilmesi, erkeğin kadını boşanma kolaylığı, miras ve şahitlik gibi konularda kadının eksik kabul edilmesi gibi durumlar sosyal ve kültürel yapıda kadının değerinin azalmasına ve erkeğin otorite figürüne dönüşmesine neden olmuştur.Literatürde de benzer açıklama ve değerlendirmeleri bulabilmek mümkündür[241].

3.6 Ateisterin ve Deistlerin Toplumla İlişkisi

Bu bölümde, Faslı ateistler ve deistlerin gücü ve zayıflığı, ilgileri veya ilgisizlikleri açısından kendilerini İslam toplumuna bağlayan ilişkinin doğasından bahsedilecektir. Bir yandan ateist ile deist arasında ve bir yandan da genel olarak bu tür fikirleri reddeden ve onları gereksiz olarak gören toplum arasındaki mesafelerde durmak ve bu ilişkinin insanların yaşamları üzerindeki etkisi ve ruhlarına yansıması da

[240] Jean-Paul Sartre, Notebooks For An Ethics. (Trans D. Palleauer). London: The University of Chicago Press. (1992).s 84
[241]Rifat Bilgin, Geleneksel ve Modern Toplumda Kadın Bedeni ve Cinselliği. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 26 (1), s 219-218.

tartışılmaktadır. Ve onlara nasıl yeniden imza attırdı ve seçimlerini belirledi. Her birey ve onların yetiştirildikleri çevre ile ilgili çeşitli cevaplar belirlenmiştir.

Tablo 16: Topluluk İçinde Kendilerini Nasıl Hissediyorlar?

Toplumda Kendilerini Nasıl Hissediyorlar?	Kişi sayısı	Yüzde %
Depresyon ve izolasyon	9	% 22
Bilgili ve farklı	12	% 30
Herhangi bir değişiklik yok	19	% 48
Toplam	40	% 100

Ateist veya deist olduktan sonra toplum içinde kendilerini nasıl hissettiğini sorduğumuz deneklerin %22'ü depresyon ve izolasyon ve kendilerini dışladığını, %480'si hissiyatında herhangi bir değişiklik olmadığını, Müslümanken olduğu gibi hissettiğini hiç fark yoktu, %30'i topluma göre kendisini bilgili ve farklı gördüğünü ifade etmiştir.

Toplum içinde kendinizi nasıl hissediyorsunuz sorusuna gelince? (S.B)[242], (A.B)[243] ve (H.A)[244]'nın her biri meselenin çok normal olduğunu ve ateizmden önceki yaşamları ile ateizmden sonraki yaşamları arasında hiçbir fark hissetmediklerini, tam tersine psikolojik ve sosyal rahatlıklarını bulduklarını Jung-Carl'ın ifade ettiği gibi "fıtrata yeniden dönmek" gibi kaybolmuş kişiliklerini bulduklarını ifade ederler.[245]

(S.B) şöyle der: "İçinde yaşadığım çevre ile ilgili olarak kendim ile diğer insanlar arasında herhangi bir fark hissetmedim ve herhangi bir kışkırtmaya veya baskıya da maruz kalmadım". Ayrıca şöyle ekledi: "Aslında Fas toplumumuzdaki insanlar bu tür fikirleri reddederler, ancak tüm insanlar değil, toplum içerisinde çok hoşgörülü olan ve tüm fikirlere saygı duyan insanlar da var".

(A.B) de şunları söyledi: "Çevremde herhangi bir baskı ve kısıtlamayla karşılaşmadım ve bu benim kanaatime göre insanlarla ilişkilerime bağlıdır, çünkü onlara

---

242 Kadın, Ateist, İktisat Fakültesinden Mezun, Fes'te yaşıyor, 25 yaşında
243 Erkek, Ateist, Mühendislik Fakültesinden Mezun, Kazablanka'da yaşıyor, 28 yaşında
244 Erkek, Ateist, Mühendis Fakültesinden mezun, Rabat'ta yaşıyor, 27 yaşında
245 Carl Gustav Joung, Analitik Psikoloji, çev. Nihâd Hayyâtte, Darü'l-Hivâr, Suriye, s. 141.

her zaman iyi davrandım ve onlarla neredeyse her gün karışıyorum. Onlara ateist olduğumu hissettirmiyorum, çevremden çok az insan düşüncelerimi biliyor. Yakın arkadaşlarımdan azınlık bir grup bunları biliyor onlar da olgunlukla karşılıyorlar. Böylece inançlarında veya kanaatlerinde onlarla aynı fikirde olmazsam bile fikirleri dışında olanlara itiraz etmiyorlar".

(H.A)'ya gelince o da şöyle der: "Düşüncelerimi kimseye söylememeyi seçtim, çünkü toplumun çok katı olduğunu ve ateizm gibi yeni fikirlerle bir arada yaşamak istemediklerini biliyorum, bu yüzden münafıklığı seçtim, ancak bu korkudan veya nezaketten kaynaklanmıyor. Beni anlamayacakları için, tüm hayatlarını ana babalarının dinine göre yaşadıkları içindir. Muhalif insanlara yönelik düşmanlığı kışkırtan ve onları kafir, sapkın vb. şekillerde gören birçok sözler ortaya konuldu. Bu nedenle kendimi bu sıkıntılar ve bu düşmanlıklarla karşılaşmamak için inançlarımı ve fikirlerimi topluma açıklamamayı seçtim. Onların ifade ettikleri hadisleriyle konuşuyorum ve onların yeminleriyle ant içiyorum, Ramazan'da gün boyunca onların önünde yemek yemiyorum ve Kurban Bayramı'nda onlar gibi kurban kesiyorum. Ancak namaz kılmıyorum. Zira birçok Müslüman da namaz kılmıyor. Ve görüyorum ki bu şekilde düşüncelerimi anlamayan insanlara duyurmaktan ziyade daha fazla bu şekilde rahatlık bulabilirim. Kendimi büyük bir sıkıntıya soktum ve ilk başta yararlandığım birçok ilişkiyi kestim".

Aynı mesele birçok deist tarafından da gözlemlenmiştir, örneğin deistlerden (M.B)[246], inancının ilk aşaması ile sonraki aşaması arasında kendisi için bir fark olmadığını söyler. Ayrıca "İnancın ilk aşamasında sosyal olduğunu, birçok ilişkisinin olduğunu, aynı ilişkilerle ve aynı insanlarla bir düzeyde etkileşim içinde kalarak deizm aşamasında da bu ilişkilere devam ettiğini söyler. Ancak inançlarını ve düşüncelerini değiştirdiğine yönelik hiçbirine söylemediğini ifade eder ".

Öte yandan, mülakat yapılan bazı kişilerde öncekilerden farklı olarak toplumla ilişkisinin açıkça değiştiğini, çoğu iki seçenekten birine itildiklerini ifade edenler de vardır: Ya kendisini soyutlama ve inzivaya çekilme ya da depresyona girmek veyahut küstahlık ve kibir görünümünde görünmeyi tercihte bırakır. Ayrıca toplumun değişen inanç meselelerinden hiçbir şey anlamadığını, annelerin, babaların, dedelerin ve ninelerin modası geçmiş ve boş fikirleriyle yaşadığını söylemektir.

[246] Erkek, Deist, Liseden Mezum, Meknes'te yaşıyor, 30 yaşında

(L.B)[247] ise şöyle der: "Toplumumuz geri kalmış, aydınlatıcı ve modern fikirlere inanmıyor, küresel gelişmelere ayak uyduramıyor. Bunun nedeni cehalet, ümmilik, yoksulluk vb. şeylerdir. Tüm toplumun kaygısı, kendisinin sadece Müslüman olması dışında bilindiği ve onunla aynı fikirde olmayan herkesin düşmanı olduğu ve modern Avrupa toplumlarının dini devre dışı bırakarak ilerlemiş olduğu inancıdır".[248]

(M.S)[249] şöyle ekledi: "Dinleri hakkında hiçbir şey bilmeyen, aksine birçok durumda onunla çelişen ve kendilerine dedikleri gibi onları bu dinden uzaklaştıracak şeyler yapan insanlara şaşırıyorum. Ateist olduğunu söyleyen ya da dini eleştiren birini görürlerse, ona hemen saldırırlar, ölümünü talep ederler ve ona en çirkin lakaplar takarlar. Bu cehaletten daha öte bir cehalettir. Dine veya Tanrı'ya hakaret eden birçok Müslüman genç tanıyorum, namaz kılmazlar, şarap içerler, zina yaparlar ve dinlerinde yasak olan birçok şeyi yapmaktan çekinmezler ancak buna rağmen birisi Müslüman olmadığını söylediğinde ona küfredederler. Bu tamamen bir çelişki değil midir? Bu cehalet değil de nedir?"

(M.B)[250], "Fas toplumundaki Müslümanların birbirlerine çok zarar verdiğini ve kendileriyle çeliştiklerini, hırsızlık yaptıklarını ve insan öldürdüklerini, ancak aralarında bir ateistin varlığını kabul etmediklerini söyledi. Bunu körü körüne tabi oldukları dinden miras aldıklarını düşünüyorum. Bu yüzden dinlerini ihlal eden herkese yönelik düşmanlıklar geliştirildi. Bu ise büyük bir geri kalmışlık ve mutlak cehalettir".

(N.S)[251] ve (H.K)[252], toplumun inanç içindeki paradoksu, psikolojik durumu ve benzer diğer durumlar, bir izolasyon ve depresyon durumuna girmesine neden olduklarını belirtirler. (N.S.) ise şöyle der: "İnançlarımı değiştirdikten sonra toplumda tahammül edilemez hale geldim ve kimseyle tanışmak veya kimseyle konuşmak istemedim. Bunun nedeni en yakın arkadaşlarımın bana karşı yabancılaşmalarıydı. Sık sık benden kaçıyorlardı. Beni gördüklerinde soru yağmuruna tutuyor ve şöyle sorular yöneltiyorlardı: Tanrı'ya gerçekten inanmıyor musunuz? "Peki ya Tanrı sizi cehenneme koyarsa? Tanrı'nın azabından korkuyor musunuz? Onların söylediklerini inkâr ettiğimde, benimle çok alay ediyorlar, bana küfredip hakaret edebiliyorlar ve bana lakap

---

[247] Kadın, Ateist, Hukuk Fakültesinden Mezun, Rabat'ta yaşıyor, 25 yaşında
[248] Carl Gustav Joung, Analitik Psikoloji, çev. Nihâd Hayyâtte, Darü'l-Hivâr, Suriye, s. 201.
[249] Erkek, Ateist, Sosyoloji Bölümü Lisans Öğrencisi, Fes'te yaşıyor, 18 yaşında
[250] Erkek, Ateist, Felsefe Lisans Öğrencisi, Kazablanka'da yaşıyor, 21 yaşında
[251] Kadın, Ateist, İlitişim Fakültesinden Mezun, Fes'te yaşıyor, 30 yaşında
[252] Kadın, Ateist, Eğitim Fakültesinden Mezun, Meknes'te yaşıyor, 27 yaşında

takıyorlar, bazıları beni öldürmenin caiz olduğunu bile söylüyor, başkaları beni öldürürlerse sevap kazanacaklarını söylüyorlar. Bu yüzden tek çözüm olarak onlardan kaçtım ve tüm toplumdan izole oldum.”

(H.K.) de yaşadıklarının da buna yakın olduğunu şu şekilde anlatır: “İnancımı değiştirdikten sonra sıkıntı çektiğim ilk insanlar arkadaşlarımdı, daha çok en yakın arkadaşlarımdı. İnsanlara zarar veren ve onlara mikrop bulaştıran veya cüzzamım varmış gibi benden kaçtılar. Böylece yalnızca kendimi onlardan izole edebilirdim.”

Bu cevaplardan şöyle bir sonuç çıkarılabilir: Kişinin ateizminden sonra toplumla olan ilişkisi iç içe geçmiş bazı psikolojik ve sosyal faktörlere sahiptir. Birinci ve ikinci hayatları arasında bir farkın varlığını hissetmeyenler, hayatlarında başarılı insanlar oldukları, bağımsız oldukları, kimseye muhtaç olmadıkları kimsenin onlara para harcamadığını ve hiç kimsenin onları sorumlu tutmadığı fark edilmektedir. Toplumun tepkisinden olumsuz etkilenenler ise onların aksine, çoğu işsizdir ve bu nedenle toplum önünde kişiliğini zayıflatan, insanları izole edip olumsuz durumlara girmesine neden olan güçlü bir psikolojik faktördür. Toplumdan üstün olduğunu iddia eden üçüncü kategoriye gelince, çoğu liberal bir çevrede yaşıyor ve muhafazakâr olmayan bir ailede büyümüşler ya da üniversite öğrencileri ve bu tür fikirleri benimsemekte yeniler.

Tablo 17: Ateizm veya Deizm İnancını Gizleme

İnancı gizleme durumu	**Kişi sayısı**	**Yüzde %**
Evet	13	% 33
Hayır	27	% 67
Toplam	40	% 100

Tablo 17’e göre, görüldüğü üzere deneklerin %27’i ateizm veya deizm inancını gizlerken, %13’si ise her ortamda açıkça dile getirdiğini belirtmektedir.

Bu insanların yaşadıkları çevrede ateizm ve deizm ilan etme ile ilgili bir soruda, inançlarını ve fikirlerini açıklama cesaretine sahip olanlar, hiçbir koşul ve kısıtlama olmaksızın toplumla yüzleşenler olduğu için cevapları farklıydı. Meseleyi gizleyen ve toplumun tepkisinden korkanlar vardı.

(S.K)[253], bu konuda şöyle der: "İnsanların inançları ve fikirleri ile ilgili konular saklanmamalı ve insanlardan gizlenmemelidir. Aksine fikirleriyle yüzleşmeli ve onların iyiliği için bunlar yapılmalı, aksi takdirde büyük bir ikiyüzlülük içinde yaşarız ve bu bize ciddi psikolojik hastalıkların meydana gelmesine sebebiyet verir."

Bu aynı zamanda (M.P)[254]'nin de söylediği şeydi: "Toplum içinde ikiyüzlü yaşamamız gerekmiyor. Fikirlerimiz ilan edilmelidir, çünkü biz de bu milletin çocuklarıyız, biz de bu topluma aitiz, onu seviyoruz ve savunuyoruz. Ancak tüm fikirler gözden geçirmeye ve değişime tabidir ve bu evrensel bir kanundur. Kimse bunu inkâr edemez. Öyleyse neden kendimizi çoğunluğun ait olduğu şeye bağlıyoruz? Seçme ve düşünme özgürlüğümüz nerede? Tüm bunlar ne olursa olsun ve ne pahasına olursa olsun, inançlarımı açıklamam için beni harekete geçiriyor."

Deistler arasında neredeyse aynı durum söz konusudur. Söz konusu mesele ile ilgili (S.R)[255] ve (Y.K)[256] aynı hususu dile getirdiler. (S.R) şöyle dedi: "İnançlar ve fikirler meselesi ifade edilmeli ve izhar edilmelidir. Kişi, toplumun istediği gibi yaşamak zorunda değildir, aksi halde kişiliği nerede kalır? Doğru olan, kişinin inandığını savunması, arzusuna aykırı olsa bile toplumun kendisine dayattığını kabul etmemesi ve özgürlüğünü kısıtlamasıdır."

(Y.K) de şöyle der:"Toplumla çelişse bile inançlarını göstermesi gerektiği söylemine katılıyorum. Aksine, bir grup cahil ve geri insanla yüzleşmek isteyenlere itiraz ediyorum. Daha ziyade, onlara tek başımıza söyleyebileceğimizi seçmek gerekir, çünkü toplum çelişkili fikirlerin dile getirilmesine izin vermez ve onlara düşmanlıktan başka bir şey görmez, bu nedenle kişi hiçbir konuda özgürce bir şans yakalayamaz".

(Y.H)[257]'nin ise mutlak gizleme olması gerektiğine yönelik farklı bir görüşü vardı: "Biz bir azınlığız ve biz zayıfız bir toplumumuz. Bu nedenle her an kendilerine en yakın olanlar tarafından saldırıya uğrayabilir ve onları reddedebilirler, bu nedenle gizlilik önemlidir ve insanların dönüşlerine bilgelik ve sağduyu ile ayak uydurmak önemlidir. Bu ne korku ne de korkaklıktır ".

---

[253] Erkek, Ateist, Hukuk Fakültesinden Mezun, Kazablanka'da yaşıyor, 34 yaşında
[254] Erkek, Ateist, Felsefe Lisans Öğrencisi, Kazablanka'da yaşıyor, 21 yaşında
[255] Kadın, Deist, Eğitim Fakültesinden Mezun, Kazablanka'da yaşıyor, 25 yaşında
[256] Erkek, Deist, Tasarım Fakültesinden Mezun, Rabat'ta yaşıyor, 23 yaşında
[257] Kadın, Ateist, Eğitim Fakültesinden Mezun, Fes'te yaşıyor, 32 yaşında

Aynı zamanda (T.M)[258]'nin katıldığı görüş de buydu, dolayısıyla o da şöyle der: "İçinde yaşadığım topluma inancımı söylersem ve onunla herhangi bir ilişkimin olmadığını ifade edersem, toplum açık sözlü olmaktan hoşlanmadığı ve insanları mazur göstermeyi, onunla ilişkiniz ne olursa olsun, suçlama ve saldırı yöntemi hoşuna gittiği için ben de sanki onların inançlarına bağlı ve onlardanmışım gibi normal davranmayı seçtim. "

Bir dizi ateist de Fas toplumunun muhalif fikirlere tahammül etmediği bahanesiyle ateizmi gizleme konusunu tercih ettiler. Bu, Fas toplumunun muhalif fikirlere müsamaha göstermemesi bahanesidir. Hem (F.A)[259] hem de (H.M)[260] fikirlerin ve inançların değiştiğini düşündüklerinde savundukları şey budur, ancak çoğu kendisine aykırı fikirlere düşman olan bir toplumda onları zorla ilan etmek bilgelik veya zekâ değildir. Aksine, en iyisi insanlarla geçinmek ve onları idare etmektir. (F.A) şöyle dedi: "Cahil bir kimseye düşman olduğu fikirlerle cevap vereceğini uygun görmüyorum, ama onları bana aleyhime geçirmeyecek nazikçe ifadeleri kullanıyorum. Düşünceleri ifade etme ve gizlememe fikrindeyim. Ama yüzleşmeyle ve cevaplarla değil. Onun yerine zarif ve bilge bir yöntem olmalı herkese ve bütün insanların huzurunda duyurmamalıyız". Bu düşünce, (H.M) tarafından şu ifadelerle doğrulandı: "Topluma aykırı fikirleri açıklama yöntemi bir plan çerçevesinde olmalıdır. Sadece bizi sevenleri ve yakınlarımızı bilgilendirmeliyiz ve onların fikirlerimize tahammül edeceklerini ve söylediklerimize bilimsel bir üslup kattığımızda bizi anlayacak bir bilgi seviyesinde olduklarını biliyoruz. Böylece konuşmamız önce bilgi alanında, ondan sonra da insanların zihninde yer bulur".

(L.A)[261] toplumun ikiyüzlülüğünün akıllı ve önemli bir konu olduğunu ifade ederek benzer şeyleri söyledi: "Toplum, fikir ve inançların değişmesine yönelik hiçbir şey bilmiyor ve bu tür şeyleri cahil bir toplumda ilan etmeyi bir psikolojik intihar olarak görüyorum. Çünkü toplumda muhalif görünmek kişiyi toplumdan izole eder ve onu dışlanmış ve istenmeyen kılar. Özellikle yaşadığı ortam küçükse ve içinde herkes onu tanıyorsa bu daha zordur. Bu nedenle düşüncelerimi tüm insanlara ifade etmenin akıllıca olduğunu düşünmüyorum. Zira bu yanlış bir yaklaşımdır. Bu daha önce var olan

[258] Erkek, Ateist, Felsefe Lisans Öğrencisi, Rabat'ta yaşıyor, 22 yaşında
[259] Erkek, Ateist, İktisat Fakültesinden Mezun, Rabat'ta yaşıyor, 31 yaşında
[260] Erkek, Ateist, Eğitim Fakültesinden Mezun, Kazablanka'da yaşıyor, 25 yaşında
[261] Kadın, Ateist, Sanat Fakültensinden Mezun, Rabat'ta yaşıyor, 30 yaşında

ilişkileri sürdürmeme ve irtibatı devam etmeme neden oldu. Bu yüzden toplum içinde inandığım dönem ile ateist olduğum dönem arasında herhangi bir farkı hissetmedim".

(S.S)[262] ise şöyle der: "Farklı bir fikri benimseyen herkes yüksek sesle konuşmamalı ve toplumu yönlendirmemelidir. Bunun yerine, onu gizlice yaymaya çalışmalıdır. Eğer konuyu keşfetmekten korkuyorsa, onu kendisine saklamalıdır ve ne olursa olsun kimseyi kıyaslamamalıdır". (A.B)[263]'nin teyit ettiği şey de budur: "Fas toplumumuz üç konuda merhamet göstermiyor ve onları hoş görmüyor, bu konular rezalet, utanç verici şeyler muhalif inançlar. Rezalet zaten biliniyor; utanç, ailenin namusuyla ilgili bir anlayış ve muhalif inançlar ise ister Musevilik, Hıristiyanlık, ateizm veya başka türlü olsun. Hepsi de aynı kategoride değerlendirilmektedir. Fas toplumu bu tür şeylere tahammül etmez ve onlara acımasız bir şekilde saldırır. Bu nedenle gizlenmeli ve üstü örtülmelidir".

(N.A)[264] : "Fas toplumunda karşıt fikirleri sergilemeye yönelik herhangi bir girişimin, ilgili kişinin ölümünün veya ona yönelik saldırı, dışlanma ve dışlanmasının başlangıcının habercisi olduğunu söyledi. Ve en ufak bir kar veya dava olmaksızın tümüyle ücretsizdir".

Deneklerin vermiş olduğu cevaplara bakılarak, toplum içinde yeni bir inancın ilan edilmesi konusu, her vakanın durumuna, kişiliğine ve içinde yaşadığı çevreye bağlıdır. Örneğin, biraz liberal bir ortamda yaşadığınız durum ve buradaki dini kısıtlamalar bağlayıcı olmayan sadece bilişsel sınırlamalardır, bu nedenle bu durum ateizmi veya deizmini ilan etmekte herhangi bir problemle karşılaşmaz. Helal ve harama olan ilginin çok önemli olduğu ortamın aksine müsamaha gösterilir. Dolayısıyla böyle bir ortamda ortaya çıkan durum, yeni inancını açıklamayı zor bulmaktadır belirtmek mümkündür.

Üstelik pek çok deneyim ve ıstırap biriktirmiş güçlü bir kişilik var, çünkü bu karakterde olan insanların ne söyleyeceğine dikkat etmez. Çabuk sallanmaya ve dalgalanmaya mahkûm olan zayıf ve bağımlı kişiliğin aksine sadece düşüncesi ve zihninin meylettiği şeyi kabul eder. Çünkü bu karakterde olan kişi gizlenmeye mahkumdur. Bu karakterin bir güvenlik doktrini vardır ve yüzleşme kabiliyetine sahip

---

[262] Erkek, Ateist, Hukuk Fakültesinden Mezun, Fes'te yaşıyor, 37 yaşında
[263] Erkek, Ateist, Mühendislik Fakültesinden Mezun, Kazablanka'da yaşıyor, 28 yaşında
[264] Kadın, Ateist, Arkeoloji Yüksek Lisans Öğrencisi, Fes'te yaşıyor, 27 yaşında

değildir, bu yüzden çözümü gizlemedir. İnsanların çoğu toplumdan korktukları için ve toplumun farklı ve muhalif fikirlere tahammülsüz olduğunu düşündüklerinden dolayı, çoğu ateist ve deistler inançlarını değiştirme meselesini gizlemişlerdir.

Tablo 18: Din Değişikliği ile Ahlakın Değişmesi

Ahlakî değişiklik	**Kişi sayısı**	**Yüzde %**
Evet	9	% 23
Hayır	31	% 77
Toplam	40	% 100

Tablo 18'e göre, örneklemde yer alan deneklere, ateist veya deist olduktan sonra ahlakî anlamda değişiklik yaşayıp yaşamadıkları sorulmuştur. Deneklerin %23'i ahlakî bir değişiklikten bahsederken, %77'si değişim olmadığını belirtmiştir.

Ahlakın dine ve değişime bağlı olarak değişmesi sorusuna ise farklı ve birbirinden zıt cevaplar verilmiş, din değişikliği ile ilgili herhangi bir değişikliğin varlığını kabul edenler ile bu ilişkiyi reddedenler ve bir kişinin ahlakının çoklu yaşam deneyimleriyle ilişkili olduğunu söyleyenler arasında cevap yüzdeleri büyük ölçüde yakın görülmüştür.

Din yalnızca bu deneyimlerin bir parçasıdır ve değişim meselesi ona tek başına atfedilemez. Bu konuyla ilgili (A.Z)[265] şöyle der: "Ahlak, din ile bağlantılı değildir ve ahlaktan mahrum olanların çoğu dindarladır. Ahlak, insanın başkalarıyla ilişkilerini yöneten ve çerçeveleyen bir davranışlar ve değerler sistemidir, bu nedenle dindar insanların muhafazası altında değildir. Bir kişinin yüce değerleri olan özgürlüğün değeri, adalet ve tüm insanların inandığı diğer bütün değerler, inanan olsun ya da olmasın değişmez. "

(H.M)[266] ise şöyle ekledi: " Ahlak yaygın ve ortak insani bir değerdir. Tüm insanlar onlara inanmalı ve onları yaşamlarında uygulamalıdır. Din ise, kendi ahlaki sistemine sahip kişisel bir seçimdir, ahlakın tümünü tekelleştiremez ve kendisine has kılamaz".

[265] Erkek, Ateist, Sosyoloji Bölümü Lisans Öğrencisi, Rabat'ta yaşıyor, 20 yaşında
[266] Erkek, Ateist, Eğitim Fakültesinden Mezun, Kazablanka'da yaşıyor, 25 yaşında

(W.B)[267]'ye gelince o da şöyle der: "En korkunç hatalar dindar insanlar tarafından toplumdan gizlenerek yapılır. Saf ve dürüst görünürler. Aslında bu ahlaka karşı yapılan büyük bir suçtur. Ayrıca dindar olmayan insanların çok fazla hata yaptığını da inkâr etmiyorum. Yani, dini terk eden herkesin mutlaka ahlakını değiştirdiğini söyleyemeyiz. Örneğin adaletsizliği ve saldırganlığı reddeden ahlak, sadece müminle sınırlı değildir, aksine, bu mümin inancını değiştirir ve dinini terk ederse, adaletsizliği ve saldırganlığı reddetme konusundaki inancını değiştirmek zorunda değildir, bu nedenle bu, dinini değiştirmiş ve karakterini değiştirmemiştir. İnsanlara yol göstermeyen tüm sosyal ahlakı kıyaslayın."

(F.Ğ)[268] aynı duyguları paylaşarak şöyle der: "Gerçek ahlak, bir kişinin ırkının dışında yaptığı muamelede, inanç, ibadet, zevk, seçim vb. gibi her bir kişiye ayrı ayrı ait olan şeylerde kendisini gösterir ki bunalar ahlak alanları değildir. Bir insan onu geliştirmek ve iyileştirmek için ne kadar çalışırsa çalışsın, bir kimsenin inandığına tapmasının ve mabette yoldan sapmanın, sonra insanlara zulmetmesinin, haklarını almasının ve mallarını gasp etmenin yararı nedir? Bu nedenle, mümin hakkında konuşma meselesinin ötesine geçerek vatandaş hakkında konuşmalıyız, çünkü mümin kendisine fayda sağlarken, vatandaş vatanına fayda sağlar. "

Deistlerle ilgili bunlardan benzer cevaplar incelendi, örneğin (R.S)[269] şöyle dedi: "Ahlak ve ahlaki temsiller konusunda Allah'a ve Peygamberlere inananlar ile yalnızca Allah'a inananlar arasında hiçbir fark yoktur ve olmamalıdır. Zira etik mesele, entelektüel veya dogmatik statüsü ne olursa olsun, temelde her bireyin meselesidir".

(A.J)[270]'den her biri şunları ekledi: "Temel dayanak insandır, onun özsel değeri, insanlara yararının ölçüsünde ve devlet içindeki insanların yaşamlarını çerçeveleyen yasal ve düzenleyici çerçeveler ile kamu yararına ne ölçüde hizmet ettiğindedir. Dolayısıyla bunlara uymayan ve davranışını göstermeyen ister inanan ister inanmayan ahlaklı değildir".

(S.R)[271] ise şunları ekledi: "Bunlar, fikirleri ve inançları nasıl değişirse değişsin, birey tarafından her zaman akılda tutulmalı ve onları toplumdaki yaşamının temeli

---

[267] Erkek, Ateist, İktisat Fakültesinde Yüksek Lisans Öğrencisi, Kazablanka'da yaşıyor, 28 yaşında
[268] Erkek, Ateist, İktisat Fakültesinden Mezun, Rabat'ta yaşıyor, 31 yaşında
[269] Erkek, Deist, İktisat Fakültesinden Mezun, Kazablanka'da yaşıyor, 30 yaşında
[270] Erkek, Deist, Bioloji Lisans Öğrencisi, Fes'te yaşıyor, 24 yaşında
[271] Kadın, Deist, Eğitim Fakültesinden Mezun, Kazablanka'da yaşıyor, 25 yaşında

haline getirmelidir. Öyleyse, istediğini değiştirmesine ve istediği her şeyi benimsemesine izin verin, durum ne olursa olsun ahlaki değer kaybedilmemelidir. Aksine, inanan ile inançsız arasındaki ayrım değil, insan ile insan olmayan arasındaki ayrımdır".

Ancak bu görüş sadece bir görüş değildir. Ahlakın dinin değişmesiyle değiştiğini söyleyen ve uzak sınırlarında bu fikre katıldığı muhalif bir görüş vardı. Bunlar arasında, örneğin (Z.A)[272] şunları söyledi: "İki tür ahlak vardır; adalet ve özgürlük gibi evrensel insan ahlakı ve dinin kendisini savunmaya aldığı özellikle belirli bir dine neredeyse kısmen bağlı olan dini ahlaktır.

(A.M)[273] şunları ekledi: "Her dinin, taraftarlarını eğittiği kendi ahlakı vardır, böylece ahlak dinlerinin bir parçası olur. Dinlerini değiştirirlerse, durumun doğasından ve otomatik olarak ahlak da değişir, çünkü dinin bir parçasıdır ve din gitmişse o da onunla gider." (H.A)[274] da şunları söyledi: "Evet, bir müminin ahlakı ile inanmayanın ahlakı arasında bir fark vardır ve eğer mümin dinini değiştirirse ahlakı değişir ya da en azından ahlakının bir kısmı değişir, öyle ki çoğu dinsel açıdan ahlakı ihlal ettiğini düşündüğü şeyler, dini terk ettikten sonra gördüğü başka bir şeye sahip olur, bu yüzden ona olan bakış açısı değişir ve belki de onun için değer kazanmış olur".

(J.R)[275] ise şöyle der: "Dinler, sahiplerini özel ahlaka, önce özel hayatlarını düzenlemeyle ilgili etiklere bağlar, sonra onları halk topluluğu içinde örgütler. Bir kişi dinini değiştirirse veya onu terk ederse, kişisel ahlakı doğrudan değişecektir, çünkü artık olduğu gibi kalmaları için hiçbir meşruiyet kalmaz. Örneğin köle ahlakı, kendi bakış açısına ve diğerlerine göre kendi kendini eğitmeyi teşvik eden din ahlakı, bir kişi dinden ayrılsa da onu nasıl koruyacak, o zaman değiştirilmeli ve oradan din değiştirmek için bir sebeptir".

(W.B)[276] ekleyerek şöyle dedi: "Din dışında bir takım ahlaki değerler vardır ve inananlar onlarla ahlaklanmazlar. Çünkü erkeklerle kadınlar arasındaki ilişki gibi kendilerine aşırı sınırlar yüklerler. İslam, bu konuda çok kapalı bir modeldir ve ilişkilerini bir tür açıklık ve özgürlükle çerçevelemek için güçlü bir cesarete sahip

[272] Erkek, Ateist, Sosyoloji Bölümü Lisans Öğrencisi, Rabat'ta yaşıyor, 20 yaşında
[273] Erkek, Ateist, Ziraat Fakültesinden Mezun, Fes'te yaşıyor, 25 yaşında
[274] Kadın, Ateist, Eğitim Fakültesinden Mezun, Meknes'te yaşıyor, 27 yaşında
[275] Erkek, Ateist, Mühendislik Fakültesinde Yüksek Lisans Öğrencisi, Fes'te yaşıyor, 24 yaşında
[276] Erkek, Ateist, İktisat Fakültesinde Yüksek Lisans Öğrencisi, Kazablanka'da yaşıyor, 28 yaşında

değildi ve yine de kadınları erkeklere karşı bir fitne olarak görüyordu ve şöyle bir hadisleri var: "*Benden sonra, erkekler için kadınlardan daha zararlı bir fitne bırakmadım*".[277] Bir erkek ona dokunmamaya, ona karışmamaya ve hatta ona bakmamaya her zaman dikkat etmelidir. Çünkü bununla da ilgili bir başka hadis vardır: "*Yemin ederim ki, kişinin başına demirden bir şişin, bir çivinin çakılması, yabancı bir kadına dokunmasından daha hafif kalır*"[278] Ve bu, kadın bedenine takıntılı bastırılmış dindar halkımızın düşüncesidir. Dolayısıyla dinin değişmesiyle durumun mahiyetinin ahlakı da değişir, yani ya dine ait bazı ahlaklar ortadan kalkar ya da dini terk edenlerin ahlakı eklenir".

Deistlerin ahlakın din değişikliği ile değiştiğini ve konuya ilişkin yorumları ateistlerin yorumlarına yakın olduğu için burada tekrar etmeye gerek duymuyoruz.

Özetle, cevaplardaki farklılık, ahlak kavramının anlaşılmasındaki farklılığın bir sonucudur. Bu nedenle ahlak kapsamlı ve geneldir; Bunu sosyal ve bireysel etik olarak ikiye ayıranlar, dinde ve inançta meydana gelen bir değişiklikle değişeceğini söyler. Ahlakı, tüm insanların davranışlarının ve düşünce kalıplarının toplamı olarak görenler ise, onlara göre din değişikliği nedeniyle ahlak değişmez.

Tablo 19:Ateizmi ve deism ideolojiyi yaymak

sizin yeni düşünceyi yayıor musunuz?	**Kişi sayısı**	**Yüzde %**
Evet	9	% 23
Hayır	31	% 77
Toplam	40	% 100

Ateist ve deist ideolojiyi sahiplenenlere şöyle bir soru soruldu. Söz konusu düşünceyi yayar mısın yaymaz mısın? Çalışmamıza katılan deneklerin %76'sı ateizm veya deizmi tercih ettikten sonra yeni ideolojiyi yaymak ifade ederken %24'üne ise yaymamıştır .

[277] Sahîhü'l Buhârî, Kitâbü'n-Nikâh, 5096. Sahîhü Müslim, Kitâbü'r-Rekâik, 2740.
[278] Al-Tabarani bunu Musnad'ına ve El-Beyhaki Sünen'ine dahil etti.

Bazı ateistler ve deistler, ateist düşüncenin yayılması gerektiğine ve insanları din mitlerinden kurtarmak ve bu efsanelerle toplum içinde mücadele etmek için- ki ifade ettikleri gibi- buna çağrıldıklarına inanıyor ve bazıları da insanların seçimlerinin yapılmaması gerektiğini düşünüyor. Kimsenin müdahalesine izin verilmemeli ve kimse başkaları üzerinde vesayet kurmamalıdır.

(N.Z)[279] bu konuda şöyle der: "Ateizmi kabul ettikten ve onunla dinler arasındaki farkı öğrendikten sonra, insanları din mitlerinden ve dinin vesayetinden kurtarmanın gerekli olduğunun farkına vardım. Fas gibi bir toplumda bunun zor olduğunu biliyorum. Ancak zekice ve bilge yollarla davet edilebilecek meseleyi anlayan ve din adamlarının onları istedikleri gibi yönetmelerine izin vermeyen pek çok insan vardır. "

(A.B)[280] ise şöyle der: "Aydınlanmış ateist düşünceyi yaymanın gerekli olduğuyla alakalı kanaatim arttı. Çünkü insanların özel hayatlarının bazı detaylarında Müslümanların çoğu ve Faslıların da şeyh dedikleri din adamlarına, genellikle gittiklerini görüyorum. Onlara gidip birtakım sorular sormaktadırlar. Örneğin kadının hayız kanı ve cinsel ilişki yöntemiyle alakalı bazı soruları sorarlar. Bunun gibi şeyleri duydukça insanların kafasında yaşayan dini mitlerden daha çok nefret ediyorum. Bu nedenle, batıl inançla yaşayan ve hayatını bir grup donuk şeyhlere veren bir toplum için ateizmi yayma meselesi önemlidir." Bu sözleri destekleyen (M.B)[281] ise şunları söyler:"Ateizm insanı herhangi bir dinden daha fazla onurlandırmıştır ve bu, dinin insanın cömertliğinden biri olduğunu söyleyenlerin en büyük yanılgısıdır. Benim için din, insanların zihinlerini sömürgeleştirmek ve onları keyfi ve korkunç bir şekilde yönetmektir, bu nedenle sömürgeciliğin anavatanlardan kovulduğu gibi bu sömürgecilik de kaldırılmalı ve kovulmalıdır ve bu yalnızca insan hakkını tanıyan ateist düşüncenin yayılmasıyla olacaktır. "

Deizme gelince, onunla ilgili bazılarının benzer cevapları vardı ve deizmin insan zihnini yükselten ve ona diğer dinlerden daha fazla layık yeri veren entelektüel bir öğreti olduğunu söylediler. (F.Ş)[282] bu konuda şöyle der: "Peygamberlerin varlığına ve insanların hayatlarını çerçeveleyen ilahi metinlerin varlığına inandığımda, yanılgıya

[279] Kadın, Ateist, Liseden Mezum, Fes'te yaşıyor, 26 yaşında
[280] Erkek, Ateist, Mühendislik Fakültesinden Mezun, Kazablanka'da yaşıyor, 28 yaşında
[281] Erkek, Ateist, Felsefe Lisans Öğrencis, Kazablanka'da yaşıyor, 21 yaşında
[282] Erkek, Deist, İktisat Fakültesinden Mezun, Rabat'ta yaşıyor, 22 yaşında

düşmemek ve kendimi reddetme korkusuyla ikna olamayacağım birçok şeye kendimi adardım. Bu gereklilikler konusunda rahat değildim ama muhakkak din hakkında bilmediğim önemli bir şey vardır diye düşünürdüm. Çok fazla araştırma ve çabadan sonra, fıkıhçıların ve din adamlarının metinlerine ve sözlerine atıfta bulunmanın insan medeniyeti için en külfetli süreçlerden biri olduğunu ve din adamlarının onun canlanmasının önündeki en büyük engellerden biri olduğunu keşfettim. Bu, Hıristiyanlıkta ve İslam hayatının farklı dönemlerinde aynı olduğunu görüyorum. Bu konuyu fark ettiğimde, bu dinlerin hayatta kalmasının toplumlar için bir tehdit olduğuna ve varlıklarında bir ilerleme kaydedemeyeceklerine inandım ve bu nedenle deizm çağrısının insan aklını özgürleştirmek için gerekli ve önemli bir konu olduğunu düşünüyorum".

Yukarıdaki ifadelerin aksine, ateizm ve deizm düşüncesini yaymanın gerekli olduğunu söylemeyen, daha çok bir arada yaşama ve hoşgörü gerektiren, insanların ne dediklerini önemsemeyen cevapları da inceledik. Onların dedikleri şey şudur: Her insan istediğine ibadet etsin, kimse başkalarının hayatına karışmasın, şiddet, dışlama veya çatışma olmaksızın hepimizi birleştiren bir toplum içinde birbirimizi kabul etmeliyiz.

Ateistlerden (Y.H)[283] şöyle der: "Her insanın kendi düşüncesi, düşünce tarzı ve kendi inanç ve inançlarının oluşumundan sorumlu olan hayata bakışı vardır". Ayrıca "Hayata ölümün sınırlarında bitene kadar bakarım. Kendimi ölümden sonra yaşamın olduğuna ikna edemiyorum. Birçok insanın da bu inanca sahip olduklarını düşünüyorum. Bu düşüncelere katılmayan başka bir sınıf var. Onlar ölümden sonra başka bir hayatın varlığına inanıyor. Bu onların bileceği bir iştir. Onların görüşlerine ve inançlarına saygı duymak bana düşer. Ancak onlar da benim inancıma saygı duymalıdır. İstediğimiz şey aslında şudur: Her ne olursa olsun, bizim gibi olamayan tüm fikirlere tahammül etmek, algımıza ve kanaatimize göre onları doğru bildiğimiz şeye mecbur etmemektir".

(S.K)[284] ise şöyle ekledi: "Hakikat, kişiden kişiye farklılık gösterir. Her birinin hakikate nasıl baktığı ve her birinin kendine has hakikati vardır. Örneğin, bir ateistin hakikati, inananın hakikati bir değildir ve deizmin hakikati de bir değildir. Fakat düşündüğüm şey şu ki, tüm bu gerçeklere saygı duymaktır. İnsanlara haksız yere zarar

[283] Kadın, Ateist, Eğitim Fakültesinden Mezun, Fes'te yaşıyor, 32 yaşında
[284] Erkek, Ateist, Hukuk Fakültesinden Mezun, Kazablanka'da yaşıyor, 24 yaşında

vermediği sürece, hepimiz bunu kabul etmeliyiz ve bizi bir araya getiren ortak olanı üzerinde çalışmalıyız. İnsanların mahremiyetine, inançlarına ve düşüncelerine dikkat etmiyoruz, onları değiştirmek ve tebdil etmeye de çalışmıyoruz".

(N.K)[285] şöyle ekledi: "Bir kişi inandığı şeyde özgürdür ve hiç kimse onu belirli bir düşünme biçimine zorlayamaz veya ona belirli fikirleri empoze edemez. Bu, insanı, aklını ve türünü aşağılamaktır. Bu nedenle deizme davet etmenin gerekli olmadığını düşünüyorum. Deist olmayanın kendi inançları ve algıları olduğu ve beni yönlendirmediği ve beni algılarına davet etmediği sürece, ben onu inançlarını değiştirmeye davet etmedim, daha ziyade medeni ve insani bir görüşmemiz için yeterli müştereklik tir". Bu ifade ettiğim şeyler bir dizi deistin görüşüydü."

Sonuçlardaki en çarpıcı noktalardan biri, ateistlerin en azından retorik düzeyde hoşgörülü, saygılı, insancıl ve başkalarına sempati duymaya çabalamalarıdır. Böyle bir yaklaşımı benimsemeleri, dışlanmalarından ilham alan sevgi ve aidiyet ihtiyaçlarından kaynaklanıyor olabilir. Çünkü sevgi ve muhabbet hissedilmediğinde kişi kendisinin değersiz olduğunu ve hayatının anlamsız olduğunu görebilir.[286]

Özetle, her bakış açısı, toplumun doğası, insanların doğası ve önceki dini metinlerin doğası hakkında özel bir bilgiye dayanmaktadır. İnancını yayma ve insanları ona çağırma gerekliliğini söyleyen her kimse olumsuz bir tutuma dini metinlere ve bunun yayılmasını sınırlayan iddiacı bir düşünceyle yüzleşme ihtiyacına sahip olacaktır. Düşüncesini yaymanın ve savunuculuğunun gerekli olmadığını söyleyen her kimse, odak noktası ortak olan, insanları genel değerler üzerinde bir araya getirme ve bağlayıcı veya kısıtlama olmaksızın herkesi seçmeye mahkûm bırakma idi.

3.7 Ateistlerin Yaratıcıya İlişkin Düşünceleri

Araştırmamıza katılan 30 ateist deneğe, daha önce bir yaratıcıya inanmaları sebebiyle "Yaratıcı ile ilgili sizi şüpheye düşüren konular hakkında bilgi verir misiniz?'' şeklinde bir soru sorulmuştur. Deneklerin bu soruya verdiği cevaplar çok çeşitlilik arzetmektedir.

---

285 Kadın, Deist, Felsefe Alanında Doktora Yapıyor, Fes'te yaşıyor, 25 yaşında

286 Maslow, A. H. (1943). A theory of human motivation. Psychological Review 50, 370-396.

(M.J)[287] Kuran'da yazılanların gerçekle hiçbir alakası olmadığına inanıyor: “Eğer bir yaratıcı olsaydı, bir grubu aç bırakıp başka bir grubu tatmin etmezdi, aynı şekilde tecavüz, adaletsizlik ve savaşlar önlerdi .. Neden bu dünyadaki sefil yoksullar O’nun için en değerli insanlar, mutlu zenginlerden ise nefret eder?, çocuklarına işkence yapmayı seven bu baba kimdir, bu hasta tanrı kimdir? ”

(N.A)[288] Tanrı'yı bencil ve sadist olarak tanımlar ve şöyle der:

“İbadet etmeyenleri çeşitli şekillerde cezalandıracağını söyleyen sadist, ırkçı, homofobik, eşitlik ve barış gibi kavramları olmayan, savaşı zorunlu kılıyor. Cennette erkeklere sadece güzel kadınları vaat eden cinsel önyargılı vb., Kadına vurmayı belirler. Kutsal kitaplarında vb. Hastalıklı özelliklerinden dolayı Yaradan'a inanmayı bıraktım. ”

(N.S)[289] kabul etmediği Kün Fe Yekün “O ki bir şeye ol derse hemen olur” meselesini şu şekilde yanıtlıyor: “ "Kün Fe Yekün" ile "Hiçbir şey yokluktan var olmaz" arasında bir çelişki var. Bilimsel olarak hiçbir şey yok olmuyor. Doğada farklı seviyelerde yok olduğunu düşündüğümüz şeyler bir şekilde varlığını sürdürüyor. Dine göre evren bir mucize iken bilime göre "Büyük Patlama" ile açıklanır. Din ve Tanrı efsanesi uzun sürmeyecek. ”

(A.R)[290] diyalektik materyalizme inandığını ve dolayısıyla yanlızca maddeye inandığını iddia ediyor, ancak bu maddeye tapmak veya her şeyi maddi terimlerle düşünmek anlamına gelmiyor: “Diyalektik materyalizmi okuduğunuzda derin düşünmeye başlıyorsunuz. bir tanrı olduğunu düşünmüyorum çünkü onun hakkında hiçbir şey bilmiyorum. Onu göremuyorum, izleyemiyorum ve bu yüzden gerçek olmadığını düşünüyorum. ”

Öte yandan, (T.M)[291] bir tanrının varlığından şüphe etmediğini, ancak olmadığına tamamen inandığını şu şekilde ile sürüyor: “Şüpheci olmak için önce onun varlığına inanmalıyım. ”

(H.K)[292] ise :“tüm dinlerde tanrıya beşeri nitelikler atfedildi. Güç, adalet, şefakat ve rahmet gibi sıfatlar, insanın icat ettiği kavramlardan başka bir şey değildir. Aynı

---

287 Erkek, Ateist, Eğitim Fakültesinden Mezun, Meknes’te yaşıyor, 29 yaşında
288 Kadın, Ateist, Arkeoloji Yüksek Lisans Öğrencisi, Fes’te yaşıyor, 27 yaşında
289 Kadın, Ateist, İlitişim Fakültesinden Mezun, Fes’te yaşıyor, 30 yaşında
290 Erkek, Ateist, Mühendislik Fakültesinde Lisans Öğrencisi, Fes’te yaşıyor, 18 yaşında
291 Erkek, Ateist, Felsefe Lisans Öğrencisi, Rabat’ta yaşıyor, 22 yaşında

zamanda, cehennem gibi ahiret ceza evleri söz edilerek o tanrılara inanmak zorunlu kılınmış. Bunun için tanrı'ya inanmak değil, tanrıdan korkmak demek daha mantıklı olur. Böylece, dinler akıl üzerinden değil korku üzerinden kurulmuştur."

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere, katılımcı felsefenin sorumluluğunu gösterir. Ona göre Tanrı, insan aklının ürünüdür. Bu nedenle, o sadece zihin düzeyinde vardır . Ateistlerin Tanrı'nın Varlığına İnanması İçin İnananlar Tanrı'nın Varlığını Somut Delillerle Kanıtlamalıdır, Çünkü ateistlere göre "delil yokluğu, yokluğun delilidir".

Deneklerin ifadeleri , İdeal bir Tanrı anlayışını ortaya koyarken, bir yandan da Tanrı'nın ne olduğunu ve ne yapılması gerektiğini gösterirmiştir. Katılımcıların tanıklıklarına göre Tanrı insanları korumalı, merhametli olmalı ve hata yaptıklarında onları affetmelidir. Buradan da anlaşılacağı üzere insanlığın ve medeniyetin gelişmesi için insan aklının özgür ve bağımsız olması gerekir. Onlara göre, eğer Tanrı varsa, insanları sıkıntılardan koruyan, özgür iradelerini emir ve yasaklarına sınırlamayan, onları bağışlayan, kullarıya mutluluğu bütün eşit olarak dağıtan evrensel değerlerin kaynağı olarak Tanrı ideal olacaktır. Katılımcıların Tanrı anlayışlarının bir ideal olduğu ve bunu affetme, adalet ve koruma gibi olumlu duygusal betimlemelerde ifade ettikleri sözlerinden anlaşılmaktadır. Bu tutum, Tanrı ile ilişkilerinin duygusal olduğunu gösterir;Katılımcıların her biri, Tanrı'yı psikolojik durumuna ve eğitim düzeyine göre tanımlamaya çalışır Ve onların dünyaya bakış açısıyle tanrıyı tarif göstermektedir.[293]

Ayrıca sonuçlardan katılımcıların Tanrı'yı eleştirirken kullandıkları dilin aşağılayıcı, isyankâr hakaretler ve nefret söylemi olduğunu da not ediyoruz. "Diktatör", "otoriter", "zalim", "deli", "saygı ve minnettarlık duygularına ihtiyaç duyan yoksullar" Bu sözler çoğunlukla duygusal ifadeleri açığa çıkarır ."Diktatör, "Baskıcı" gibi ifadeler, Özgür hissetme sevgisinin, duygusal faktörlerin etkisiyle yaratılan olumsuz Tanrı algısı üzerinde güçlü bir etkiye sahip olduğunu söyleyebiliriz.

---

[292] Kadın, Ateist, Eğitim Fakültesinden Mezun, Meknes'te yaşıyor,27 yaşında

[293] Antoine Vergote, *Religion, foi, incroyance,* Published: Bruxelles Mardaga 1983 s. 181

3.8 Ölüm ve Sonrası Hakkında Düşünce

"Ölüm senin için ne ifade ediyor?" Katılımcıların soruya verdikleri yanıtlar ve yorumlar; Psikolojik, duygusal, kişisel ve kültürel durumlarına, inançlarına, sosyal ortamlarına, geleneklerine ve felsefi görüşlerine göre anlayışlarına bağlı olarak değişiklik göstermekte; Ölümü algılamaları ve yorumlamaları da buna dayanmaktadır.

Tablo 20: "Ölüm sizin için ne ifade ediyor?"

Ölüm ve Sonrası Hakkında Düşünce	**Kişi sayısı**	**Yüzde %**
Hiçlik ve karanlık	16	% 40
Evrenin sonu	5	% 13
Reenkarnasyon	3	% 7
Sevdiği insanları tekrar görmek	9	% 23
Hayata değer katıyor olması	1	% 2
Fikrim yok	6	% 15
Toplam	40	% 100

"Ölüm sizin için ne ifade ediyor?" diye sorulan soruya deneklerin %40'ü (9 ateist, 7 deist) Hiçlik ve karanlık olacağını şeklinde cevap vermiştir. Deneklerin %13'si (3 ateist, 2 deist) evrenin sonu olacağını, deneklerin % 7 (3 ateist) denek grubu ise Reenkarnasyon olacağını şeklinde cevap vermiştir, deneklerin % 23 (8 ateist, 1 deist) Sevdiği insanları tekrar görmek İstediklerini söylemiştir. Deneklerin %13'si (1 ateist) hayata değer katıyor olması söylemiştir. Ayrıca %16 'si herhangi bir fikri olmadığını ifade etmiştir.

Ölümden sonraki aşama, bir karanlıktan başka bir şey olmadığını düşünen (H.K)[294] diyor ki: "Vücudumu alıp, tüm organlarımı muhtaç insanlara bağışsınlar, yaşayanlar cesedimden yararlansın. İnsanların inandıkları dine bakmaksızın olam tüm insanlara, Tüm organlarımı bağışsınlar ".

[294] Kadın, Ateist, Eğitim Fakültesinden Mezun, Meknes'te yaşıyor, 27 yaşında

(K.B)[295] ölümden sonra bir şey yaşam olmasını temenni ediyor ve diyor ki: " Cennetteki İlk Anlar" resminde de görüldüğü gibi, sefil ve yoksul olarak yaşayanların ölümden sonra mutlu bir hayat yaşamalarını gerçekten istiyorum. Çünkü gerçek adalet budur. Belki orada yüzleşemediğim insanlarla, benden önce vefat edenlerle buluşur ve konuşrum. Ama böyle bir şeyin olacağını düşünmüyorum, vücut çürüyecek, bakteriler bozunacak , toprak döllenecek ve başka hiçbir şey olmayacak ".

(M.B)[296] bu konuda net bir düşünceye sahip değil ama sevdiği insanları tekrar görmek istediğini belirtti.

(N.K)[297] çocukken reenkarnasyonu merak etmeye başladığını belirtti. Diyor ki: "Küçükken bana çok benzeyen bir kişinin resmini gördüm. Belçika'da bir galeride, bir köylünün kızını bana acayip benziyordu, ilk başta inanamadım ama sonra resimlere tekrar bakınca şaşırdım. Bundan sonra ve sanki yeniden yaşayacakmışım gibi hissediyorum. Bana öyle geliyor ki bedenimiz yok olsa bile, ruhumuz yine de varlığını sürdürecek ".

(Y.K)[298] bu konuya dair net bir fikri olmadığını söylüyor: " Bu soruya henüz bir cevap bulamadım. Doğmadan önce bir yerdeysek, öldükten sonra oraya gideceğiz. Ama hiçbir yere ait değilsek, muhtemelen hiçbir yere gitmeyeceğiz".

(F.Ş)[299] 'nin cevabı, (Y.K)' nin söylediğine benzer:"Ölümden sonra başka bir yaşam (Cennet-Cehennem kavramı) olduğunu sanmıyorum, Kimse ölümden sonra ne olacağını iddia edemez.

(F.A)[300] ise: "Bilime göre, belirli suçlar işleyen kişilerin beyinsel bozuklukları vardı. Demek ki katil olmak gibi suçlar, biyolojik hastalıktan başka bir şey değildir. Aynı şekilde, mantık ve matematik kurallarına göre, maddi olan herhangi bir eylemin maddi nedenleri bulunur. Böylece, insan nasıl bir karekter veya nasıl bir ahlak anlayışına sahip olacağını kendisi belirleyemezdir, dış çevre ve genetik faktörler belirler. Bu yüzden, hiç kimse ahlak konusunda başkalarından daha üstün değildir."

---

[295] Kadın, Ateist, Eğitim Fakültesinden Mezun, Meknes'te yaşıyor, 36 yaşında
[296] Erkek, Ateist, Felsefe Lisans Öğrencisi, Kazablanka'da yaşıyor, 21 yaşında
[297] Kadın, Deist, Felsefe Alanında Doktora Yapıyor, Fes'te yaşıyor, 35 yaşında
[298] Erkek, Deist, Tasarım Fakültesinden Mezun, Rabat'ta yaşıyor, 23 yaşında
[299] Erkek, Deist, İktisat Fakültesinden Mezun, Rabat'ta yaşıyor, 22 yaşında
[300] Erkek, Ateist, Hukuk Fakültesinden Mezun Kazablanka'da yaşıyor, 34 yaşında

Diyerek cennet ve cehennem mantıklı bir şey olmadığını düşündüğünü ve dolayısıyla cennet ve cehenneme inanmadığını ileri sürdü ".

Onu soru sormadan (H.K)[301] Ölümün kendisi için bir şey ifade etmediğini beyan ederek bu durumu şu şekilde ifade eder:"Ölmekten korkmuyorum, ölüm gerçekten cesur olduğum şeylerden biri. Hiç korkmuyorum ve umrumda değil. Yani şimdi veya bir yıl içinde ölebilirim ve yirmi yıl sonra hiç korkum yok. "

herkesin ölümden korktuğunu söyleyerek (T.M)ise :"Ölüm herkes için [302] kötüdür ve hepimizin bir hayatta kalma içgüdüsü vardır. "Bu ifadeyle, her insanda varoluşsal ızdırap olarak görünen ölüm korkusuyla bizzat yüz yüze olduğunu belirtir. Aynı zamanda bu korkunun evrensel ve duygusal bir tepki olduğunu ve ölümün herkes için kişisel bir endişe ve kızgınlık duygusu içerdiğini göstemektedir. Katılımcı, her saatin ve her günün bir değeri olduğunu hatırlatarak, ölümün kişinin hayatına değer kattığını ve bu da ona ölüm gerçeğini hatırlattığını hatırlatır. Ona göre ölümsüz bir hayat yaşarsak, zamanımızı takdir edemeyeceğiz ve hayatımızın hiçbir değeri olmayacaktır. Burada varoluşçu fikirleri savunuyor ve ölümün insanlarda varoluş bilincini artırdığına işaret etmektedir. [303]

İnsanın ölümün hayatın bir parçası olduğunu kabul etmesi gerektiğini vurgulayan bu yaklaşım, hayatın ölümü doğal bir şey olarak kabul ederek bilinebileceğini ve anlamlandırılabileceğini savunmaktadır. Çünkü onun için ölüm, yaşamı tazeleyen ve bireye sorumluluk duygusu veren bir olaydır. Bu temelde insanların yaşamına ivme kazandıran ölüm fikrinin, yaşam içgüdüsünü artıran katalizör rolü olduğu söylenebilir[304]. Ve tüm bunlar, insanın ölüm korkusuyla baş etme yeteneğine katkıda bulunmaktadır

"Ölüm sizin için ne ifade ediyor?" Katılımcılar öldükten sonra asla var olmayacaklarını söylerken, varoluşlarının yok olacağını ve dünyanın yok olacağını ve sanki daha önce hiç var olmamış gibi olacaklarını bahsetmektedirler.

---

301 Kadın, Ateist, Eğitim Fakültesinden Mezun, Meknes'te yaşıyor,27 yaşında
302 Erkek, Ateist, Felsefe Lisans Öğrencisi, Rabat'ta yaşıyor, 22 yaşında
303 Frank Magill, Egzistansiyalist Felsefenin Beş Klasiği, Çeviren: Vahap Mutal, Dergah Yayınları, Istanbul 1992
304 Maan Halil Omar, Yaşlılık ve Ölüm Sosyolojisine Dair, Sunrise Yayıncılık ve Dağıtım Evi ,Ürdün 2021, s. 130

Verilerdeki en dikkat çekici nokta, bazı katılımcıların soruya verdikleri cevaplardaki ses tonudur, bu da çok alay ve alay ile ölmeyi umursamadıklarını göstermektedir. Ölüme karşı pervasız tavırları, ölüm korkusunu veya endişesini maskelemek olabilir.[305]

Burada (H.K)'ının ifadesinden de anlaşılacağı üzere. Ölümden korkmamakla birlikte, cesaret ve umursamazlıkla yüzleşir; Ölüm korkusuna meydan okur. Ölüme kayıtsız kalması, yaşamın sona ereceğine inanması, sözleri kendisini ölüm korkusundan kaçınmaya ikna etmenin bir yolu belirtmek mümkündür.[306]

Katılımcının büyük bir ölüm korkusu varsa, katılımcının sergilediği davranış, hissettiği duygunun tam tersidir. Bu, endişesini veya ölüm korkusunu perdelediği anlamına gelir. Yani bu davranış, kaygı bozukluğunun üstesinden gelmek veya korku duygusunu ortadan kaldırmak için ölüme yönelik bir tutumu yansıtabileceği gibi, katılımcının koruyucu bir davranış sergilemiş olabileceğini de gösterebilir.

3.9 İslam Dinine Dönüş

Genel olarak imana dönme ve deizm ile ilgili olarak resullere ve peygamberlere inanma konusunda, geri dönüşün olmadığı konusunda cevaplar neredeyse aynıydı. İmana geri dönme konusunun kanaatle, inançla ilgili araştırma ve soru sorma zamanı ile ilgili olduğunu söyleyen birkaç cevaptan bazıları, varoluşla ilgili olanlar da dahil olmak üzere, cevaplarda çözülen soru yoktur. Oradan, bizi yönlendiren şey, bizi kanıt ve nesnellik koşuluyla ona götürür. İnancın geri dönüşü temelde araştırma ve devam eden sorgulama ile bağlantılıdır.

---

305 Hayati Hökelekli, Ölümle İlgili Tutumlar Ve Dini Davranışlar. İslami Araştırmalar Dergisi 5 (2), 83-91, s 86

306 Engin Geçtan, Çağdaş Yaşam ve Normaldışı Davranışlar. İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 124

Tablo 21: Tekrar Dine İnanma

Tekrar Dine İnanma	**Kişi sayısı**	**Yüzde %**
Olabilir	12	% 30
Hayır	28	% 70
Toplam	40	% 100

Tablo 21'e göre, deneklere "Tekrar bir dine inanma ihtimaliniz var mı?" sorusu yöneltilmiş, %36'sı "evet", %64'ü "hayır" şeklinde cevap vermiştir.

Hem (L.B)[307] hem de (A.M)[308], dini inancından ayrıldıktan sonra eski inanca geri dönüşün olmadığını savundular. (L.B) ise : "Şahsen, ne yakın gelecekte ne de uzak gelecekte imana geri dönmeyi düşünmüyorum ve imana dönmeyi düşünen ateistler olduğunu da düşünmüyorum. Bu çok uzak bir ihtimaldir. Çünkü bir şeyi kanaat içinde bırakmak ve onu eleştirmek ve hatta bir geri kalmışlığın kökü olarak görmek bunu imkansız kılıyor. Dinin terk edilmesi temelde kanaat dışı olmadıkça, veya yalnızca bir oyundan ibaret olmadıkça ona geri dönmek mümkün değildir" .

(A.M) bu konuda şöyle der: "İnancıma geri dönmeyi düşünmüyorum ve bunu bir kişinin kişiliğinde bir çelişki olarak görüyorum, dolayısıyla iki çelişkili tercihi birleştirmek mantıklı değildir".

Deistlerden (M.R)[309] de bunu teyit etmektedir: "Uzun bir arayıştan sonra yeni bir kanaate varan ve en önemli konuda çevresini ve toplumunu terk eden kişi, düşüncesini açıklayabilir ya da açıklamayabilir. Bütün bunlar, örneğin kıyafet değiştirmek veya bir seyahat veya araba satın alma kararından vazgeçmek gibi basit bir mesele değil, bir kişinin tüm hayatının seyri ile ilgilidir. Bu nedenle, onu bir kez bırakmak ve sonra başka bir kez yine kabul etmek, mantığa ve tabiata aykırıdır. Bu nedenle sahip olduğu ilk inancına dönme meselesi imkansızdır. (F.Ş)[310] ve (S.R)[311] gibi diğer birçok deist bu görüşe katılmaktadır".

---

307 Kadın, Ateist, Hukuk Fakültesinden Mezun, Rabat'ta yaşıyor, 25 yaşında
308 Erkek, Ateist, Ziraat Fakültesinden Mezun, Fest'te yaşıyor, 25 yaşında
309 Erkek, Deist, Felsefe Lisans Öğrencisi, Rabat'ta yaşıyor, 19 yaşında
310 Erkek, Deist, İktisat Fakültesinden Mezun, Rabat'ta yaşıyor, 22 yaşında
311 Kadın, Deist, Eğitim Fakültesinden Mezun, Kazablanka'da yaşıyor, 25 yaşında

Çoğunluğu oluşturanların aksine, bazı ateistler ve deistler bir kişi fikrini herhangi bir inançla değiştirebilir ve sonra eski inancına geri dönebilir. Buradaki mesele, (A.B)[312] ateisti örneğinde ele alınmaktadır: “Bir kişi, araştırmada samimi ve objektif ise, sürekli araştırmasında birden fazla mahkûmiyet arasında gidip gelmesini engellemez ve ona zarar vermez. En ufak bir kızgınlık veya kibir olmadan ona geri dönüyor, ancak nesnel araştırmacının özelliklerinden biri, nerede olursa olsun araştırmanın konusuna kendini dahil etmemesi ve kanıtlara dayanmasıdır. Gustave Le Bon, inançlardan söz ederek onları iki kısma ayırdı: Kalıcı inançlar ve değişimleri çok zaman gerektirir. Geçici inançlar genel entelektüel atmosfere tabi olan genel fikirlerdir”.[313]

Bu, aynı zamanda deistlerden (M.B)[314] tarafından da doğrulanır: “Kanıt rehberdir. Akıl ise her zaman rehberi takip eder, onu nereye götürürse götürür. Doğru olduğu bir anda gördüğü bir şey ricat edilmesine zarar vermez, o zaman araştırıp inceledikten sonra meselenin böyle olmadığını, aksine fikre geri dönmesi akla zarar vermez. Aksine, hatalı fikrine bir kez dönüp onu ikinci kez düzeltmek zihne zarar vermez”.

Deneklerin vermiş olduğu cevaplara bakılarak, dine dönmenin, çoğunluk için, önce kendi ve sonra fikirleri uzun süredir yanılgıya düşen toplumun önünde bir tür yenilgi olduğu anlamına geldiğini belirtmek mümkündür. Ayrıca bazıları, ateizme ve deizme giden yol olduğunu iddia ettikleri bilimsel araştırmalar için uygun olmayan oyun ve aldatma olarak nitelendiriyor.

[312] Erkek, Ateist, Mühendislik Fakültesinden Mezun, Kazablanka’da yaşıyor, 28 yaşında
[313] Sabit inançların ve değişen inançların bir dökümü, Gustave Le Bon'un "Halkın Psikolojisi" adlı kitabında "Grup İnançlarının ve Fikirlerinin Değişkenliğinin Sınırları" başlıklı bir bölümde bulunur. Sayfa 157. Ahmed Fethi Zağlûl tarafından çevrildi. Books Juice for Publishing and Distribution Kahire - Mısır.
[314] Erkek, Deist, Liseden Mezun, Meknes’te yaşıyor, 30 yaşında

SONUÇ VE ÖNERİLER

Sonuç olarak Fas toplumunda ateizm ve deizm olgusu üzerine yapılan bu araştırma bilimsel materyalin az olduğu ve sosyal ikliminin bir tür küçülme ve soyutlama ile karakterize edildiği yeni bir paradigmanın incelenmesi olduğu söylenebilir. Bunun nedeni, daha önce de açıklandığı gibi, çoğu ateist ve deistin tevriyeyi ve ifşa etmemeyi tercih etmelerinden kaynaklanmaktadır.

Ateistler ve deistler Fas'ın dini dokusunda küçük bir azınlık oluşturmaktadır. Çoğunlukla üniversite gençleri ile web sitelerinin öncülerinden teşekkül etmektdir. Ateizm ve deizm fikirlerini aileden veya ilk sosyal çevrelerinden değil, bilakis araştırma ve bilgiye ulaşma sonucunda özümsedikleri anlaşılmaktadır. Ancak anne babası ateist olan bazı aileler istisna olup çocukları üzerinde etkileri kaçınılmaz olmuştur. Zira onlar aileden etkilenerek bu düşünceye sahip oldukları görülmektedir. Ayrıca bu, çoğunlukla-ülkenin belirli bir aşamada yürüttüğü siyasi bağlamın ve etkinin de bir sonucudur. Böylece başta üniversiteler olmak üzere Fas'ın bazı siyasi çevresinde ateizmin yayıldığını görmek mümkündür.

Bu çalışmada ateizm ve deizmin anlamı, ortaya çıkışından itibaren tanımları, çeşitleri ve tarihçeleri ayrıntılı bir şekilde açıklanmakta ve kaynaklarının açığa çıkarılması sağlanmaktadır. Ayrıca bugüne kadar nasıl geliştiği de anlatılmaktadır. Dinsizlik fikrini derinlemesine incelediğimizde, agresif bir tavırla hareket etseler bile ateistlerin sorunlarının dinle ilgili olmadığını, aksine metafizik olan her şeyi reddettikleri görülmektedir. Böylece sorunun buradan başlayıp yayıldığı ortaya çıktığı ifade edilebilir. Ateizm, bağımsız bir felsefe gibi kökleri tarihin derinliğinde olan bir ideoloji değildir. Bu nedenle Yunan tarihçi Plutarhos, "Tarih içinde kaleleri, okulları ve sarayları olmayan şehirler bulmak mümkündür, ancak mabetsiz şehirler bulmak mümkün değildir" demektedir.

Araştırmada, Fas'taki ateist ve deist fikirlerin gidişatı ve bunların yayılma boyutuyla ilgili önemli bir gözlem kaydedildi. Bu gözlemin sonucunda, İslami eğitime olan ilginin aile içinde veya dışında zayıfladığı, eğlence ve keyif düşkünlüğü insanların fikirlerini bastırdığı zaman herhangi bir kısıtlama veya kontrol olmaksızın maddi özgürlük ve liberalizm yayıldı. Ayrıca mirası eleştirme, onu suçlama ve ondan uzaklaşma ve hatta geleneksel her şeye isyan etme fikirleri yayıldı. İşte ateizm ve deizm

fikirleri, sadece bir tür zevk ve eğlence olarak kabul etmeye hazır hale geldi ve verimli bir zeminle karşı karşıya kaldı. Çünkü ateizm ve deizm insanların arzularını engellemiyor. Tüm Arap ateistleri ve deistleri üretim açısından Batı dünyasının ateistleri ve deistleri ile aynı olmadıkları bunun kanıtıdır. Onları bilimsel, teknik ve üretim alanında Arap dindar akranlarından ayıracak hiçbir şeyleri yoktur. Aksine dindar insanlar daha yüksek dereceli ve daha üstündürler. Bu nedenle, ateizm ve deizm olgusunun yayılması, liberalizm ve akışkan çağdaşlık değerleriyle ilişkili bu iklimde rehin olarak kalmaktadır.

Ateizm ve deizm olgusunun gerçekliğini incelemek için mekansal bir belirleyici olarak Fas örneğini incelemiştir . Zira bu olgu daha önce ülkede yaygın değildi ve bu düşünceyi savunan şahsiyetler, okullar ve çalışmalar yoktu. Daha çok, Fas tarihi dinler ve ibadetler tarihidir. İslam'ın gelişinden önce de içinde birçok din vardı, İslam dini geldiğinde, tüm Faslılar, Araplar ve Amazighler İslam'da birleştiler. İslam dini şehirler, köyler ve kabileler dahil olmak üzere onun bütün bölgelerinde çeşitli şekillerde yayıldı. Yirminci yüzyılın ikinci yarısına kadar ateizm ve deizm fikirleri yoktu. Ancak Fas toplumunda ateizm ve deizme davet kolay bir mesele değildi, çünkü Sünni İslam'dan başka bir şeye yapılan çağrı yasal olarak suç sayılıyordu. 1956'da bağımsızlığını ilan ettiğinden beri Fas'taki dini alan katı bir şekilde çerçevelenmişti.

Fas, modern devletin inşasına katılmasından bu yana, dini alanı yapılandırmak için çalıştı. İmâretü'l-Müminîn Kurumu, Vakıflar ve İslami İşleri Bakanlığı, Yüksek İlim Konseyi, İslami İşler Bölgesel Temsilcilikleri, Şeriat Fakülteleri ve diğerler kurumlar inşa edilmiştir . Kadim medreseleri onarmak ve krallığın camilerini restore etmek, dini irşad ve rehberlik alanını eklemek gibi hususlarla dini alanda yeniden yapılanma, gelişme ve reform yoluyla bugüne kadar devam ediyor. Böylece, Mâlikî fıkhı, Eşarî akidesi, Cüneyd'in tarikatı ve Nâfi kıraatının Verş rivayetiyle dörtlü tabanlı Sünni İslami çağrıyı kimsenin bunları değiştirme durumunda değildir. Öyle bir imkân da verilmemektedir. Bu da Fas toplumunda inanç meselesinin çok hayati bir konu olduğunu gösteriyor. Tüm bu kurallar ve bu katılık bunun muhafazası içindir. Mesele, güçlükle devletin din işlerini yönetmesi bağlamındaysa, başka bir inanç veya diğer dini düşüncelerin girmesini engellemek daha zor bir konudur. Dolayısıyla, Fas'ta inanç özgürlüğü sınırlandırılmış durumda ve devlet tarafından izin verilmemekte ve ayrıca

Fas halkının geneli tarafından da kabul görmemekte ve tüm muhalif fikirler reddedilmektedir.

Ateizm ve deizm fikirlerine davet etme noktasında güçlüklerle karşı karşıya kalanlar sosyal medya, iletişim, propaganda, tanıtım ve reklamcılık gibi geniş özgürlüğe sahip alanlar bulmaya çalıştılar. Böylece Fas toplumunda ateizm ve deizm fikirlerinin yayılmasında temel bir rol oynayan başka dijital içerik endüstrisi platformları ortaya çıktı. Saha araştırmasında görüşülenlerin çoğunluğu için oluşturan birkaç durum tespiti yapıldı.

Bununla birlikte, ateizm ve deizm gerçeği- genel olarak- toplumun tepkisinden korktuğu için bir tür gizliliği ve sırlı kalmayı tercih eder. Zira, özellikle sokaklar, parklar ve diğer kamusal alanlarda. Ateiste veya deiste karşı saldırgan davranışların ortaya çıkmasına yol açabilecek birçok taciz ve provokasyon mümkündür. Çoğu ateist ve deistler, inançlarını ve fikirlerini kasıtlı olarak gizler ve toplumun dinine, gelenek ve göreneklerine göre yaşarlar. Ancak üniversite veya aile ortamı gibi müsamaha gösterilen yerlerde aynı değerlere ve fikirlere inanılan ortamda, o zaman bir ateistin veya deistin fikrini ifade etmesine ve fikirlerini vurgulamasına izin verir. Ateist böyle bir ortamda düşünce ve inançlarını açığa vurabilmektedirler. Bunlar daha önce röportajlarda açıklandığı gibi nadir konulardır. Üstelik yeni fikirlerini yüksek sesle söyleyenler, bunları insanlara tanıtmanın ve onlara karşı sabırlı olmanın gerekliliğine inananlar çok az. Bu, Fas'taki ateizm ve deizm gerçekliğinin bir tür kısıtlama ve reddedilme ile karakterize edildiğini ve fitne ve sapkınlığa atfedildiğini gösteriyor.

Ateist ve deistlerin çoğunu dinden ayrılmaya iten en önemli etken, dinsel ilkeler üzerine yapılan geleneksel eğitimdir. Gerçekliğin büyük sorularıyla karşılaştıklarında dine olan güvenlerini kaybetmelerine neden olmaktadır Önceleri, çoğu dinlerini değiştirmeyi reddediyorlardı, ateizm ve deizme yönelik algıları olumsuzdu. Çoğu, din hakkında zayıf bilgiye sahip olmalarına rağmen, dinlerini değiştirip inançlarını terk etmeleri mümkün görünmüyordu. İlk karşılaştıkları kaynaklar, çoğu durumda aile ve okuldu. Bunlar, gençlere sağlam inançlar sağlamanın iki zayıf kaynaklardır. İslam’a yönelik algılarının çok hızlı değişmesi ve ona karşı çok olumsuz tavır almaları, çağın sosyal, ekonomik, bilimsel ve eğitimsel sorunlarının büyük bir bölümünü islam’a taşımalarına neden oldu.

Yapılan görüşmelerde ateistlerin ve deistlerin büyük çoğunluğunun inanarak ve gönüllülük esasıyla tercihlerde bulundukları ve kimsenin onları zorlamadığı ortaya çıktı. Birçoğu da dinin birçok kısıtlaması olduğunu ve bazı noktalarda kendilerine mantıksız geldiğini iddia ederek bu kısıtlamasından kaçmak için inançlarını değiştirdiklerini ve böylece ateizm veya deizmi seçtikleri ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda da bahsedildiği gibi çoğunlukla genç insanlardan oluşan bu insanların yeni tercihi birçok şeye ilişkin algılarını değiştirmede büyük bir etkiye sahipti. Bunlardan biri de içinde yaşadıkları toplum ve ezici çoğunluğun da bağlı olduğu dindir. Bu seviyedeki görüşleri, din karşıtlığı ile ateizm ve deizm fikirleriyle insanları aydınlatma ihtiyacı ve hoşgörü ilkeleri arasında gidip gelerek, herkese istediğini seçme ve istediğine inanma özgürlüğü bırakarak ve kimsenin buna sahip olmadığı yönündeydi. Herkes kendi inançlarından, fikirlerinden ve hayattaki tercihlerinden sorumlu olduğu sürece, başkalarının inandıklarına ve bağlı bulundukları inanca davet etme hakkına sahip değildir.

Fas'ta ateizmin ve deizmin geleceğine gelince, dünyanın bir parçası olduğu için ülkenin içinde yaşadığı tüm sosyal ve politik koşullara bağlıdırve Küresel siyasetten etkilenir . Bu nedenle, ateizm ve deizmin gelecekte artması ve yaygınlaşması konusu, birçok farklı şeyin gerçekleşmesine bağlı olduğunu söylemek mümkündür. Önemli noktalarını şu şekilde özetleyebiliriz:

- Sosyal geri kalmışlık, yoksulluğun, işsizliğin ve ailenin parçalanmasının yaygın tezahürleri.
- Maddi yönün manevi yöne karşı şişirilmesi, maddi liberalizm kavramlarının yayılması ve insanların ona olan ilgisinin artması, manevi olan bütün şeylerin körelmesi ve onlara yönelik güvenirliğin zayıflaması.
- Batı hakkında aşağılık kompleksi hissetmek . Onu medeniyetin yaratıcısı olarak görmek ve kültürünü medenileşme ve kentleşme için gerçek model olarak görmek.
- Eğitimin zayıflaması, ailenin korunmasının zayıflaması, Arap ve İslam dünyasında rol modellerin yokluğu ve küresel gelişmelere ayak uyduramama.
- Zayıf eğitim söylemi ve çeşitli alanlarda, özellikle okul ve medyada değerler üzerine eğitimin yapılmaması.

- Kültürel mirasın sadece geçmiş kültürün bir parçası olduğunu düşünerek, modern yaşama ve çeşitli alanlarındaki çağdaş gelişmelere herhangi bir fayda sağlamadığı düşünülerek, mirastan kopma çağrısı.
- Kişisel özgürlük, eğlence ve zevk hakkı kavramları gibi bu tür biçimsel söylemlerin yayılması ve sosyal olan her şey pahasına egonun ve bireyselliğin şişirilmesi.
- Değer ve ahlaki yönleriyle küresel sinemanın ülkede yayılması ve gençlik üzerindeki etkisi. Din ve dindarlıkla ilgili sunduğu olumsuz şeyler.
- Dinin ilerlemeye ve medenileşmeye karşı olduğunu, dini çarpıtmaya ve onu terörizmle damgalamaya yönelik defalarca sürdürülen kampanyalar. Bu kampanyalar ışığında bütün bir kuşağın ortaya çıkması, dine olan güvenlerini zedelemiş ve inançlarını kaybetmelerine neden olmuştur.

Bu çalışmada görüşülen örneklemin, toplumsal etkinin çoğuna sahiptir. Aile ile başlayıp okul, farklı sosyal ilişkilerin temsil ettiği sosyal çevreye, büyük küresel topluluğa, büyük dünya topluluğunun sunduğu düşünce ve değerlerin kesişimlerinin sona ermesi, medeniyet çatışmasına ve mücadelesine temel bir taraf olarak inancın varlığından yoksun değildir.

Sonunda ateizm ve deizm, ortaya çıkış sebepleri, güdüleri ve ruh ve toplum üzerindeki etkileri var ile iki sosyal olgudur. Dolayısıyla bilimsel çalışma ve araştırma standartlarına tabi tutulmalıdırlar.

Öneriler

1. Bu konuda hala bir bilgi boşluğu oluşturan sorunlu kontroller üzerine araştırma yapılması gerekliliği; Çağdaş bağlamda, özellikle medya yönüyle Fas toplumunda ateizm ve deizmin konusudur. Önerdiğim bu kuralların en önemlileri şunlardır:

- Fas'ta din ve çağdaş medya: Dijital ortamda kitle iletişimi ve dini değerlerin tanıtımı; Model olarak ateizm ve deizm.
- Gençlerin yaşamlarında din: Fas bağlamında ergenlik çağındaki gençler arasında dini değerlerin oluşumunda medyanın önemi.
- Uluslararası sinema ve gençlerin inançlarına etkisi. Faslı gençler arasında bir model olarak dinsel olgu.

2. Ateizm ve deizm üzerine din psikolojisi araştırması: Çünkü henüz yeterli bir seviyeye ulaşmadı. Bu nedenle konu, bilimsel bakış açısına halel getirmeksizin, farklı nicel veya nitel gruplarında incelenmelidir.Ateistler ve deistler genellikle moderniteyi ve sekülerleşmeyi teşvik ederler. Bu açıdan bakıldığında, laiklik ile dinsizlik arasındaki ilişki birden çok şekilde incelenmelidir.
3. Bugün dünyadaki demokratik kültür, birlikte yaşamayı zorunlu kılıyor. Bunu başarmak için ayrımcı davranışlar ve ötekileştirme azaltılmalı ve hatta mümkün olduğunca ortadan kaldırılmalıdır. Bu konudaki çalışmaların sayısı arttıkça, inananların dinsizleri anlama olasılığı artabilir. Ancak dinsizlik üzerine yapılan çalışmalarda araştırmacı tarafsız kalmalıdır. Çünkü aramızdaki (biz ve onlar) sınıflandırmaya dayalı sosyal kimlikler karşılıklı etkileşim yoluyla oluşur. İnanan ve inanmayanların kendilerini ve birbirlerini nasıl tanıdıkları ve değerlendirdikleri tespit edildiği sürece daha sonra ortaya çıkabilecek mevcut sorunlara karşı önlem alınabilir.

KAYNAKÇA

Abid El Câbirî.M. (1994). Demokrasi ve İnsan Hakları. Tekvîn Araştırmaları Merkezi . Beyrut.

Ahmed B .Halid en-Nâsırî . (2002). Uzak Fas Ülkelerinin Haberlerinin Araştırılması. Dârü'l- Kitâb. Kazablanka.

Akbay .Y.E . (2017). İdealar Teorisi Bağlamında Platon'da Akıl İlkelerinin Analizi Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (28), 133-155.

Anyon, J. (2011). Marx and education. Taylor & Francis.

Âyet Ahmed. M. (2009). Semavi Dinlerde Dini Özgürlük ve İrtidat, Çağdaş İslam Sorunları Dergisi,

Azmî. H. (2015). Yeni Başlayanlar İçin Ateizm . Ateizm Çalışmaları ve Decadal Çatışma Analizi için Kanıt Merkezi el kahire

Bayoumî. M . (1990). Eski Fas. Dârü'l-Marife, İskenderiye Üniversitesi. Mısır .

Bedevi .A. (1980), Min tarihil-İlhad fi el-islam, 2. el-Müessesetu'l Aerabiyye li'd-Dirâsâti ve'n-Neşr :Beyrut.

Bedevi. A . (1980). Araplar arasında Aristoteles , el-Müessesetu'l Aerabiyye li'd-Dirâsâti ve'n-Neşr :Beyrut.

Bilgin, R. (2016). Geleneksel ve Modern Toplumda Kadın Bedeni ve Cinselliği. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 26 (1), 219-243.

Blanshard, B. (1980). On Rationalism. Britannica dergi, 21(2), 199-207.

Celaleddin .S, (2012). Terimler Sözlüğü ve Felsefi Kanıtlar. Darü'l-Cenûb li'n-Neşr, Tunus.

COŞKUN. İ. Modern Çağ Ateizm, , Tekin Kitabevi, konya 2007

Darif . M . (2001). Muhalefet Bağlamından Konsensüs Bağlamına Fas Siyasi Partileri. Kazablanka.

Dawkins . R. (2006). Tanrının Yanılgısı, çeviri Bessâm el-Bağdâdî . Darü'l-Farabî Lubnan.

Destrée, P. (1994). André Comte-Sponville, Une éducation philosophique André Comte-Sponville, Valeur et vérité. Études cyniques. Revue philosophique de Louvain, 92(2), 368-369.

Dostoyevski. F. (2002). Karamazov Kardeşler. çev. Sami ed-Derûbî . Tanvîr Basım ve Yayınevi. Beyrut.

Ebu Hatim. A . (2003). a'alamu el nubuve, Dar Al-Saqi . Kahire .

Ed-Deyâlimî. A . (2016). Arap Dünyasında Ateizm Sosyolojisi. Sınır Tanımayan Müminler Dergisi.

El-Hafnî . A . (1974). John Paul Sartre, Varoluşçuluk, Dâru Mektebeti'l-Hayât,

El-Muhantar. M . (2016). Faslı Dinsizler: İslami Arka Plandan Ateizm Üzerine Bir Araştırma. Hypatia Araştırma ve Düşünme Merkezi. Rabat.

En-Neşşâr. M . (2014). Doğu Perspektiften Yunan Felsefesi Tarihi, Kahire, Dârü'l-Mısriyye el-Lübnâniyye

Er-Raysûnî. A. (2007). İslam Hukukunun Temel Esasları. Dârü's-Sikâfe. Kazablanka .

Erten . H . (2008). Azerbaycan Üniversite Gençliğinde Dini Hayat (Bakü Devlet Üniversitesi Örneği), İdeal Usta Basım Yayın, Konya .

Eş-Şerîf. A . (2016). Ateizm Psikolojik bir Sorundur.Yeni Kitap Yayıncılığı ve Dağıtımı Kahire/Mısır.

Et-Talâbî .İ . el-Ubeydî.M . (1999). Fas'taki Begavatalılar, Matbaatu'n-Necâh el-Cedîde, Kazablanka .

Flew, A. (1976). The presumption of atheism (p. 52). Elek.

Geçtan, E. (1992). Çağdaş Yaşam ve Normaldışı Davranışlar. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Giddens, A. (2013). The consequences of modernity. John Wiley & Sons.

Gökberk, M. (1967). Felsefe tarihi (Vol. 1). Bilgi Yayınevi.

Gottlieb. A . (2015). Aklın Rüyası, tercüme: Muhammed Talabî Neccâr, Hindavî Eğitim ve Kültür Vakfı, Kahire .

Harekât. İ . (2001). Tarih Boyunca Fas, Dârü'r-Reşâd el-Hedîse . Kazablanka.

Hasheem .H . (1952), Felsefi doktrinler, Suriye Üniversite Kütüphanesi .

Hökelekli, H. (1991b). Ölümle İlgili Tutumlar Ve Dini Davranışlar. İslami Araştırmalar
Dergisi 5 (2), 83-91.

Hökelekli, H. (2005). Din Psikolojisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

İbn Manzûr (1988). Lisânu'l-Arab. Dâru'l-Ceyl :Beyrut.

İsmail Abdurrezzâk. M. (1985). Hicri Dördüncü Yüzyılın Ortalarında Fas'ta Hariciler. Dârü's-Sikâfe. Kazablanka .

Jung, C. G. (1997). Analitik Psikoloji, çev. Nihâd Hayyâtte. Darü'l-Hivâr. Suriye.

Kelley Wright .W. (2010). Modern Batı Felsefesi Tarihi, tercüme: Mahmud Seyyid Ahmed. en-Nûr Yayınları, Beyrut .

Korkmaz, Arif (2019). Ateizmin Psiko–Sosyolojisi I: Teorik Çerçeve. Palet Yayınları :Konya.

Korkmaz, Arif (2019). Ateizmin Psiko–Sosyolojisi II: Ampirik Çerçeve. Palet Yayınları :Konya

Larousi . A . (1996). Fas'ın Bütün Tarihi, Arap Kültür Merkezi. Fas

Maan Halil. O . (2021). Yaşlılık ve Ölüm Sosyolojisine Dair. Sunrise Yayıncılık ve Dağıtım Evi. Ürdün.

Magill. F . (1992) . Egzistansiyalist Felsefenin Beş Klasiği. Çev. Vahap Mutal, Dergah Yayınları. Istanbul.

Mahfuz. U. (2004). Kültürdeki Ateistlerle Diyalog . Darü'l-Farabî Lubnan.

Maslow, A. H. (1943). A theory of human motivation. Psychological Review 50, 370-396.

Medkûr . İ. (2006). Felsefi Sözlük. Matbaalar Genel Sekreteri . Kahire.

Musa . A . (2001). Çağdaş Arap düşüncesinde rasyonalite sorunu, Darü'l Kütübi'l Arabiyye: Kahire.

Nejib Mahfud.Z. (1978). Modern felsefenin hikayesi,Lejnet e'teklif ve e'neshr el kahire.

Özarslan, S. (2019). Ülkemizde Ateizme Yönelme Sebepleri. Diyanet İlmî Dergi, 55(4), 1011-1025.

Sartre, J. P. (1992). Notebooks for an Ethics. University of Chicago Press.

Shook, J. R., & Kurtz, P. (2009). The Future of Naturalism.

Snoke, D. (2001). In favor of God-of-the-gaps reasoning. Perspectives on Science and Christian Faith, 53(3), 152-158.

Stenmark, M. (2004). How to relate science and religion: A multidimensional model. Wm. B. Eerdmans Publishing.

Sultan. A . (2017). Dinin fenomenolojisi. Tekvîn Araştırmaları Merkezi. Lubnan .

Tal'at .H . (2014). el-Avdetu ila'l-İmân. Dâru'l-Kitâb .Mısır .

Topaloğlu, A. (2015). Teizm Yada Ateizm. Furkan Kitaplığı, 1. Basım, İstanbul, 2001

Twenge, M. J. (2006). , Generatıın Me , New York London Toronto Sydney

Vergote, A. (1983). Religion Foi Incroyance. Bruxelles: Mardaga.

Yeşilyurt, T. (2017). Çağdaş inanç problemleri. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Yorgancılar, S. Hazard, Paul.(1981). Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme. International Journal of Eurasian Education and Culture, 4(6), 1-5.

Zavalsız, Y. S. (2014). Türkiye'de Hıristiyan olan Müslümanlar: psiko-sosyolojik bir araştırma (1990-2010). Berikan yayınevi.

İnternet Adresleri:

Bellâcî, İslam, irtidatı kendi başına cezalandırmaz Röportaj yapan: Abdellaoue Hilafe www.onislam.net

Brand Blanshard, Rationalism, Britannica dergi https://www.britannica.com/topic/rationalism . 15.5.1015

Fas Alimleri mürtedin öldürülmesiyle ilgili fetvayı geri çekiyor: https://www.alaraby.co.uk

http://www.varliktanveriler.com/akilcilik-rasyonalizm-nedir-ne-degildir 25.04.2020

https://bit.ly/2M39kFt 15/04/2019

https://bit.ly/3iSIvQt 02/19/2018

https://sorularlaislamiyet.com/kaynak/naturalizm-tabiatcilik . 25.04.2020

https://www.alaraby.co.uk/%22%D8%B9%D9%

https://www.hespress.com/%D9%81%D8%AA%D9%88%D9%89-%D9%84

Macit Gökberk, “ Felsefe Tarihi” https://urlz.fr/fF2R 25.04.2020

Ömer Vekâd, https://bit.ly/36UhWW1

https://www.facebook.com/HichamNostikOfficial

https://www.facebook.com/groups/atheismwithoutborders2

EKLER

GÖRÜŞME SORULARI

Cinsiyet

1. Yaş
2. Öğrenim durumu
3. Meslek
4. Hangi şehirde yaşıyorsunuz ?
5. Anne-babanın medenî hali
6. Çocukluk döneminde dini eğitim görüp görmedin mi
7. Daha önce mensup olduğunuz din ile aranızdaki ilişki nasıldı?
8. Ateist veya deist olmadan önceki ateizm veya deizm hakkındaki kanaat nasıldı?
9. Ailede ve çevrede başka ateist veya deist var mi?
10. Hayatınızda İslam'ı terk etmenize neden olan bir travmatik olay yaşadınız mı?
11. Politik bir organizasyonda yer aldınız mı?
12. Dinden vazgeçmenizin ve ateizm düşüncesini benimsemenizin nedenleri nelerdir?
13. Sizce ateizm ve deizm kişisel bir tercih mi? yoksa dinin emirlerinden kısıtlamasından kaçış mı?
14. Ateizm ve deizm şüphelerinize, sorularınıza cevap verebildi mi?
15. Sizin İslam algıları nasıl?
16. İslam ve insan haklarıyla ilişkileri hakkında ne düşünüyorsunuz
17. Topluluk kçinde kendinizi nasıl hissediyorsunuz?
18. Ateizm veya deizm inancınızi gizliyor musunuz?
19. Ahlakî değişiklik yaşadınız mı ?
20. sizin yeni düşünceyi yayior musunuz?
21. Yaratıcı ile ilgili sizi şüpheye düşüren konular hakkında bilgi verir misiniz?
22. Ölüm sizin için ne ifade ediyor?
23. Tekrar dine inanabilir misiniz?

TABLOLAR

Tablo 1: Ateistler Demografik Özellikleri

Cinsiyet	Katılımcı	Yaş	Yaşadığı Şehir	Eğitim durumu	Meslek
Kadın	L.B	25	Rabat	Hukuk Fakültesinden Mezun	çalışmıyor
Erkek	F.D	22	Kazablanka	Felsefe Anabilim Dalı Lisans Öğrencisi	Öğrenci
Kadın	M.M	17	Fes	Sosyoloji Bölümü Lisans Öğrencisi	Öğrenci
Erkek	A.D	18	Meknes	Bioloji Anabilim Dalı Lisans Öğrencisi	Öğrenci
Erkek	M.S	18	Fes	Sosyoloji Bölümü Lisans Öğrencisi	Öğrenci
Erkek	S.S	37	Fes	Hukuk Fakültesinden Mezun	Avukat
Erkek	A.B	28	Kazablanka	Mühendislik Fakültesinden Mezun	Bilgisayar Mühendis
Erkek	H.M	25	Kazablanka	Eğitim Fakültesinden Mezun	Öğretmen
Kadın	N.Z	26	Fes	Liseden Mezum	Sekreter
Kadın	H.O	31	Meknes	Sosyoloji Bölümü Doktora Öğrencisi	Çalışmıyor
Kadın	L.A	30	Rabat	Sanat Fakültensinden Mezun	Çalışmıyor
Kadın	N.A	27	Fes	Arkeoloji Yüksek Lisans Öğrencisi	Öğrenci
Erkek	M.B	21	Kazablanka	Felsefe Anabilim Dalı Lisans Öğrencisi	Çalışmıyor
Erkek	A.M	25	Fes	Ziraat Fakültesinden Mezun	öğretmen
Erkek	M.S	20	Kazablanka	Hukuk Fakultesinde Öğrencisi	Öğrenci
Erkek	M.J	29	Meknes	Eğitim Fakültesinden Mezun	Öğretmen

Kadın	M.Y	25	Meknes	Sanat Fakültensinden Mezun	Sanatçı
Erkek	A.Z	20	Rabat	Sosyoloji Bölümü Lisans Öğrencisi	Öğrenci
Kadın	Y.H	32	Fes	Eğitim Fakültesinden Mezun	Çalışmıyor
Erkek	W.B	28	Kazablanka	İktisat Fakültesinde Yüksek Lisans Öğrencisi	Öğrenci
Kadın	N.S	30	Fes	İlitişim Fakültesinden Mezun	Gazeteci
Erkek	F.A	31	Rabat	İktisat Fakültesinden Mezun	Muhasebe
Erkek	S.k	34	Kazablanka	Hukuk Fakültesinden Mezun	Şoför
Erkek	A.R	29	Kazablanka	Fen Fakültesinden Mezun	Freelancer
Erkek	A.M	18	Fes	Mühendislik Fakültesinde Lisans Öğrencisi	Öğrenci
Kadın	K.B	36	Meknes	Eğitim Fakültesinden Mezun	Öğretmen
Erkek	S.Z	18	Rabat	Felsefe Anabilim Dalı Lisans Öğrencisi	Öğrenci
Erkek	T.M	22	Rabat	Felsefe Anabilim Dalı Lisans Öğrencisi	Çalışmıyor
Erkek	J.R	24	Fes	Mühendislik Fakültesinde Yüksek Lisans Öğrencisi	Öğrenci
Kadın	H.K	27	Meknes	Eğitim Fakültesinden Mezun	Çalışmıyor

Tablo 2: Deistler Demografik Özellikleri

Cinsiyet	Katılımcı	Yaş	Yaşadığı Şehir	Eğitim durumu	Meslek
Kadın	N.K	35	Fes	Doktora Felsefe Alanında Tezi Tamamlanmış	Araştırma Görevlisi
Erkek	M.B	30	Meknes	Liseden Mezun	Freelancer
Erkek	F.Ş	22	Rabat	İktisat Fakültesinden Mezun	Çalışmıyor
Erkek	Y.K	23	Rabat	Tasarım Fakültesinden Mezun	Tasarımcısı
Erkek	M.R	19	Rabat	Felsefe Anabilim Dalı Lisans Öğrencisi	Öğrenci
Erkek	R.S	30	Kazablanka	İktisat Fakültesinden Mezun	Mali Denetçi
Erkek	A.J	24	Fes	Bioloji Anabilim Dalı Lisans Öğrencisi	Öğrenci
Erkek	A.L	27	Fes	Eğitim Fakültesinden Mezun	Çalışmıyor
Kadın	S.R	25	Kazablanka	Eğitim Fakültesinden Mezun	Öğretmen
Erkek	M.T	31	Meknes	Mühendislik Fakültesinden Mezun	Bilgisayar Mühendisi